

Уладзімір Арлоў

ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ

ЕВФРОСИНИЯ ПОЛОЦКАЯ

С Прпб Ефросиниа
Евфросиніа радованіе полоцкое и дѣвамъ сіяніе
преставися маіа :КГ: по рождествѣ Хс: въ XII вѣкѣ

СВЯТЫЯ ЗЯМЛІ БЕЛАРУСКАЙ

СВЯТЫЯ ЗЯМЛІ БЕЛАРУСКАЙ

Уладзімір Арлоў

ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ

ЕВФРОСИНИЯ ПОЛОЦКАЯ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
МП «СЛАВЯНЕ»
1992

ББК 84 Бел7
А 82

Серыя заснавана ў 1992 годзе

Тэкст «Жыція святой Еўфрасінні Полацкай»
падрыхтаваў да друку на старажытнарускай мове
і пераклаў на беларускую мову
Аляксей Мельнікаў

За дапамогу ў падборы ілюстрацый аўтар выказвае падзяку
доктару гістарычных навук Георгію Штыхаву
і навуковаму супрацоўніку Інстытута гісторыі АН Беларусі Сяргею Тарасаву,
а таксама полацкаму калекцыянеру Эдуарду Давыдоўскаму.

Книга о патронессе Белоруссии — святой Евфросинии Полоцкой.

Полоцкая княжна Предслава (XII в.) в юные годы постриглась в монастырь под именем Евфросинии, стала выдающейся просветительницей, а впоследствии была причислена к сонму святых и признана небесной покровительницей Белорусской земли.

Кроме популярного очерка жизни и духовных подвигов, в книгу включено ее «Житие», обращенные к Евфросинии Полоцкой молитвы, а также рассказ о загадочном исчезновении и поисках национальной реликвии — напрестольного креста, созданного по заказу подвижницы в 1161 году.

А $\frac{4702120201-067}{М 302(03)-92}$ БЗ 145—92

ISBN 5-340-01238-7

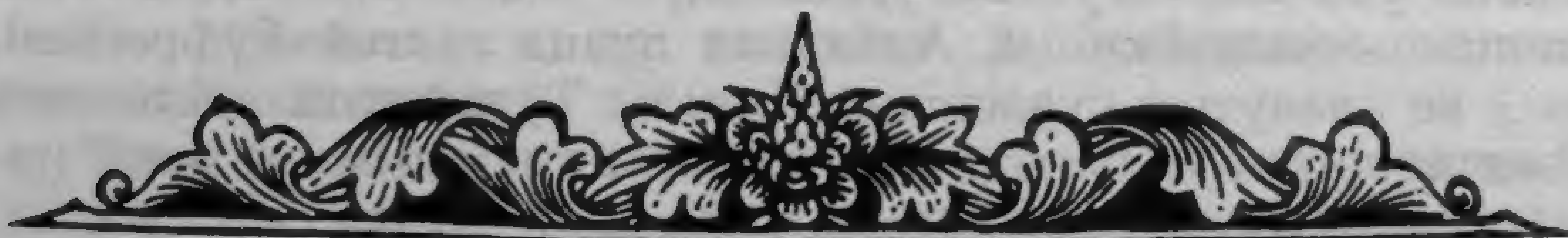

Сьвятая Еўфрасіньня Вялікая, Князёўна Полацкая (23 траўня)

Трапар, сьпеў 8.

Прыкладам тваім, Маці, Прасьветніца Беларусі, можна збавіціся, бо ты ўзяла крыж і пайшла за Хрыстом і прыкладна вучыла, як трэба грэбаваць целам, а ходацца за душу несьмяротную. Дзеля гэтага, дастойная Еўфрасіньня Вялікая, князёўна Полацкая, твой дух будзе радавацца разам з анёламі.

Праваслаўны малітоўнік
Таронта, 1990

Еўфрасіння Полацкая

«Яко луча солнечная...»

Еўфрасіння Полацкая. Без гэтага імя немагчыма ўявіць не толькі панараму духоўнага жыцця на ўсходнеславянскіх землях у XII стагоддзі, але і ўсю шматвяковую гісторыю Беларусі. Князёўна, ігуменння, выдатная асветніца, пра якую «Жыціе» кажа, што яна — «небопарный орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луча солнечная, просветивши всю землю Полоцкую», святая Еўфрасіння пакінула па сабе вечную памяць у душы народа.

Паміж намі і часам, калі жыла знакамітая палачанка, ляжыць больш за восем стагоддзяў. Не дзіва, што гісторыя захавала пра яе не надта багатыя звесткі, але і яны дазваляюць убачыць агульнаеўрапейскую значнасць асобы гэтай жанчыны-падзвіжніцы. Ахвярная праца святой Еўфрасінні, як і яе славутых сучаснікаў Кірылы Тураўскага і Клімента Смаляціча, абумовіла высокі культурны ўздым на зямлі нашых продкаў.

Ужо ў юнацтве Еўфрасіння перапісвала і перакладала з іншых моваў кнігі, сама пісала арыгінальныя творы. Заснаваўшы ў Полацку два манастыры, яна надала пашырэнню пісьмовага слова вялікі размах. Гісторыкі звязваюць з яе імем полацкае летапісанне і збіранне бібліятэкі Сафійскага сабора. Князёўна-ігуменння рупілася, каб вучні манастырскіх школ разам з граматаю навучаліся «чистоте душевней и бестрастию телесному».

Мудрасць Еўфрасінні выявілася і ў тым, што яна не стала на шлях барацьбы са старымі мясцовымі традыцыямі, а імкнулася асвяціць усё, што магло служыць хрысціянству.

Знаходзячыся ў цэнтры духоўнага жыцця Полацкага княства, яна нястомна збірала вакол сябе таленавітых людзей, стала нашай першаю мецэнаткай. На яе заказ дойлід Іаан пабудаваў сусветна вядомую царкву Спаса, якую лічыць дасканалым узорам полацкай архітэктурнай школы. Майстар-ювелір Лазар Богша зрабіў для Еўфрасінні свой слынны крыж — неацэнны твор старажытнабеларускага ўжытковага мастацтва. Яна спрыяла стварэнню унікальных фрэскавых размалёвак Спасаўскага храма.

Вялікім быў уплыў ігуменні на палітыку Полацка. Падзвіжніца ўздымала голас супроць княскіх усобіц, папярэджвала, што братазабойчыя войны могуць прывесці Бацькаўшчыну да гібелі.

Багаты плён яе працы высока падымаў аўтарытэт Полацкага княства і ўсіх земляў нашых продкаў у вачах Візантыі і іншых краін. Прыклад Еўфрасінні натхняў яе землякоў і наступнікаў: усходнеславянскага першадрукара і перакладчыка Бібліі на зразумелую народу мову Францішка Скарыну, перакладчыка і выдаўца беларускага Евангелля Васіля Цяпінскага, паэта і асветніка Сімяона Полацкага...

Пабожнае жыццё Еўфрасінні, яе бязмежнае самаадрачэнне прычыніліся да росквіту ў беларускім народзе хрысціянскіх цнотаў.

Чаму ж да самага нядаўняга часу мы не маглі сустрэць згадак пра падзвіжніцу ні ў музейных экспазіцыях, ні ў

школьных падручніках па гісторыі Беларусі? Чаму маўчыць пра яе пяцітомная акадэмічная «Гісторыя БССР»?

Еўфрасіння Полацкая стала адной з першых кананізаваных (прылічаных да святых) жанчын на ўсходнеславянскіх землях. Зразумела, што ў перыяд панавання «ваяўнічага атэізму» яе дзейнасць замоўчвалася або малявалася ў скажоным святле. Вядомы фальсіфікатар гісторыі Беларусі, аўтар падручніка для сярэдняй школы Л.Абэцэдарскі нават дазваляў сабе называць выдатную асветніцу цемрашалкай.

У апошнія два дзесяцігоддзі беларускія гісторыкі, а таксама пісьменнікі, мастакі, журналісты нямала зрабілі, каб сарваць з імя Еўфрасінні недарэчныя ды зняважлівыя ярлыкі і незаплямленым вярнуць яго нашай гістарычнай свядомасці. Наогул жа, літаратура, дзе падаюцца звесткі пра жыццё і подзвігі святой, налічвае каля 150 назваў на беларускай, лацінскай, польскай, нямецкай, украінскай, ангельскай, расейскай і царкоўнаславянскай мовах.

Асноўная крыніца біяграфічных сведчанняў пра асветніцу — яе «Жыціе», адзін з найкаштоўнейшых помнікаў старажытнабеларускай літаратуры, створаны ў канцы XII стагоддзя ў Полацку невядомым аўтарам. Ім мог быць малодшы сучаснік Еўфрасінні, манах або ігумен аднаго з полацкіх манастыроў.

«Жыціе Еўфрасінні Полацкай» дайшло да нас, прынамсі, у шасці рэдакцыях, прадстаўленых болей чым сотняю спісаў, самы даўні з якіх належыць да ХУІ стагоддзя. Шэраг гэтых спісаў захоўваецца ў Публічнай бібліятэцы імя Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбурзе.

Адсутнасць першапачатковага тэксту «Жыція», як і ранніх ягоных спісаў, істотна ўскладняе даследаванне жыццёвага шляху падзвіжніцы. Гісторыкі расейскае царквы сцвярджаюць, што да мітрапаліта Макарыя жыццяпіс полацкай святой у Маскоўскай Русі не сустракаецца, бо для гэтых земляў Еўфрасіння была чужая. Макарый, захоплены тэорыяй пра Маскву як трэці Рым, пачаў збіраць жыцці немаскоўскіх святых. Так «Жыціе» нашай суайчынніцы

трапіла ў ягоныя, укладзеныя ў 1530—1540 гады «Чэцці-Мінеі»*, потым у «Ступенную кнігу царскага радаслоўя» і ў «Кнігу жыццій святых» Дзмітрыя Растоўскага. Кожны раз тэкст рэдагаваўся ў залежнасці ад характару, ідэйнай і стылёвай накіраванасці гэтых зборнікаў. У ХУІІ стагоддзі былі створаныя і дзве пралогавыя (скарочаныя) рэдакцыі твора.

Цяжка меркаваць, наколькі пашыраны быў жыццяпіс святой Еўфрасінні ў перыяд Уніі**, бо пасля далучэння Беларусі да Расейскае імперыі і асабліва пасля гвалтоўнага скасавання уніяцтва ў 1839 годзе былі спаленыя дзесяткі тысяч беларускіх рэлігійных кніг і рукапісаў. Ёсць звесткі, што ў сярэдзіне мінулага стагоддзя адзін са спісаў «Жыція» ХІУ стагоддзя яшчэ захоўваўся ў пергаменным рукапісе ва уніяцкім базыльянскім кляштары ў Львове.

«Жыціе» напісана царкоўнаславянскай моваю старажытнарускай рэдакцыі. Яно пачынаецца рытарычным уступам, потым ідзе аповяд пра жыццёвы шлях святой як пра духоўнае ўзыходжанне. Каштоўная асаблівасць твора — спроба аўтара паказаць характар падзвіжніцы. Апавяданне грунтуецца на сапраўдных гістарычных фактах, прычым падзеі падаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці. Змешчаныя ў «Жыціі» маналогі і дыялогі дазваляюць раскрыць унутраны свет полацкай ігуменні. З гісторыка-мастацкай біяграфіяй спалучаюцца іншыя літаратурныя жанры: хаджэнне (апісанне падарожжа ў Святую Зямлю) і пахвала. Самая пашыраная рэдакцыя «Жыція» — чацвёртая, дзе падаецца генеалогія роду Еўфрасінні.

---

* Прызначаныя дзеля штодзённага чытання зборнікі павучальнага зместу, якія ўключалі жыціі, казані, «словы» і іншыя творы, укладзеныя па месяцах у адпаведнасці з днямі ўшанавання царквою памяці кожнага святога.

** Царкоўная унія — аб'яднанне праваслаўнай і каталіцкай цэркваў на ўмовах захавання праваслаўнай царквой сваіх абрадаў і набажэнства на роднай мове, але з прызнаннем вяршэнства папы рымскага. На беларускіх і ўкраінскіх землях Унія была ўведзеная пасля Берасцейскага сабора 1596 года.

Аўтар «Жыція» ў адпаведнасці з канонамі жанру не меў мэты падрабязна і дакладна распавесці пра жыццё святой. Яго найбольш прываблівалі моманты, непасрэдна звязаныя з хрысціянскай мараллю і адпаведным тыпам паводзін. Таму больш поўна ўзнавіць асноўныя вехі зямнога шляху святой Еўфрасінні ды іхнія даты можна, толькі супастаўляючы яе жыццяпіс з усходнеславянскімі летапісамі, візантыйскімі хронікамі, іншымі гістарычнымі крыніцамі. Цікавыя звесткі пра асветніцу і яе светапогляд ёсць у прысвечаным ёй спеўным цыкле XII стагоддзя.

Як хрысцілася Полацкае княства

Гаворачы пра нашу першую святую, мы ніяк не абмінем пытання, калі і як прынялі хрысціянства Полацк ды іншыя беларускія землі.

Афіцыйная гісторыя з яе міфамі, створанымі стагоддзі таму, але патрэбнымі дзеля імперскае палітыкі і сёння, абвяшчае Полацкае княства часткаю Кіеўскай Русі. Адсюль як бы само сабою зразумела, што хрышчэнне нашых земляў нічым не адрознівалася ад гэткай падзеі ў Кіеве ці ў Ноўгарадзе і адбылося дзякуючы князю Уладзіміру. Як вядома, кіянаў Уладзімір загадаў хрысціць у Дняпры, сказаўшы пры гэтым: «Хто не са мною, той супроць мяне». У Ноўгарадзе разыгралася крывавая драма: там кіеўскія ваяводы Дабрыня і Пуцята хрысцілі агнём і мячом.

Аднак на старонках усіх вядомых гісторыкам летапісаў няма ніякіх звестак пра тое, як прыняла хрост Полацкая зямля. Значыцца, гвалту тут не было, бо абмінуць такую падзею летапісцы не маглі. Праліваючы кроў паганцаў (язычнікаў) у Ноўгарадзе, кіеўскі князь замацоўваў правы на сваю вальналюбную вотчыну, падпарадкоўваючы яе яшчэ і духоўна. Такіх правоў на Полацк ён не меў, як і дастатковай для барацьбы з палачанамі збройнай сілы.

У Полацку ў апошнія гады жыцця Уладзіміра валадарыў князь Брачыслаў. Ён вёў незалежную палітыку і, мяркуючы па варажскіх сагах і ўсходнеславянскіх летапісах, падтрымліваў больш трывалыя сувязі не з Кіеўскай Руссю, а са скандынаўскім светам. Беларускі гісторык Сяргей Тарасаў зусім слушна лічыць, што полацкія князі не мелі патрэбы сцвярджаць сваю ўладу пераводам у хрысціянства адразу ўсіх жыхароў княства. Тым не менш яны, не хочучы бачыць сваю зямлю паганскім востравам сярод хрысціянскай Еўропы і добра разумеючы магчымасці, якія несла новая вера дзяржаве і народу, прынялі яе і спрыялі натуральнаму пашырэнню Хрыстовага вучэння на ўсім абшары княства. Прычым адбывалася гэта пастулова, і доўгі час хрысціянства мірна суіснавала з паганскім светапоглядам.

Слова Божае ішло сюды і з поўдня, і з захаду, і з поўначы. Хрысціянамі, магчыма, былі ўжо першы вядомы з летапісаў полацкі князь Рагвалод (на думку шэрагу вучоных, выхадзец з воласці Рогаланд на поўначы Нарвегіі) і ягоная дачка Рагнеда, сілаю ўзятая будучым Хрысціцелем, а тады яшчэ паганінам Уладзімірам за жонку. Летапісцы паведамляюць, што, пабраўшыся з дачкою візантыйскага імператара і стаўшы хрысціянінам, кіеўскі князь прапанаваў Рагнедзе выбраць сабе новага мужа з ягонага акружэння. Ганарлівая дачка Рагвалода адмовілася, абвясціўшы, што ў такім разе лепей зробіцца Хрыстоваю нявестаю. Прыняўшы пострыг пад імем Анастасіі, яна стала першаю на ўсходнеславянскіх землях манашкаю.

Не выключана, што першы ва ўсходніх славянаў манастыр узнік менавіта ў Полацкім княстве. Падставы для такога меркавання дае запісаная ў XIII стагоддзі «Сага пра хрышчэнне», якая апавядае пра падзеі канца X стагоддзя. Яе герой, прылічаны пасля смерці да святых Торвальд Вандроўнік, хрысціў Ісландыю, адкуль потым выправіўся ў Ерусалім. Заслужыўшы вялікую пашану ў канстанцінопальскага патрыярха, паломнік вяртаўся на радзіму праз усходнеславянскія землі. «У Русіі» ён заснаваў манастыр Іаана

Хрысціцеля. Паводле сагі, Торвальд сканаў, не дасягнуўшы Бацькаўшчыны, і быў пахаваны «ў высокай гары... каля царквы Іаана Хрысціцеля, непадалёк Полацка». Гэтая сага — першая па часе крыніца, дзе згадваюцца хрысціяне на полацкіх землях.

Узнікненне полацкага манастыра Іаана Хрысціцеля (Папярэдніка) на Востраве, пра які ёсць шматлікія сведчанні, гісторыкі адносяць да XII стагоддзя. Але рэшткі самога манастыра дагэтуль не знойдзеныя, і казаць пра больш дакладны час яго заснавання можна будзе толькі пасля археалагічных даследаванняў. Пакуль што яны вызначылі адно месцы пошукаў. Што да «высокай гары», дык яна існуе на левым беразе Дзвіны, насупроць Сафійскага сабора, і сёння.

Няма ніякіх доказаў, што Полацкая зямля прымала хрост ад Кіева. Затое ёсць дадзеныя, якія сведчаць пра адваротнае. «Аповесць мінулых часоў», гаворачы пра падзеі ў Полацку, пад 1007 годам змяшчае паведамленне «Перанесены святыя ў святую Багародзіцу». Першыя кіеўскія (а потым агульнарускія) святыя Барыс і Глеб кананізаваныя, як лічаць сучасныя вучоныя, пасля 1020 года, а перанесеныя ў царкву ў 1072 годзе, пра што ёсць запіс у «Аповесці мінулых часоў». Іншых святых ні ў Кіеве, ні ў Ноўгарадзе тады не было і не магло быць, бо царква Кіеўскай Русі знаходзілася ў поўнай залежнасці ад Канстанцінопаля, дзе зацвярджалі любую кананізацыю. С.Тарасаў мяркуе, што гаворка ў летапісе ідзе пра першых полацкіх і беларускіх святых, якімі маглі быць манашка Рагнеда-Анастасія, пабожны князь Ізяслаў і княжыч Усяслаў Ізяславіч, які памёр у дзіцячыя гады. Магчыма, да іх быў далучаны і святы Торвальд. Канстанцінопальскі патрыярх мог дазволіць кананізацыю мясцовых святых праз сваю зацікаўленасць у хрысціянізацыі Полацкай зямлі паводле ўсходняга абраду. Княства ж, безумоўна, хацела мець сваіх святых дзеля ўмацавання незалежнасці.

Дарэчы, у Полацку ўжо мог існаваць і храм Найсвяцейшай Багародзіцы, бо, як мы пазней даведаемся, у часы

Еўфрасінні цэркваў у гонар Божай Маці было ў горадзе дзве — старая і новая.

Першы вядомы нам полацкі епіскап Нікіфар быў грэкам. У 1092 годзе з дазволу канстанцінопальскага патрыярха ён стаў мітрапалітам кіеўскім. Значыцца, заняць епіскапскую катэдру ён мог таксама толькі з багаславення таго самага царкоўнага іерарха. Іначай кажучы, Нікіфар прыехаў у Полацк проста з Візантыі.

Усё сказанае вышэй, як і трывалыя сувязі Полацкага княства з Канстанцінопалем, што выяўляліся і ў дынастычных шлюбах, і ў магутным уплыве візантыйскае культуры, пераконваюць: новая вера прыйшла сюды непасрэдна з Візантыі.

Беларускія землі прынялі хрысціянства яшчэ да яго афіцыйнага падзелу на заходнюю і ўсходнюю плыні, які адбыўся ў 1054 годзе. Хрысціўшыся паводле грэцкага абраду, нашы далёкія продкі не адчувалі варожасці да вернікаў-лацінцаў. У XII стагоддзі, калі жыла Еўфрасіння, на ўсходзе славянства працягвалі пашырацца жыцці рымскіх святых. Асаблівую папулярнасць меў жыццяпіс Аляксея чалавека Божага. «Родам рымлянін» быў св.Меркуры Смаленскі. У суседнім з Полацкам Ноўгарадзе прылічылі да святых Антонія Рымляніна. Тым самым часам наўгародзец Кірык паведамляў, што гараджанкі хрысцілі дзяцей і ў сваіх, і ў варажскіх святароў.

Між іншым, сваяк святой Еўфрасінні візантыйскі імператар Мануіл Комнін вёў перамовы пра паяднанне цэркваў з рымскім папам.

Мы не ведаем на тагачасных беларускіх землях ніякай скіраванай супраць заходняга хрысціянства літаратуры. Няма слядоў такой непрыхільнасці і ў жыціях беларускіх святых, што яшчэ раз сведчыць пра ўласцівы продкам шляхетны дух талерантнасці.

Калыска беларускай культуры

Радзіма Еўфрасінні — Полацкае княства, моцная раннефеадальная ўсходнеславянская дзяржава, якой два з паловаю стагоддзі кіравала самастойная дынастыя Рагвалодавічаў, або Ізяславічаў (калі лічыць ад князя Ізяслава — унука Рагвалода і сына Рагнеды).

У Падзвінні ў другой палове першага тысячагоддзя нашай эры адбывалася ўзаемадзеянне плямён крывічоў, дрыгавічоў і балтаў, што паклікала да жыцця новае этнічнае ўтварэнне — палачанаў. Праз княства, злучаючы Арабскі халіфат і Хазарыю з усходнімі славянамі і Скандынавіяй, праходзілі старадаўнія гандлёвыя шляхі. Выгоднае геаграфічнае становішча разам з інтэнсіўнымі этнічнымі працэсамі ды актыўнай палітыкай тутэйшых князёў і былі галоўнымі чыннікамі хуткага ўзвышэння Полацкай зямлі. У XII стагоддзі яна сваёй тэрыторыяй была роўная такім буйным тагачасным заходнееўрапейскім дзяржавам, як герцагства Баварскае і каралеўства Партугальскае. Васаламі Полацка былі размешчаныя ў балцкіх землях гарады Герцыка (Герцыке) і Куканос (Кукенойс). Даніну плацілі яму плямёны ліваў і летаў, якія жылі ніжэй па Дзвіне. Полацкія свецкія і духоўныя валадары заўсёды праяўлялі да сваіх даннікаў-паганцаў верацярпімасць. Відаць, гэта было вынікам моцных пазіцый дахрысціянскай ідэалогіі ў самім княстве.

Дзейнасць полацкіх князёў скіроўвалася на ўзмацненне дзяржавы і пашырэнне яе межаў. Красамоўна кажа аб палітычнай стабільнасці Полацкай зямлі тое, што цэлае стагоддзе ёю кіравалі толькі два князі: Брачыслаў Ізяславіч (1001—1044) і ягоны сын Усяслаў Чарадзей (1044—1101). Пры Усяславе княства дасягнула свайго найвышэйшага ўздыму. Тады ж быў пабудаваны Сафійскі сабор, трэці такі храм на ўсходзе славянства, які сімвалізаваў роўнасць По-

лацка з Кіевам і з Ноўгарадам. Дзяржаўны розум і патрыятызм полацкага князя ўславіў геніяльны аўтар «Слова пра паход Ігаравы»: «Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше... великому Хръсови* влъком путь прерыскаше. Тому въ Полотске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи въ колоколы, а он въ Кыеве звон слыша». Дарэчы, гэты князь стаў правобразам былiннага Волха Усяславіча.

Пра міжнародны аўтарытэт Полацкай зямлі кажа блізкае сваяцтва Рагвалодавічаў з домам візантыйскіх імператараў Комнінаў. Дачка Усяслава Чарадзея была жонкаю кесара Аляксея.

Палітычным і эканамічным сэрцам княства, што стала гістарычнай прарадзімаю беларусаў, быў Полацк — адзін з самых старажытных славянскіх гарадоў. Упершыню ён прыгадваецца ў «Аповесці мінулых часоў» пад 862 годам, але дадзеныя археалогіі сведчаць, што горад мог узнікнуць, прынамсі, на стагоддзе раней.

У XI—XII стагоддзях тут квітнеюць гандаль і рамёствы. Уніз па Дзвіне, а затым па Варажскім моры полацкія купцы вязуць воск, мёд і футра. На мясцовым торжышчы можна сустрэць гасцей не толькі са старажытнарускіх гарадоў, але і з Візантыі, Прыбалтыкі. Археолагі налічваюць дзесяткі спецыяльнасцяў полацкіх майстроў. Развітымі былі кавальскае і ліцейнае рамяство, ганчарства, гарбарства і шавецтва. Сваімі вырабамі славіліся збройнікі і ювеліры, што валодалі шмат якімі прыёмамі апрацоўкі каляровых і высакародных металаў — каваннем, чаканкаю, цісненнем, філігранню, зерню.

Тагачасны Полацк з яго манастырамі і цэрквамі, з заснаванай каля 992 года епіскапскай катэдрай — буйны асяродак кніжнае навукі. Ніканаўскі летапіс невыпадкова паведамляе пра полацкага князя Ізяслава (памёр у 1001 годзе), што ён «прилежаша прочитанию» кніг. Доўгі час — пакуль не быў знойдзены вядомы Гнёздаўскі надпіс — пячатку з

---

* Хорс — у міфалогіі ўсходніх славян бог сонца, апякун земляробства.

імем гэтага князя-кніжніка лічылі самым даўнім узорам пісьменства ўсходніх славянаў.

Да нашых дзён дайшла і знойдзеная на Рурыкавым гарадзішчы ў Ноўгарадзе пячатка самой Еўфрасінні, што захоўваецца цяпер у фондах Наўгародскага гістарычна-археалагічнага запаведніка.

У Полацку вялі летапіс, урыўкі з яго захаваліся да ХУІІІ стагоддзя і трапілі ў так званы Яропкінскі спіс, якім карыстаўся расейскі гісторык В.Тацішчаў. Пра высокі на той час узровень пісьмѐннасці кажуць таксама графіці* полацкіх храмаў, каштоўныя помнікі эпіграфікі «Барысавы камяні». Нядаўна надпіс сярэдзіны XI стагоддзя выяўлены на вялікім камені з падмурка Сафійскага сабора. Магчыма, знойдзены «аўтограф» старажытных дойлідаў. У помніках пісьменства Полацкай зямлі часта сустракаецца дзесяцярычнае «і» — палачане ведалі лацінскі алфавіт.

На працягу большай часткі сваёй гісторыі княства захоўвала незалежнасць ад Кіева. Вядома, гэта не азначала адарванасці Полацка ад суседніх земляў, з якімі ён заўсёды меў цесныя дзяржаўныя, гандлёвыя і культурныя сувязі. Разам з тым самастойнасць, апрача палітычных і эканамічных выгадаў, давала вялікую творчую свабоду мясцовым дойлідам, жывапісцам, іншым талентам, якім не трэба было абавязкова арыентавацца на кіеўскія ўзоры. Такія ўмовы спрыялі развіццю цэлага шэрагу культурных асаблівасцяў, што дае падставы называць Полацкую зямлю не толькі прарадзімаю беларусаў, але і калыскаю беларускай культуры.

Тут, на берагах Дзвіны і Палаты, у Полацку або ў адной з блізкіх княжых вотчын і прыйшла на свет дзяўчынка, якой наканавана было далучыць да свайго імя назву роднага горада і назаўсёды застацца ў гісторыі і ў памяці беларускага народа.

---

* Старажытныя надпісы, зробленыя вострымі рэчамі на сценах будынкаў.

Унучка Чарадзея

Будучая святая нарадзілася ў сям'і князя Святаслава-Георгія, малодшага сына Усяслава Чарадзея. Здарылася гэта праз колькі гадоў пасля смерці знакамітага полацкага валадара.

Дзяўчынку назвалі старажытным крывіцкім імем Прадслава. Паводле тагачаснага звычаю, атрыманае адразу па нараджэнні імя пасля хрышчэння магло змяніцца, але маленькая князёўна засталася Прадславаю.

З маленства яна чула ад бацькоў паданні пра знакамітых продкаў. У яе свядомасць рана ўвайшло імя непакорлівай Рагнеды, якую муж — Уладзімір Краснае Сонейка мусіў адправіць з малым сынам Ізяславам назад на радзіму. Прадславу вабіла і легендарная асоба дзеда Усяслава. Ягоная бітва [redacted] войскам князёў Яраславічаў на Нямізе, падступнае паланенне і кіеўская вязніца, паўстанне 1068 года, калі кіяне «пракрычалі» Усяслава вялікім князем, вяртанне ў Полацк і працяг барацьбы з Кіевам — згадкі пра гэтыя падзеі давалі князёўне яскравыя прыклады адданасці роднай зямлі.

Вучылася Прадслава ў школе пры Сафійскім саборы або дома, пры княжым двары (гэта больш верагодна). Настаўнікамі былі духоўныя асобы, найперш манахі, падручнікамі — Святое Пісанне, жыційная літаратура...

Ад настаўнікаў, з жыццяпісаў святых дзяўчынка атрымлівала і звесткі пра манастырскія статуты і звычаі. Кніжная навука давалася ёй значна лягчэй, чым аднагодкам. «Жыціе» адзначае яе любасць да вучэння і вялікія здольнасці.

Княская дачка мела доступ да самых розных кніг. Ужо ў бацькоўскім доме, апрача набажэнскай і іншай рэлігійнай літаратуры, Прадслава магла чытаць «Ізборнікі» з афарызмамі і выслоўямі, перакладзены з грэцкае мовы раман аб

подзвігах Аляксандра Македонскага — «Александрыю», вострасюжэтную «Аповесць пра Акіра Прамудрага»... Пазней іх замянілі творы з багаслоўскімі тлумачэннямі сутнасці прыроды, кнігі па антычнай гісторыі.

Дзяцінства князёўны праходзіла, вядома, не толькі ў бацькавым хораме. Яе прыцягвала шматгалосае і шматмоўнае торжышча, дзе можна было пачуць гусляра, пабачыць выступленні «вясёлых людзей» — скамарохаў. Прадслава заходзіла да гандляроў і рамеснікаў, што жылі на пасадзе. Пасля цесных курных хацін простага люду асабліва ўражвалі дзяўчынку полацкія храмы і найперш велічны Сафійскі сабор з яго багатымі фрэскавымі размалёўкамі.

Ад карміліцы, нянек, ад маці — княгіні Сафіі яна чула казкі, абрадавыя песні, замовы і заклёны. Своеасаблівае дваяверства існавала на Полаччыне нават у княжацка-дружынным асяроддзі, а значыць, Прадслава добра ведала паганскі пантэон*. У юныя гады яна была глядачкай, а магчыма, і ўдзельніцай гуканняў вясны, русалляў, купалляў, калядаў і іншых дахрысціянскіх святаў.

Слава аб прыгажосці і адукаванасці Прадславы разнеслася «по всем градам», і ў Полацк да князя Святаслава-Георгія зачасцілі сваты. «Жыціе» апавядае, што, калі князёўне споўнілася дванаццаць гадоў (з такога ўзросту дзяўчынку ў той час лічылі нявестаю), бацькі вырашылі аддаць яе замуж за сына нейкага слаўнага багаццем і княжэннем валадара. Наперадзе ў Прадславы быў звычайны для жанчын з яе кола лёс: нараджэнне і выхаванне дзяцей, хатнія клопаты, чаканне свайго гаспадара-князя з паходу або з ловаў...

І тут нечакана для блізкіх яна выбірае іншую пуцявіну.

---

* Усе багі якога-небудзь культу.

Хрыстова нявеста

«Наполнишись мысли ея,— гаворыцца ў «Жыціі»,— и рече въ себе: «Но что успеша при нас бывшии родове наши? И женишася, и посягоша <выходзілі замуж>, но не вечноваша. И житие их мимо тече. Слава их погыбе, яко прах, и хужьши паучины... А другыя паче железу выя <шыя> своя не преклониша, но духовным мечем отсекоша от себе плотские сласти... то ти суть памятни на земли».

Прадслава прыходзіць у манастыр. Яе цётка, удава князя Рамана Усяславіча, якая была ігуменняй, «не хотящи острищи ея... и воздохнувши, и прослезившися, глагола къ ней: «Чадо мое! Како могу се сотворити? Отец твой, уведав, со всяцем гневом возложить вред на голову мою. А еще юна еси возрастом. Не можеши понести тяготы мнишеского житиа. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Але Прадслава дабіваецца свайго і пад імем Еўфрасінні таемна ад бацькоў прымае пострыг, ахвяруючы сябе Хрысту. Беларускі даследчык «Жыція» Аляксей Мельнікаў лічыць, што здарылася гэта найверагодней 25 верасня — у дзень святой Еўфрасінні Александрыйскай.

Даведаўшыся пра доччын учынак, князь Святаслаў-Георгій, як апавядае «Жыціе», ад гора рваў на галаве валасы, а княгіня Сафія галасіла па Прадславе, як па нябожчыцы. Гэта было першае і вельмі цяжкае выпрабаванне юнай Хрыстовай нявесты, але яна здолела пераканаць бацькоў у слушнасці свайго выбару, у тым, што яны мусяць не смуткаваць, а цешыцца: іхняя дачка аддала ўсю сябе Госпаду.

Прыход Прадславы ў манастыр і звязаныя з гэтым акалічнасці даюць магчымасць з большай ці меншай дакладнасцю ўстанавіць дату яе нараджэння. З «Жыція» вынікае, што пострыг адбыўся, калі будучая падзвіжніца мела дванаццаць гадоў. Князь Раман Усяславіч, удава якога

стаяла на чале манастыра, памёр каля 1116 года (па іншых звестках — у 1113). Толькі пасля гэтага цётка Прадславы магла зрабіцца ігуменняю. Значыцца, святая Еўфрасіння нарадзілася не раней 1104 або 1101 года.

Што да пострыгу князёўны, то існуе цікавая версія, да якой схіляецца, напрыклад, гісторык Мікола Ермаловіч. Згодна яму, да гэтага кроку Прадславу маглі падштурхнуць і знешнія прычыны — суровая неабходнасць пазбегнуць высылкі на чужыну. У 1129 годзе (паводле некаторых летапісаў — у 1128) за адмову ісці ў паход на полаўцаў кіеўскі князь Мсціслаў выслаў полацкіх князёў у Візантыю. Паміж выгнанцаў летапіс называе і бацьку Еўфрасінні, разам з якім пакінуць Радзіму мусілі таксама яе маці і малодшая сястра Гардзіслава. Як мы ведаем, дынастыя Рагвалодавічаў была ў блізкім сваяцтве з візантыйскімі імператарамі Комнінамі. Такім чынам, высылка мела ў значнай ступені ганаровы характар (полацкія князі атрымалі пасады ў візантыйскім войску і ўдзельнічалі ў войнах з арабамі), і ўсё ж гэта было выгнанне. Можна толькі здагадвацца, ці дачакалася Еўфрасіння ўсіх сваіх родных назад: пэўнага адказу летапіс не дае.

Полацкая кніжніца

фармаванні поглядаў Еўфрасінні Полацкай, якая стала адной з самых асвечаных жанчын сваёй эпохі, выключную ролю адыграла тагачасная літаратура.

Прыняцце хрысціянства вымагала перабудовы ранейшага, паганскага светапогляду: уяўленняў пра Сусвет, прыроду, пра гісторыю чалавечага роду... Сярод кніг, якія перакладалі і перапісвалі, прыехаўшы на ўсходнеславянскія землі, візантыйскія і балгарскія святары, а таксама іх мясцовыя паслядоўнікі, большасць складалі, вядома, набажэнскія тэксты і кнігі, дзе выкладаліся асновы

хрысціянскіх поглядаў на свет і хрысціянскай маралі. Але ў манастыры і ў княжыя хорамы трапляла і нямала твораў іншых жанраў: хронік, гістарычных і гістарычна-побытавых аповесцяў, прыродазнаўчых трактатаў. Наогул жа, літаратура таго перыяду адлюстроўвала светапогляд, тыповы для шмат якіх хрысціянскіх краін ранняга сярэднявечча. «Старажытнарускую літаратуру*,— лічыць акадэмік Д.Ліхачоў,— можна разглядаць як літаратуру адной тэмы і аднаго сюжэта. Гэты сюжэт — сусветная гісторыя, і гэтая тэма — сэнс чалавечага жыцця».

Апрача біблейных кніг, Еўфрасіння яшчэ ў юнацтве не магла не чытаць творы патрыстыкі — рымскіх і візантыйскіх багасловаў, што шануюцца як айцы царквы. Полацкія кнігазборы XII стагоддзя несумненна мелі творы выдатнага візантыйскага прапаведніка Іаана Залатавуснага (344—407), што навучаў вернікаў хрысціянскім цнотам, вобразна выкрываў чалавечыя заганы. Пашыраныя ў княстве былі таксама творы Грыгорыя Назіянзіна, Васілія Кесарыйскага, Яфрэма Сірына, Іаана Сінайскага. Патрыстычная літаратура ўмацоўвала асновы хрысціянскай дагматыкі, мела вялікае значэнне ў станаўленні этычных ідэалаў. Тым самым мэтам служылі жыціі святых і патэрыкі — зборнікі кароткіх апавяданняў пра людзей, якія выславіліся сваёй пабожнасцю. Са старонак гэтых кніг паўставаў фантастычны, поўны дзівосаў свет, дзе за душы людзей зацята змагаліся сілы дабра і зла. Хвалюючыя праблемы будучыні свету, чалавечага лёсу пасля смерці закраналіся ў апокрыфах**, напрыклад, у такім папулярным, як «Блуканне Багародзіцы па пакутах».

У часы Еўфрасінні, а можа, і раней у Полацк маглі трапіць кнігі святых Кірылы і Мяфодзія, вядомыя з апісання

---

* Пад гэтым тэрмінам мы разумеем літаратуру, створаную на ўсім усходнеславянскім абшары.

** Апокрыфы — апавяданні аб персанажах біблейнае гісторыі, якія сюжэтна адрозніваюцца ад тых, што змешчаны ў кананічных кнігах Бібліі.

бібліятэкі Сафійскага сабора, зробленага ў канцы ХУІ ст.

Кожны адукаваны чалавек павінен быў ведаць гісторыю свайго народа і суседзяў. Значыцца, полацкая ігуменння вывучала Нестараву «Аповесць мінулых часоў», якая ўводзіла ўсходняе славянства ў рэчышча сусветнай гісторыі. Цалкам верагодна, што разам з айчыннымі летапісамі асветніца чытала і папулярныя тады візантыйскія хронікі, што праз дынастычныя сувязі маглі трапляць у Полацк непасрэдна з Візантыі. Адна з такіх кніг, «Хроніка Георгія Амартола», пачыналася ад стварэння свету, затым падавала біблейную гісторыю, гісторыю вавілонскіх і персідскіх цароў, апавядала пра рымскіх і канстанцінопальскіх імператараў. Гэты твор дапаўняла «Хроніка Іаана Малалы». Яе аўтар прызначаў сваю працу шырокім колам пісьменных людзей, а таму пісаў немудрагеліста і цікава. Чытаючы 18 кніг названай хронікі, можна было, у прыватнасці, пазнаёміцца з антычнымі міфамі і з падзеямі Траянскай вайны, з жыццяпісамі персідскіх цароў, Ромула і Рэма, першых рымскіх валадароў. Не пазней пачатку XII стагоддзя на землях усходніх славян з'явіўся пераклад «Гісторыі Іудзейскай вайны» Іосіфа Флавія, у цэнтры якой адна з адметных падзеяў сусветнай гісторыі — паўстанне насельніцтва Іудзеі супраць рымскага ўладарання, захоп і разбурэнне Ерусаліма. Гістарычныя хронікі мелі шматлікія мініяцюры, якія часта адлюстроўвалі рэальных асоб і рэальныя падзеі. У адным з перакладаў кнігі Георгія Амартола быў, напрыклад, малюнак «Вывяржэнне Везувія».

Гістарычныя веды, усведамленне ўключанасці сваёй зямлі ў агульначалавечы гістарычны працэс умацоўвалі ў Еўфрасінні і ў яе сучасніках ідэі патрыятызму, служэння Бацькаўшчыне.

Уяўленне пра светабудову адукаваным людзям давалі творы візантыйскай навуковай думкі. Візантыйскія вучоныя лічылі свет наглядным сведчаннем мудрасці яго Творцы. Паводле іх, прыродныя з'явы, звычкі звяроў і птушак, нават адметнасці мінералаў — усё гэта ўвасобленыя ў жывых

істотах і матэрыяльных вобразах нейкія вечныя ісціны або паняцці.

Еўфрасіння чытала так званыя «Шасцідзёны». Гэтыя кнігі дапаўнялі і тлумачылі біблейны аповяд пра тое, як за шэсць дзён (адсюль і назва) Бог стварыў неба, зямлю, свяцілы, расліны, жывых істот і чалавека. «Шасцідзёны» — зводы ўсіх вядомых на той час візантыйскай навуцы звестак пра жывую і нежывую прыроду. Найбольш пашыраны быў «Шасцідзён» балгарскага экзарха (намесніка канстанцінопальскага патрыярха) Іаана. У ім гучала натуральнае захапленне ўсемагутнасцю Бога, які стварыў такі шматстайны, цудоўны і разумна ўладкаваны свет.

Прыродазнаўчы характар меў і такі помнік эпохі Еўфрасінні, як «Фізіялог». У адрозненне ад «Шасцідзёнаў», што апавядалі аб прыродзе ў цэлым, тут гаворка ішла пераважна пра жывыя стварэнні, у ліку якіх побач з рэальнымі сустракаліся міфічныя: кентаўры, сірэны, неўміручая птушка Фенікс. «Фізіялог» паведамляў пра ўласцівасці нейкай істоты і даваў іх сімвалічнае тлумачэнне, што павінна было знайсці аналогію паміж гэтымі ўласцівасцямі і адным з багаслоўскіх паняццяў. Як прыклад можна прывесці аповяд пра льва. Калі верыць «Фізіялогу», ільвіца нараджае нежывое дзіцянё, а потым, праз тры дні, леў-бацька, дыхнуўшы на ільвяня, ажыўляе яго — пэўная аналогія з увасабленнем, смерцю і ўваскрэсеннем Хрыста.

З разважаннямі пра будову Сусвету можна было пазнаёміцца, чытаючы «Хрысціянскую тапаграфію» Касмы Індыкаплова, купца, які каля 530 года зрабіў падарожжа па краінах Блізкага Усходу і Паўночнай Афрыкі. Індыкаплоў сцвярджае, што Зямля — плоская; яе і неба ён параўноўвае з залаю, якая мае скляпеністую столь. Неба, што бачаць людзі, складаецца з вады, але над ім ёсць яшчэ адно — невідочнае. Атмасфернымі з'явамі і рухам свяцілаў кіруюць адмысловыя анёлы.

«Жыціе» і іншыя нешматлікія крыніцы не даюць нам дастатковых звестак, каб з усёй пэўнасцю ахарактарызаваць

погляды святой Еўфрасінні на ўзаемадачыненні чалавека і навакольнага свету, але адну выснову мы можам зрабіць. Грунтуючыся на біблейным вучэнні, патрыстычная літаратура называла чалавека «мікракосмам» (малым сусветам), а прыроду — «макракосмам». Гэтым падкрэслівалася арганічнае адзінства, у якім павінны існаваць названыя сусветы. Ужо ў раннім сярэднявеччы на ўсходнеславянскіх землях была выказана думка, што прырода — храм, дзе чалавек здзяйсняе сваё творчае служэнне. Так, відавочна, лічыла і Еўфрасіння Полацкая.

Да рук асветніцы, відаць, траплялі і творы, што ўступалі ў пэўную супярэчнасць з тагачаснымі багаслоўскімі поглядамі на чалавека і прыроду. Візантыйскі філосаф, пісьменнік і дзяржаўны дзеяч Міхаіл Псёл (1018—90-я гады XI стагоддзя) у сваіх трактатах, напрыклад, высмейваў веру ў цуды, даводзіў, што кожная з'ява прыроды мае натуральную прычыну. Прырода ў Псёла — гэта рассеяны паўсюль, нябачны, але спасцігальны розумам пачатак. Этычныя погляды вучонага вылучаліся памяркоўнасцю і былі накіраваныя супраць празмернага манаскага аскетызму. Сучаснікі абвінавачвалі Псёла ў прыхільнасці да паганскае філасофіі, асабліва да Платона.

Вучэнне Міхаіла Псёла развіваў ягоны паслядоўнік Іаан Італ. Ён лічыў матэрыю вечнай, адмаўляў пасмяротнае існаванне душы і схіляўся да таго, каб прызнаць або магчымасць яе перасялення, або поўнае знікненне пасля смерці. Італ дайшоў да адкрытага канфлікту з хрысціянствам. Па загаду імператара Аляксея І Комніна (жанатага з цёткаю Еўфрасінні) вучэнне філосафа разгледзеў і аддаў анафеме царкоўны сабор 1082 года.

Ці чытала святая Еўфрасіння працы Арыстоцеля, Платона і іншых антычных аўтараў? Пытанне застаецца адкрытым, але на яго можна даць і станоўчы адказ, бо сучаснік асветніцы Клімент Смаляціч у сваім «Пасланні Фаме прэсвітэру» зарэкамендаваў сябе знаўцам антычных філосафаў.

Гаворачы пра грамадскія погляды полацкай ігуменні, найперш трэба спаслацца на ленінградскага вучонага Наталлю Сярогіну. Тэкст спеўнага цыкла XII стагоддзя пра Еўфрасінню прывёў яго даследчыцу да думкі: там сцвярджаюцца тыя самыя ідэі, што і ў «Слове пра паход Ігаравы» — палымяны пратэст супраць братазабойчых усобіц, неабходнасць яднання ўсходнеславянскіх княстваў перад знешняю пагрозаю. У прысвечаным Еўфрасінні Полацкай каноне* гаворыцца: «Князем сродником друг на друга дерзающе подъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божим устрашающем». Н.Сярогіна мяркуе, што невядомы аўтар «Слова» і знакамітая палачанка (яна, несумненна, бывала ў Кіеве) — людзі аднаго кола, якія мелі блізкія перакананні і светапогляд, а магчыма, і былі знаёмыя. Гэтая выснова добра стасуецца з версіяй, паводле якой аўтар «Слова пра паход Ігаравы» быў ураджэнцам або жыхаром беларускіх земляў.

Мы не маем прамых звестак, як ігуменя Еўфрасіння ставілася да сялян і іншага залежнага люду, але, думаецца, яна не магла не падзяляць поглядаў Кірылы Тураўскага, які ў адным са «Словаў» абураўся тым, што валадары «неміласэрныя да рабоў сваіх і да рабынь, не даюць ім досыць ежы і адзення, і работаю надсіляюць і іншымі злыбедамі, і б'юць ні за што». На Еўфрасінню мог уплываць і згаданы вышэй Міхаіл Псёл, што ў сваёй «Хранаграфіі» асуджаў паўстанні народных нізоў, але выступаў супраць дэспатызму імператара і вялікіх выдаткаў двара.

Як ставілася асветніца да паганства? Ужо адзначалася, што яго пазіцыі ў Полацкім княстве і пасля прыняцця хрысціянства заставаліся даволі моцнымі не толькі сярод простага народу. Паганскія вешчуны («волхвы») мелі доступ да княжага двара. Гэта пацвярджаецца летапісным паведамленнем, што князь Усяслаў Брачыславіч Чарадзей нарадзіўся ад «волхвования». Думаецца, невыпадкова гіста-

* Канон — царкоўны спеў у гонар святога або свята.

рычныя крыніцы не падаюць звестак пра якія-небудзь жорсткія ганенні на паганцаў і іхніх ідэолагаў-вешчуноў у Полацкай зямлі. Святая Еўфрасіння, вядомая як міратворыца, наўрад ці магла быць прыхільніцай бязлітаснага праследу суайчыннікаў-іншаверцаў.

Аднак вернемся да юнай Хрыстовай нявесты і паспрабуем прайсці побач з ёю па прыступках яе духоўнага ўзыходжання.

Схіліўшыся над пергаменам

Праўжыўшы нейкі час у посце і малітвах за манастырскімі сценамі ці ў манастырскай слабодцы пры адным з полацкіх храмаў, Еўфрасіння вырашыла, што яна ўжо падрыхтавалася да самастойнага падзвіжніцтва. Князёўна-чарніца звярнулася да полацкага епіскапа Іллі з просьбаю пасяліцца ў Сафійскім саборы. Магчыма, яна наследавала сваёй нябеснай апякунцы Еўфрасінні Александрыйскай або самой Багародзіцы, якая некалі жыла пры храме ў Ерусаліме. Але найпершаю прычынаю звароту да ўладыкі ўяўляецца імкненне быць бліжэй да кніг, да саборнае бібліятэкі, пра якую асветніца потым усё жыццё клапацілася.

Атрымаўшы ад Іллі дазвол, Еўфрасіння памяняла сваё ранейшае жытло на келлю-галубніцу ў Сафіі і «нача книгы писати своими руками».

Працэс пісьма ў тыя часы быў вельмі складаны і марудны. Кнігі пісалі на пергамене ўставам — буйным і прамым, без нахілу, почыркам, у якім кожная літара аддзялялася ад суседняй і, можна лічыць, не пісалася, а малявалася (злітнае пісьмо з'явілася толькі ў ХУ стагоддзі). Каб тэкст хутчэй высыхаў, яго прысыпалі пяском. Атрамант рабілі з адмысловых арэхаў, з адвару дубовай ці альховай кары, з жалезнай іржы, вішнёвага клею. Перапісчыку мала добра

ведаць грамату — неабходна мець і мастацкія здольнасці, бо пачатковыя літары і загалоўкі раздзелаў трэба аздабляць жывёльным ці раслінным арнаментам.

Апрача ўсяго іншага, перапісванне кніг было нялёгкаю фізічнаю працай. Тагачасны перапісчык часта пісаў не на стале, а на далоні левай рукі, якую падпіраў локцем аб калена. Гэтай працаю займаліся амаль выключна мужчыны. Ужо адно тое, што за такую цяжкую справу ўзялася маладая жанчына, было подзвігам.

Частка перапісаных Еўфрасінняю кніг ішла на продаж, [illegible] атрыманыя грошы па яе просьбе раздавалі бедным.

Якія ж кнігі доўгімі гадзінамі дзень пры дні перапісвала князёўна ў сафійскай галубніцы? «Жыціе» не дае адказу, але можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэта было Святое Пісанне і творы айцоў царквы, патэрыкі і жыціі. Апрача іх пяро асветніцы магло выводзіць радкі візантыйскіх гістарычных хронік і Полацкага летапісу, папулярных тады зборнікаў афарызмаў. Яна пісала і ўласныя творы — малітвы, казані, а таксама перакладала з грэцкае і з лацінскае моваў. Такім чынам, некаторыя кнігі візантыйскіх аўтараў маглі пашырацца на ўсходнеславянскіх землях у перакладах палачанкі.

З «Жыція» вядома, што асветніца мела перапіску з Візантыяй. Не будзе пярэчыць гістарычнай верагоднасці думка, што Еўфрасіння ліставалася з суайчыннікамі і братамі па духу Кірылам Тураўскім, Кліментам Смаляцічам, з аўтарам «Слова пра паход Ігаравы».

Вядома, пры ўсёй ахвярнасці маладой манашкі плён яе самотніцкай працы ў келлі быў невялікі. Еўфрасіння марыла пра тое, каб перапісваннем кніг у Полацку займаліся не адзінкі, а дзесяткі пісьменных людзей.

Хутка гэта стала яваю.

«Тут належыць быць табе!»

Калі падзвіжнікі дасягаюць маральнае дасканаласці, Госпад заклікае іх да стварэння сваіх духоўных цвярдыняў. Так было наканавана і Еўфрасінні.

«Жыціе» апавядае, што аднойчы ў сне анёл узяў яе за руку і адвёў за дзве вярсты ад Полацка ў Сяльцо, дзе была драўляная царква Спаса і муравaны храм-пахавальня полацкіх епіскапаў. На гэтым месцы анёл прамовіў да манашкі: «Тут належыць быць табе!»

Сон паўтарыўся тройчы.

У тую самую ноч падобны сон бачыў і полацкі епіскап. Нябесны пасланец загадаў яму ўвесці рабу Божую Еўфрасінню ў Спасаўскую цэркаўку, што ў Сяльцы на беразе Палаты. Епіскап пачуў таксама прароцтва пра богаабранасць князёўны, якую чакала святое жыццё і царства нябеснае.

Запрасіўшы дзядзьку Еўфрасінні полацкага князя Барыса, а таксама яе бацьку Святаслава-Георгія і знаных палачанаў, уладыка абвясціў князёўне-чарніцы, што аддае ёй Сяльцо. Атрымаўшы багаславенне, Еўфрасіння памалілася ў Сафійскім саборы і, узяўшы з сабою адну манашку, выправілася на паказанае анёлам месца.

Увайшоўшы ў царкву Спаса, падзвіжніца звярнулася да Усявышняга з такімі словамі: «Ты, Госпадзе, даючы святым сваім апосталам запавет, наказаў не насіць з сабою нічога, акрамя посаха. Я ж, слухаючыся слова Твайго, прыйшла на гэтае месца, нічога не ўзяўшы з сабою, маючы ў сабе толькі слова Твае: Госпадзе, памілуй! А з маёмасці ўсяе ёсць у мяне адно гэтыя кнігі, з якіх мае ўцеху душа і весяліцца сэрца...»

Так паблізу Полацка Еўфрасіння заснавала жаночы манастыр. Здарылася тое яшчэ пры жыцці Барыса Усяславіча, значыцца, не пазней 1128 года, калі князь памёр. Праз

нейкі час пры царкве Багародзіцы (новай) падзвіжніца стварае яшчэ адзін манастыр — мужчынскі. Гэта таксама быў подзвіг: тады, на пачатку XII стагоддзя, манастыроў у Полацкім княстве і ўвогуле на ўсходнеславянскіх землях існавала няшмат. (Ад мужчынскага манастыра Прасвятой Багародзіцы да нашых дзён не захавалася ніякіх слядоў. Месца, дзе ён стаяў, дакладна невядомае, але ў часы Еўфрасінні была завядзёнка будаваць загарадныя жаночыя і мужчынскія манастыры ў блізкім суседстве, каб у выпадку небяспекі манахі баранілі абедзве цвярдыні. Гісторык Аляксей Сапуноў выказваў здагадку, што царква Багародзіцы і створаны пры ёй манастыр былі на тым месцы, дзе пазней з'явіўся касцёл св.Ксавэрыя, пра які цяпер нагадвае толькі назва гарадскіх могілак — Ксавэрыя.)

У полацкіх манастырах, статуты якіх напісала сама Еўфрасіння, пад яе кіраўніцтвам дзейнічалі майстэрні па перапісванню кніг — скрыпторыі. Тут існавала спецыялізацыя: адзін майстар рабіў каляровыя ініцыялы, другі — мініяцюры, трэці — пераплёты. Калі была патрэба перапісаць кнігу хутчэй, яе дзялілі на некалькі частак. Падзел працы значна павялічваў не толькі колькасць кніг, але і іх мастацкі ўзровень. Са скрыпторыяў кнігі разыходзіліся па ўсёй Полацкай зямлі і за яе межы. Іх чыталі вучоныя манахі і іншыя пісьменныя людзі, па іх вучыліся грамаце дзеці.

Пры адным з манастыроў, каб аздобіць полацкія храмы абразамі, падзвіжніца адчыніла таксама іканапісную майстэрню.

Створаныя найпадобнейшаю Еўфрасінняй цвярдыні слова Божага былі асяродкамі дабрачыннасці. Там знаходзілі заступніцтва, суцяшэнне і дапамогу ўдовы і сіроты, нямоглыя і пакрыўджаныя.

Аз, букі, ведзі...

Полацкае княства мела вялікую патрэбу ў адукаваных людзях. Школы існавалі тут і да Еўфрасінні, але заснаванне асветніцаю манастыроў, яе чынная педагагічная дзейнасць далі школьнай справе новы магутны штуршок.

Дзеці ў тагачасных школах вучыліся чытанню, пісьму, «цыфіры» і царкоўным спевам. У літаратурных помніках той эпохі часта можна сустрэць пахвалу кніжнаму вучэнню. Яны прыпадабняюць людзей без навукі да бяскрылых птушак: як такая птушка не можа падняцца ў неба, так і чалавек не дасягне без кніг «совершенна разума».

Грамаце вучылі па царкоўных кнігах — Псалтыру, Часаслову, Апосталу. Авалоданне чытаннем ускладнялася тым, што рукапісныя кнігі не мелі знакаў прыпынку, словы і сказы часта зліваліся. Спачатку трэба было завучыць на памяць азбуку з цяжкімі назвамі літар — «аз», «букі», «ведзі», «глаголь»... Адначасова дзеці вучыліся выводзіць літары пісалам на бяросце або на васкаваных дошчачках — васкоўках. Потым вучылі склады: «ведзі»-«аз» — «ва», «букі»-«он» — «бо»... Пасля вучань мусіў засвойваць цітлы — надрадковыя знакі ў выглядзе ламанай рыскі, якія ставіліся над скарочанымі словамі або над літарамі, што мелі лічбавае значэнне. Справіўшыся з гэтай прамудрасцю і навучыўшыся чытаць паасобныя фразы і малітвы, а таксама пісаць, дзеці заканчвалі першы цыкл сваёй навукі. На гэта ішло два-тры гады.

Прыкладна так пачынала спасцігаць грамату дзятва і ў школах, адчыненых рупнасцю Еўфрасінні. Аднак высокаадукаваная ігуменння імкнулася пашырыць межы звычайнай навучальнай праграмы. Апрача царкоўнаславянскае, юныя палачане вучылі грэцкую і лацінскую мовы, атрымлівалі звесткі па прыродазнаўству, рыторыцы, медыцыне. Вялікая ўвага надавалася гісторыі. Вучні павінны былі добра ведаць

радавод дынастыі Рагвалодавічаў, важныя падзеі з мінуўшчыны Полацкай зямлі і ўсяго ўсходняга славянства. Напэўна, школа давала пэўныя веды і па сусветнай гісторыі.

У сваёй педагагічнай дзейнасці Еўфрасіння абапіралася на мудрасць народнай дыдактыкі: «На всяк же день учаше сестры своа: старыя же учаше тръпению и воздръжанию, юныя же учаше чистоте душевной и бестрастию телесному, говению образному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочестну, ядению и питию безмолвну, при старейших молчати, мудрейших послушати, къ старейшим покорением, къ точным <роўным> и меншим любовь без лицемериа, мало вещати, и много разумети».

Аўтар «Жыція» быў малодшым сучаснікам асветніцы, магчыма, нават яе вучнем. Пададзеныя ім фрагменты павучальных «словаў» Еўфрасінні, мяркуючы па ўсім, маюць рэальную аснову. Вучні і насельнікі манастыроў атрымлівалі ад ігуменні выдатныя ўрокі красамоўства. «Се собрах вы, яко кокошь <квактуха> птенца, под крыле свои и в паствину свою, яко овца,— прамаўляе яна да сясцёр.— Да пасецеся въ заповедех божиих! Да и аз <я> веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудныя и толико дождь проливаю къ вам, а нивы ваша въ едину меру стоят нерастуще, ни поступающе горе. А год приспевает свершению, и лопата на гумне лежить. Но боюся, егда будеть плен <пустазелле> въ вас. Подщитеся, чада моя, убежати того всего! Но сотворите ся пшеница и осмелитесь въ жерновах смирением...» Уражваюць багатая вобразнасць гэтага ўрыўка і яе празрыстасць, цесная сувязь метафар і параўнанняў з жыццём простага чалавека. Тут, як і ў іншых фрагментах «Жыція», відаць несумненныя прамоўніцкія здольнасці асветніцы.

Кніжніца Еўфрасіння не магла не звярнуць увагі на змешчаны ў «Ізборніку» Святаслава 1073 года трактат пра паэтыку «Об образех», дзе на прыкладах (у тым ліку з «Іліяды» і «Адысеі») тлумачылася значэнне розных тро-

паў — алегорый, гіпербал, метафар. З вучнямі полацкіх школ, прынамсі, з найбольш здатнымі, праводзіліся заняткі і па паэтыцы.

Школы Еўфрасінні Полацкай былі перадавымі для свайго часу і праграмаю навучання, і складам вучняў, значная частка якіх набіралася з дзяцей простых гараджан.

Сёстры-манашкі

Памочніцамі і апірышчам Еўфрасінні ў шматлікіх клопатах і пачынаннях сталі яе сёстры: родная Гардзіслава (у манастве Еўдакія) і стрыечная Звеніслава (Еўпраксія). Але трапілі яны ў манастырскія сцены па-рознаму.

Заснаваўшы Спасаўскі манастыр, маладая ігумення папрасіла бацьку прыслаць да яе сястру ў навучанне грамаце. Еўфрасіння «съ прилежанием учаше о спасении души, а она (Гардзіслава.— *У.А.*) съ прилежанием учашесь и приимаше, яко нива плодовита, умякчивши сердце свое». Затым «Жыціе» паведамляе, што ігумення таемна пастрыгла сястру ў манашкі, выклікаўшы гэтым у бацькі вялікі гнеў. «И узьярився на преподобную Ефросинию, сердцем горя. И приеха къ монастырю, глаголя: «Чадо мое милое, что се сотворила еси? Приложи сетование къ сетованию души моей, и печаль къ печали». Знайшоўшы шлях да сэрца сястры, асветніца здолела суцешыць Божым словам і бацькоў.

Са Звеніславаю было іначай. Яна прыйшла да сястры сама і «принесе всю свою утварь златую и порты <уборы> многоценныя» — ідаць, ахвяравала храму Спаса свой пасаг. Адносіны паміж Еўфрасінняю і Еўпраксіяй былі вельмі блізкія — «яко единa душа въ двою телесу».

Сёстры заставаліся разам усё далейшае жыццё. Звеніславу-Еўпраксію полацкая ігумення абрала спадарожніцаю, выпраўляючыся ў канцы зямнога шляху ў Ерусалім. Роднай

сястры Еўдакіі, пакідаючы Полацк, яна загадала «дръжати и урядити... оба монастыря».

Пасля смерці Еўфрасінні Еўдакія, мабыць, сама заняла месца ігуменні Спасаўскага манастыра і працягвала асветніцкую дзейнасць старэйшай сястры. Вярнуўшыся з паломніцтва ў Святыя Мясціны, Еўпраксія была побач з ёю.

Апавядаючы пра ад'езд найпадобнейшай у апошняе падарожжа, «Жыціе» падае таксама звесткі аб пастрыжэнні Еўфрасінняю ў манастыр яе пляменніц Вольгі і Кірыяны. Як і ў выпадку з Гардзіславай, гэта адбылося супроць волі бацькоў. Даведаўшыся пра намер ігуменні, бацька дзяўчат, яе ўлюбёны брат Вячаслаў спрабаваў заклікаць да міласэрнасці: «Госпоже моя! Что ми хощеши сотворити? Два плача прилагаеши души моей: плача ся отхода твоего и сетуя чаду деля своею», але ягоныя просьбы былі марныя.

Іншых звестак пра пляменніц асветніцы не захавалася, аднак яны, як прадстаўніцы княскай дынастыі Рагвалодавічаў, павінны былі іграць у манастырскім жыцці не апошнюю ролю.

Не трэба бачыць, як гэта робяць некаторыя, у апісаных вышэй паводзінах ігуменні жорсткасць. Такія (можа, і сапраўды не надта гуманныя з сучаснага пункту погляду) учынкі дыктаваў Еўфрасінні клопат пра душы блізкіх, пра будучыню сваёй справы.

Аўтар «Жыція» сцвярджае, што святая мела такі дар ад Бога: зірнуўшы на кагосьці, адразу магла ўбачыць, ці ёсць у ім дабрадзейны дух і ці можа гэты чалавек быць абраннікам Гасподнім.

Ад заняпаду да адраджэння

Заснаваны найпадобнейшаю Еўфрасінняю Спасаўскі манастыр цягам стагоддзяў перажыў і часы ўзвышэння, і гады поўнага заняпаду. Трэба скептычна ставіцца да слоў асобных расейскіх аўтараў пра тое, што чарніцы пакінулі свой прыстанак у часе нашэсця Батыя. Дымна-крывавы след татарскіх ордаў застаўся толькі на самым поўдні беларускіх земляў. Наогул жа Беларусь, у адрозненне ад сваіх усходніх суседзяў, татара-мангольскага прыгнёту не зведала. Больш верагодна, што ў часе нашэсця ў полацкіх манастырах ратаваліся ўцекачы з іншых усходнеславянскіх княстваў.

Цяжкія выпрабаванні надышлі для Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, калі Масковія распачала настойлівыя спробы захапіць беларускія землі, што на пачатку XIУ стагоддзя канчаткова ўвайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага. Гэта была магутная феадальная дзяржава, ядром якой з'яўлялася Беларусь, а пануючай культурай — беларуская, прычым беларуская мова без малога чатыры стагоддзі выконвала тут ролю дзяржаўнай.

Калі ў 1563 годзе войска Івана Грознага (Жахлівага) ішло на Полацк, начутыя аб звярынай жорсткасці маскоўскага цара чарніцы з плачам развіталіся са Спасаўскім манастыром. Яны ўжо не вярнуліся туды ні ў гады маскоўскае акупацыі, ні пасля ўзяцця Полацка ў 1579 годзе каралём Польшчы і вялікім князем Літоўскім Стэфанам Баторыем.

Амаль усе полацкія манастыры, у тым ліку і Спасаўскі, з іхнімі землямі і іншай маёмасцю кароль перадаў ордэну езуітаў.

У 1654 годзе Полацк зноў занялі расейскія войскі. Праз два гады туды прыехаў цар Аляксей Міхайлавіч, які «ходил... в Спасской монастырь, что бывал девичей монастырь

благоверной великой княжны Евфросинии Полоцкой... Того ж месяца июля в 9 день ... было священие церкви Преображение Спасово».

Паводле Андрусаўскага міру 1667 года, горад быў вернуты Рэчы Паспалітай. Вярнуліся ў манастыр і езуіты, якія заставаліся тут гаспадарамі і пасля захопу Беларусі Расеяй у канцы ХУІІІ стагоддзя, да самага іх выгнання з Расейскае імперыі ў 1820 годзе.

За іхнім часам на месцы даўнейшага манастырскага будынка быў змураваны двухпавярховы дом — летняя рэзідэнцыя езуіцкіх генералаў. Да 1832 года манастыр належаў каталіцкаму ордэну піяраў, потым спачатку манастырскі сабор, а ўслед за ім і іншыя збудаванні царская ўлада перадала праваслаўным.

Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр у 1840 годзе быў адноўлены і з прычыны сваёй старажытнасці і значнасці прылічаны да першакласных расейскіх манастыроў. Пры ім пачало дзейнічаць жаночае вучылішча, многія выпускніцы якога сталі народнымі настаўніцамі.

Зачынены бязбожнаю ўладаю ў 1928 годзе (тады ў ім было каля 250 манашак), Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр аднавіў сваё жыццё пад час нямецкае акупацыі.

У пасляваенны час размешчаная паблізу вайсковая частка пачала браць з насельніц манастыра ... кватэрную плату.

У 1954-м яго зноў зачынілі, і манашкі (у 1953 годзе іх было 54) мусілі выехаць у Жыровіцы, што пад Слонімам.

Праз трыццаць пяць гадоў пачалося новае адраджэнне старажытнай цвярдыні слова Божага.

Узлёт полацкага дойлідства

Палітычная і эканамічная незалежнасць Полацкага княства спрыяла ўзнікненню адметнай школы дойлідства. Яна фармавалася на аснове візантыйскай архітэктурнай традыцыі, у адпаведнасці з якой быў узведзены Сафійскі сабор. Аднак тут эстэтычныя ідэалы візантыйцаў атрымалі своеасаблівае разуменне і развіццё, зазнаўшы заходнееўрапейскага ўплыву.

У Полацкім княстве пачынаюцца пошукі новых архітэктурных формаў. Сведчаннем гэтых пошукаў было будаўніцтва прыезджымі майстрамі ў Віцебску царквы Звеставання, у якой ідэі візантыйскага крыжова-купальнага храма спалучаюцца з некаторымі рысамі архітэктуры Заходняй Еўропы. Адыходам ад ранейшых канонаў вылучаліся царква-пахавальня полацкіх епіскапаў, храмы Бельчыцкага (Барысаглебаўскага) манастыра, заснаванага ў Полацку на мяжы XI — XII стагоддзяў.

У сярэдзіне XII стагоддзя канчаткова склалася полацкая школа дойлідства. Для яе характэрная муроўка з плінфы (тонкай, добра абпаленай цэглы) з так званым «схаваным радам», калі адны рады плінфы выступалі, другія былі як бы прыхаваныя ўглыб, а прамежак паміж імі запаўняўся цамянкай — вапнавай рошчынай, у якую дабаўлялі тоўчаную цэглу. Знадворку будынкі не атынкоўвалі, і такая тэхніка муроўкі ўтварала двухколерную «паласатую» гаму сцен. Полацкія майстры адыходзяць ад візантыйскіх крыжова-купальных храмаў з некалькімі апсідамі* і набліжаюцца да стварэння зусім новых формаў.

Найвышэйшы ўзлёт полацкай архітэктурнай школы, звязаны з творчасцю дойліда Іаана, прыпадае на гады ас-

---

* Апсіда — паўкруглая або шматвугольная частка храма, якая выступае за ягоныя агульныя контуры і ў якой месціцца алтар.

ветніцкай дзейнасці Еўфрасінні, што, вядома, зусім невыпадкова.

Іаан быў манахам аднаго з мясцовых манастыроў. Гэты надзелены самабытным талентам майстар пакінуў у Полацку не меней трох храмаў. Князёўна-ігуменння ўважліва сачыла за ягонай творчасцю. Тым часам Спасаўскі манастыр папаўняўся манашкамі. Чарніцы прыносілі дарункі, свецкія асобы таксама рабілі ахвяраванні. Цесная драўляная царква ўжо з цяжкасцю змяшчала ўсіх, хто прыходзіў на малітву. Задумаўшы будаваць для свайго манастыра сабор, Еўфрасіння, натуральна, звярнулася да Іаана, які да таго часу ўжо стварыў такія адметныя храмы, як цэрквы Параскевы-Пятніцы ды Барыса і Глеба ў Бельчыцах.

«Бе муж Иоан, приставник над делатели церковными <кіраўнік арцелі майстроў-муляраў>,— апавядае «Жыціе».— Къ нему же многажды прихожаше, глаголила: «Иоане, востани поиди на дело вседръжителю Спасу!» И въ един от дний востав, Иоан прииде къ блаженой Ефросинии и рече: «Ты ли, госпоже, присылаеши и понужаеши мя на дело?» Она же рече: «Ни». И пакы размысливши премудрая жена и рече ему: «Аще не аз тя возбуждаю, а кто тя взывает на таково дело, того послуша, и прилежно съ тщанием».

«И потом блаженая Ефросиниа заложи церковь камену святого Спаса. От начатка и устроена за 30 недель».

У канцы працы ў муляраў скончылася цэгла і не было чым «верха окончати», але назаўтра пасля малітваў ігуменні майстры знайшлі «плиты въ пещи».

Вядомы расейскі гісторык Леанід Аляксееў называе будаўніцтва Спасаўскага сабора «найбуйнейшаю падзеяй у полацкай і ва ўсёй старажытнарускай архітэктуры». Еўфрасіння была не толькі фундатаркаю храма, але і дарадчыцай, натхняльніцай Іаана на творчы подзвіг.

Змураваная за адзін будаўнічы сезон Спасаўская, або Спаса-Праабражэнская (цяпер яе часта і не зусім правільна называюць Спаса-Еўфрасіннеўскай), царква — вяршыня архітэктурнай думкі Полацка. Гэта трохнефавы шасці-

стаўповы крыжова-купальны храм манастырскага тыпу памерам 8 х 12 метраў. Цэнтральны шырокі неф* з усходу завяршае масіўная паўкруглая абсіда, а бакавыя нефы — схаваныя ў тоўшчы сцяны паўкруглыя нішы. Паўднёвы і паўночны фасады расчляняюцца пілястрамі з паўкалонамі. Яны рытмічна дзеляць паверхню на два вузкія і два шырокія прасценкі з паўцыркульнымі вокнамі (ніжнія ў 1,5 раза большыя за верхнія).

Храм меў пазакамарнае** пакрыццё асноўнага аб'ёму і больш нізкага бабінца. Цяпер старажытным закамарам адпавядаюць толькі тры ўсходнія паўкружжы паўночнай і паўднёвай сцен. Барабан купала ўзвышаўся над скляпеннямі і абапіраўся на кубічны пастамент. Важнаю рысаю Спасаўскага сабора было тое, што тут упершыню на тэрыторыі Беларусі з'явіліся какошнікі (несапраўдныя закамары, што маюць дэкаратыўнае значэнне). Закамары і какошнікі былі кілепадобныя, што яшчэ больш падкрэслівала стройнасць храма. Царкву завяршаў барабан з выцягнутымі вокнамі і шаломападобным купалам. У сярэдзіне храма асаблівасці кампазіцыі нараджалі ілюзію ягонай велізарнай вышыні. У заходняй сцяне, што ў два разы таўсцейшая за паўночную і паўднёвую, ідзе ход на хоры, паабапал якіх — келлі Еўфрасінні (з паўднёвага боку) і Еўдакіі (з паўночнага). Тут прайшла значная частка жыцця асветніцы і яе сястры.

Іаан паставіў перад сабой задачу стварыць кампазіцыю, якая імкнецца ў неба, і бліскуча справіўся з ёю. Размешчаная на беразе Палаты і цудоўна ўштукаваная ў ландшафт, Спасаўская царква і цяпер, пасля праведзенай у XIX стагоддзі частковай перабудовы, пакідае надзвычай моцнае ўражанне завершанасці і суладнасці.

---

* Падоўжаная частка храма, абмежаваная з абодвух ці з аднаго боку шэрагам калонаў або слупоў.

** Закамара — паўкруглае ці кілепадобнае завяршэнне часткі сцяны будынка, якое адпавядае форме ўнутранага скляпення.

Для Еўфрасінні і яе сучаснікаў кожны храм быў вобразам і мадэллю Сусвету. У храмах увасабляліся ідэалы прыгажосці і гармоніі. Думаецца, што пачуцці асветніцы, калі яна ўпершыню ўбачыла новы сабор без рыштаванняў, былі сугучныя пачуццям Міхаіла Псёла, які ў сваёй «Хранаграфіі» пісаў пра храмы: «Вока нельга адвесці не толькі ад невыказнай прыгажосці цэлага, з цудоўных частак сплеценага, але і ад кожнай часткі паасобку, і хоць ад іх можна атрымліваць асалоду бясконца, ніводнаю не ўдаецца налюбавацца дасхочу, бо позірк да сябе прыцягвае кожная...»

Беларускі гісторык Георгій Штыхаў і шэраг іншых даследчыкаў лічаць, што Спасаўскі сабор збудаваны паміж 1152 і 1159 гадамі.

Заканчэнне будаўніцтва і асвячэнне храма полацкім епіскапам колькі дзён святкаваў увесь горад. Аўтар «Жыція» паведамляе: «Преподобная же Еуфросиния, видевши церковь совръшенную, возрадавася душею. И бысть священие и велиа радость всем крестьяном. И собрашась князи и силнии мужи, черноризици и черноризци, и простие людие. И бысть радость велиа. И празноваша дни мнози».

Падтрыманыя асветніцай наватарскія ідэі Іаана пачалі хутка пашырацца не толькі на радзіме, але і ў суседніх княствах. Гэтаму спрыяла праца полацкіх майстроў у іншых усходнеславянскіх землях. У канцы 80-х — пачатку 90-х гадоў XII стагоддзя хтосьці з полацкіх дойлідаў узвёў у Смаленску княскі палацавы сабор архангела Міхаіла і гэтым заклаў асновы смаленскай архітэктурнай школы. Прыкладна ў той самы час палачане пабудавалі на Сінічай гары ў Ноўгарадзе царкву Пятра і Паўла. У Наваградку полацкія дойліды ў другой палове XII стагоддзя збудавалі з плінфы галерэю трохапсіднага храма, які знаходзіўся на месцы сучаснай Барысаглебаўскай царквы.

Спасаўскі сабор захаваўся да нашых дзён, але яму быў наканаваны нялёгкі лёс. З 1581 года (з невялікім перапынкам у 1654—1667 гадах, калі горад быў захоплены расейскім войскам) храм належаў ордэну езуітаў, якія перат-

варылі яго ў касцёл. Пасля выгнання езуітаў з Полацка царква разам з манастыром, як ужо адзначалася, перайшла да ордэна піяраў, а ў 1832 годзе яе перадалі праваслаўным. Са жніўня наступнага года там аднавілася набажэнства. У часе пачатага тады рамонту царкву часткова перабудавалі (архітэктар А.Порта). У выніку геніяльны твор дойліда Іаана істотна змяніў сваё аблічча: на месцы пазакамарнага пакрыцця з'явіўся трохсхільны дах, шаломападобны купал ператварыўся ў «цыбуліну»... Цяпер спецыялісты «Белрэстаўрацыі» распрацавалі праект аднаўлення першапачатковага выгляду храма.

Старажытныя вобразы

фондах Рускага музея ў Пецярбурзе захоўваецца старажытны абраз Божае Маці, вядомы пад назваю Адзігітрыя Полацкая. Гэты жывапісны твор XII стагоддзя мае вельмі цікавую гісторыю. Яна пачынаецца з рашэння Еўфрасінні аздобіць багасабор, пабудаваны для заснаванага ёю Багародзіцкага мужчынскага манастыра. З «Жыція» мы даведваемся, што знакамітая палачанка паслала слугу Міхаіла ў Царгорад (Канстанцінопаль) да візантыйскага імператара Мануіла Комніна і патрыярха Лукі Хрысаверга. Пасланец вёз багатыя дарункі і просьбу Еўфрасінні прыслаць ёй абраз Багародзіцы Эфескай, адзін з трох, што, паводле візантыйскае традыцыі, яшчэ пры жыцці Дзевы Марыі намаляваў з яе першы іканапісец апостал Лука, які з гэтае прычыны ў сярэднявеччы лічыўся апекуном мастакоў.

Імператар паставіўся да просьбы полацкай сваячкі з разуменнем. Адпраўленыя ім у Эфес сто воінаў прынеслі абраз у Канстанцінопаль, адкуль пасля багаславення патрыярхам у храме святой Сафіі рэліквію паслалі Еўфрасінні. «Она же,— чытаем у «Жыціі»,— внесше въ церковь святей Бого-

родици и постави ю <яе> ... и украси ю златом и камением многоценным».

Трэба сказаць, што нямала даследчыкаў, у тым ліку і царкоўныя гісторыкі, выказваюць слушныя сумненні, што ў Полацк трапіў арыгінал старажытнага твора. Сапраўды, навошта было патрыярху багаслаўляць абраз, намаляваны апосталам і ўслаўлены шматлікімі дзівосамі? Калі ж гэта была копія, патрыярхавы дзеянні выглядаюць цалкам лагічна. Прычым гаворку больш слушна будзе весці пра копію не з Эфескага, а з Царгародскага абраза.

Адны рэдакцыі «Жыція» кажуць, што прысланая Еўфрасінні рэліквія захоўвалася ў храме Спаса, іншыя — што ў царкве Багародзіцы. Такая разбежнасць звестак, напэўна, тлумачыцца тагачасным звычаем насіць Адзігітрыю (у перакладзе з грэцкае — Пуцяводную) па ўсіх полацкіх бажніцах. Пры гэтым найдаўжэй яна магла заставацца якраз у манастырскіх саборах. Выносілі абраз па аўторках — як і Адзігітрыю Царгародскую ў Канстанцінопалі.

Ёсць сведчанні, што ў 1239 годзе абраз перанеслі з Полацка ў горад Тарапец і перадалі ў тамтэйшую Уваскрасенскую царкву. Прычынаю такога шчодрага ахвяравання было вянчанне ў гэтым храме дачкі полацкага князя Брачыслава князёўны Параскевы з роду Рагвалодавічаў і князя Аляксандра Яраславіча, пазней званага Неўскім. Адтуль ужо ў нашым стагоддзі рэліквія «пераехала» ў пецярбургскі музей.

Зрэшты, гэтая версія адказвае не на ўсе пытанні.

У 1663 годзе, у часе цяжкай вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай, яшчэ адзін выдатны палачанін — паэт, педагог, царкоўны дзеяч Сімяон Полацкі піша верш «Априль 27. Взенто образ насвентшэй Богородзицы з Полоцка до Москвы». Ён звяртаецца да святой Еўфрасінні з малітваю аб вяртанні ў Полацк забранага расейцамі цудатворнага абраза Багародзіцы:

Ты еси мати, о Еуфросиние,
Жытелям града всим удобрение.
Яже потщася икону святую

Внести здалеча в страну Полоцкую.
От Цариграда або из Иефесе
Цар благоверны всечестна прынесе,
Твоего ради зельна прошения,
Российских дело стран украшения.
Прыподи к ногам небесного цара,
Да не миныт нас толикаго дара.
Потшыся паки возврашченей быти,
Иконе святей Полоцк украсити.
Отчынный град твой, в нем же бы трудися,
Христу жениху си уневестися.
Ибо толико град нам украшает
Девыя образ ы всюду вславляет.
Якое ест слонцем небо украшенно,
Светлыми звезды дивно упестренно.
Полотски граду бе утвержение,
Столп, стена, помошч ы огражение.
Нине без него како нам пребыти? —
Аки без слонца не удобно жыти.
Убо, о Мати, прыпади за нами
Господу Богу твоими рабами,
Да возвратил бы нам икону святую
Просветил землю Белороссыйскую.

Пра які ж абраз кажа паэт?

Пра той, што трапіў у Полацк з Візантыі ў XII стагоддзі? (Звернем увагу на радок: «От Цариграда або из Иефесе», які можа быць ускосным сведчаннем, што візантыйскія майстры знялі копію з намаляванага апосталам Лукой Царгародскага абраза. Прынамсі, С.Полацкі дакладна не ведае, адкуль трапіла святыня ў яго родны горад.)

Пра копію, якую зрабілі полацкія мастакі перад тым, як абраз Адзігітрыі, якому малілася калісьці найпадобнейшая Еўфрасіння, быў адпраўлены ў Тарапец?

Адзігітрыя Полацкая — самы ранні ўзор гэтага іканаграфічнага тыпу на ўсходнеславянскіх землях. Такія помнікі маюць надзвычай вялікае значэнне, бо з іх пачына-

ецца мастацкая традыцыя. Мабыць, невыпадкова выявы Адзігітрыі — адзін з самых улюбёных сюжэтаў беларускіх іканапісцаў.

Абраз уражвае прамой ганарыстай паставай, бездакорнымі прапорцыямі. На плечы Багародзіцы ўрачыста падае мафорый (жаночы галаўны ўбор) з па-майстэрску намаляванымі складкамі.

Сапраўдная Полацкая Адзігітрыя сёння схаваная пад больш познімі фарбамі, аднак уяўленне пра першапачатковую выяву дае фотаздымак, зроблены электронна-аптычнымі прыборамі ў інфрачырвоным спектры. Даследчык старажытнага абраза Віктар Шматаў піша пра яго чыстыя і звонкія фарбы, спакойнае высакародства і чысціню вобраза святой, пра спагадлівы ветлы выраз крыху наіўнага прыгожага твару, пра пяшчоту ў шырока расплюшчаных вачах.

Вучоны дапускае, што абраз з фондаў Рускага музея мог быць створаны не ў Візантыі, а ў самім Полацку паводле прысланага імператарам Мануілам грэцкага ўзору, які да нашых дзён не захаваўся. Пэўныя падставы для гэтай гіпотэзы дае стылёвае падабенства Полацкай Маці Божай з манументальным жывапісам Спасаўскай царквы.

Як вядома, заказчыцай фрэсак у пабудаваным Іаанам храме была Еўфрасіння. Тут яна зноў выступае як збіральніца і апякунка талентаў.

Спасаўская царква — адзіны на Беларусі храм, дзе фрэскавыя размалёўкі XII стагоддзя захаваліся амаль цалкам. Размешчаныя ярусамі фрэскі ўпрыгожвалі сцены, слупы і купал. Шматфігурныя кампазіцыі чаргаваліся з аднафігурнымі. Старажытныя выявы і цяпер хвалююць сваёй адухоўленасцю, стрыманай, але багатаю гамай, у якой спалучаюцца карычневыя, чырвоныя, жоўтыя, сінія, смарагдавазялёныя колеры і адценні.

Пакуль што размалёўкі раскрытыя толькі фрагментарна і асноўная іх частка захоўваецца пад алейнымі фарбамі XIX стагоддзя, што апошнім часам з прычыны неспрыяльнага тэмпературна-вільгацевага рэжыму сталі інтэнсіўна ападаць.

Упершыню работа па расчыстцы полацкіх фрэсак пачалася ў 1929 годзе экспедыцыяй Цэнтральнай дзяржаўнай рэстаўрацыйнай майстэрні (Масква), у склад якой уваходзіў вядомы жывапісец і мастацтвазнаўца І.Грабар. Потым размалёўкі Спасаўскай царквы вабілі да сябе шмат іншых даследчыкаў. У 80-я гады фрэскі вывучала экспедыцыя сектара старажытнабеларускай культуры Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. Грунтоўны іх аналіз зроблены Вольгай Царашчатавай у яе кнізе «Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI—XУIII стагоддзяў».

Ці не самым цікавым адкрыццём апошняга часу сталі фрагменты размалёвак у келлі самой Еўфрасінні. Прастору сцен яе малельні займалі кампазіцыі сямiфігурнага «Дэісуса», «Звеставання», «Укрыжавання», «Грамніц» і іншыя. Адметныя рысы гэтых фрэсак — іхняя камернасць і маляўнічасць. Тут захавалася выява Дзевы Марыі, тонкія дасканалыя лініі твару якой нагадваюць найлепшыя грэцкія ўзоры.

Фрэскі Спасаўскай царквы ўражваюць псіхалагічнай глыбінёю, эмацыянальнасцю, духоўнай актыўнасцю вобразаў. Полацкія майстры былі добра знаёмыя з класічнай візантыйскаю манерай жывапісу той эпохі, а таксама з прыёмамі раманскага мастацтва. Некалькі манер малявання (абліччы з буйнымі рысамі, суровым змрочным паглядам, з павялічанымі вачыма на адных фрэсках і амаль партрэтныя выявы на другіх) наводзяць на думку, што тут працавалі некалькі жывапісцаў.

Найбольш індывідуалізаваныя ў храме Спаса жаночыя вобразы. На такі жыццёва верагодны паказ не адважваліся ні кіеўскія, ні наўгародскія мастакі. Самае моцнае ўражанне пакідае святая на паўночна-заходнім гранёным слупе, які падтрымлівае хоры. Твар з дугападобнымі бровамі і асабліва вочы намаляваныя настолькі пранікнёна, з такой жыццёвай пераканаўчасцю, што міжволі ўзнікае думка: перад намі не святая, а рэальная зямная жанчына. Дапытлівы і цвёрды

позірк яе глыбокіх вачэй кажа пра багатае і напружанае духоўнае жыццё, выклікае на роздум аб годнасці чалавека, сэнсе ягонага існавання. Няма нічога дзіўнага ў тым, што некаторыя даследчыкі ўжо даўно называюць гэты фрагмент партрэтам самой Еўфрасінні Полацкай. Ва ўсякім разе, на мастака не магла не ўплываць цялесная і духоўная прыгажосць асветніцы і яе сясцёр.

Крыж Лазара Богшы

Зімем найпадобнейшай Еўфрасінні звязана і стварэнне полацкім майстрам Лазарам Богшам славутага крыжа — шэдэўра старажытнабеларускага ювелірнага мастацтва.

Богша зрабіў яго на заказ князёўны-ігуменні ў 1161 годзе. Крыж выконваў ролю каўчэга для захавання атрыманых з Канстанцінопаля і Ерусаліма (магчыма, адначасова з абразом Багародзіцы) хрысціянскіх святыняў.Аснова шасціканцовага крыжа драўляная. У часы Еўфрасінні асабліва важныя культавыя рэчы выраблялiся з кіпарысавага дрэва. Найверагодней, што яго скарыстаў і полацкі майстар. Прынамсі, вопісы рэліквіі, зробленыя ў XIX стагоддзі, яе дрэва нязменна называюць кіпарысавым, а не дубовым, як у больш позніх дакументах.

Крыж меў вышыню каля 52 сантыметраў; даўжыня верхняе папярэчкі — 14, ніжняе — 21, таўшчыня — 2,5 см. Зверху і знізу дрэва закрывалі залатыя пласткі (усяго 21), аздобленыя каштоўнымі камянямі, арнаментальнымі кампазіцыямі і дваццаццю эмалевымі абразкамі з выявамі святых.

Лазар Богша быў не проста выдатна знаёмы з тэхнікай перагародкавай эмалі: ягоныя абразкі не саступаюць найлепшым узорам візантыйскага ўжытковага мастацтва, якія мелі сусветную славу.

На верхніх канцах крыжа майстар размясціў паясныя

выявы Хрыста, Багародзіцы і Іаана Папярэдніка. У цэнтры ніжняга перакрыжавання — чацвёра евангелістаў, на канцах — архангелы Гаўрыіл і Міхаіл. Унізе — патроны (апекуны) заказчыцы і яе бацькоў: св.Еўфрасіння Александрыйская, святыя пакутнікі Георгій і Сафія. На адваротнай паверхні — выявы айцоў царквы Іаана Залатавуснага, Васіля Вялікага, Грыгорыя Багаслова, апосталаў Пятра і Паўла, а таксама святых Стэфана, Дзімітрыя і Панцялѐймана. Над кожным абразком часткова грэцкімі, часткова славянскімі літарамі зроблены надпіс.

У сярэдзіне крыжа ў пяці квадратных падпісаных гнёздах знаходзіліся рэліквіі: кроплі крыві Ісуса Хрыста, кавалачак крыжа Гасподняга, драбок каменя ад дамавіны Багародзіцы, часткі мошчаў святых Стэфана і Панцялеймана ды кроў св.Дзімітрыя. Бакі святыні былі абкладзеныя дваццаццю срэбнымі з пазалотаю пласткамі, а брыжы пярэдняга боку абведзеныя шнурком перлаў.

Крыж Еўфрасінні Полацкай — адначасова і каштоўны помнік старажытнабеларускага пісьменства. Кароткі дробны надпіс на адваротным баку, каля мошчаў св.Панцялѐймана, паведамляе нам імя аўтара гэтага мастацкага шэдэўра і тое, што ён створаны дзеля храма святога Спаса: «Господи, помози рабоу своемоу Лазорю, нареченомоу Богъши, съделавъшемоу крьстъ сии црькви святаго Спаса и Офросиньи». Пачатак надпісу супадае з тым, што быў высечаны на Барысавых камянях.

На пазлачоных пластках выбіты вялікі тэкст з цікавымі гістарычнымі звесткамі: «Въ лето 6669 покладаеть Офросинья чьстьный крстъ въ манастыри своемъ въ црькви святого Спаса. Чьстьное древо бесценьно есть, акованье его злото и серебро и каменье и жьнчюгъ въ 100 гривнъ а да... (пропуск.— *У.А.*) 40 гривнъ. Да не изнесеться из манастыря никогда же, яко ни продати ни отдати. Аще се кто преслоушаеть изнесеть и от манастыря, да не боуди емоу помощникъ чьстьный крестъ ни въ се(й) векъ ни въ боудоущий и да боудеть проклятъ святою животворящею троицею и святыми

отци 300 и 50 (?) семию съборъ святыхъ отець, и боуди емоу часть съ Июдою, иже преда Христа. Кто же дрьзнеть сътворити се ... властелинъ или князь или пискоупъ или игоуменья или инъ который любо человекъ и боуди емоу клятва си. Офросинья же, раба Христова, сътяжавъши крестъ сий, прииметь вечную жизнь съ всеми святыми...»

Перакладзем гэты тэкст на беларускую мову: «У лета 6669 (паводле сучаснага летазлічэння, 1161.— *У.А.*) кладзе Еўфрасіння святы крыж у сваім манастыры, у царкве свято-га Спаса. Дрэва святое бясцэннае, акова ж яго золата і срэбра, і камяні, і перлы на 100 грыўняў, і да... (пропуск) 40 грыўняў. І хай не выносяць яго з манастыра ніколі, і не прадаюць, не аддаюць. Калі ж не паслухаецца хто і вынесе з манастыра, хай не дапаможа яму святы крыж ні ў жыцці гэтым, ні ў будучым, хай пракляты будзе ён святой жыват-ворнаю Тройцаю ды святымі айцамі 300 і 50 (?) сямі сабо-раў святых айцоў і хай напаткае яго доля Іуды, які прадаў Хрыста. Хто ж насмеліцца ўчыніць такое... валадар або князь, або епіскап ці ігуменння, або іншы які чалавек, хай будзе на ім гэты праклён. Еўфрасіння ж, раба Хрыстова, што справіла гэты крыж, здабудзе вечнае жыццё з усімі святымі...»

У першай частцы тэксту паведамляецца кошт дарагіх ме-талаў і камянёў, што пайшлі на аздабленне крыжа. 40 грыўняў — мабыць, плата, якую атрымаў сам Лазар Богша. Гэта былі вялікія на той час грошы: прыкладна столькі плацілі за машчэнне 8000 локцяў (4000 метраў) драўлянай мастоўкі або за 160 лісіных шкур. Адсюль можна зрабіць выснову, што Лазар Богша — заможны раменнік-ювелір, асабіста свабодны чалавек. Богша — ягонае свецкае імя, магчыма, скарочаная форма ад Багуслаў. Мы памятаем, што наяўнасць двух імёнаў была тады традыцыяй: бацька заказ-чыцы крыжа князь Георгій меў, напрыклад, яшчэ адно імя — Святаслаў.

Другая палова вялікага надпісу — тыповы заклён той эпохі, калі рабункі цэркваў былі нярэдкаю з'яваю нават у

мірны час. Здараліся і выпадкі, калі каштоўныя рэчы, ад'язджаючы, забіралі з сабою з храмаў архірэі.

Першая, дзелавая частка захаванага на крыжы тэксту напісаная на старажытнарускай мове, а ў другой аўтар (верагодна, сама Еўфрасіння) звяртаецца да царкоўнаславянскае і выкарыстоўвае ўласцівыя рэлігійнай літаратуры вобразы. Надпіс мае ўплыў жывой беларускае мовы з ейным аканнем — «манастыр», «акованье»; гэтае ўздзеянне адчуваецца і ў лексіцы — «пискоупъ» (епіскап), «древо», «злото». Сустракаецца ў тэксце таксама дзесяцярычнае «і».

Змешчаны на крыжы заклён, што абяцаў страшную кару таму, хто ўкрадзе або аддасць ці прадасць святыню, безумоўна, дзейнічаў на сучаснікаў Еўфрасінні і на іхніх нашчадкаў. І ўсё ж страх перад праклёнам не быў неадольным. Пасля смерці асветніцы крыж Лазара Богшы заставаўся ў Спасаўскім манастыры нядоўга. Відаць, ужо на мяжы XII—XIII стагоддзяў яго вывезлі з Полацка смаленскія князі. Крыж захоўваўся ў іх, пакуль вялікі князь Васіль III, захапіўшы ў 1514 годзе Смаленск, не забраў рэліквію ў Маскву.

Пад 1563 годам Ніканаўскі летапіс паведамляе: «Когда же боголюбезный царь и великий князь (Іван Жахлівы.— *У.А.*) мысля итти на отступников крестьянския веры на безбожную Литву,бе же тогда в его царской казне крест Полоцкий украшен златом и камением другим, написано же на кресте: «Зделан сий крест в Полотцску повелением княжны Евфросинии и поставлен во церкви всемилостиваго Спаса, да не изнесит ис тое церкви никтоже; егда же кто его из церкви изнесет, да приимет с тем суд в день судный». Нацыи же поведают: в прежний некогда Смолняне и Полочане держаше у себя государей князей по своим волям и межь себя смолняне съ полочаны воевахуся и тот крест честный Смолняне въ Полотцку взяша в войне и привезоша въ Смоленеск, егда же благочестивый государь князь великий Василей Ивановичь всеа Русии вотчину свою Смоленеск взял, тогда же и тот честный крест взя с собою и имея

надежду на милосердаго Бога и на крестьную силу победити врага своя, еже и бысть».

Пад час аблогі Полацка зімою 1563 года Іван Жахлівы спыняўся паблізу Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Магчыма, тады, просячы ў неба перамогі, цар і загадаў вярнуць полацкую святыню на яе ранейшае месца. Мог ён зрабіць гэта і крыху пазней — калі замольваў грахі пасля ўчыненых на ягоны загад у Полацку крывавых злачынстваў. Як сведчаць гістарычныя крыніцы, пасля захопу Полацка маскоўскім войскам там было знішчана ўсё іншавернае насельніцтва. 11 060 сялян, якія схаваліся ад акупантаў у Ніжнім замку, цар раздаў падначаленым. 50 000 мяшчан і шляхты таксама былі ўзятыя ў палон. Тысячы галодных, абы-як апранутых людзей пагналі па зімовых дарогах на ўсход, у Масковію. Тыя, хто адмовіўся ад царскай службы, разам з жонкамі і дзецьмі доўга сядзелі па турмах у кайданах, и 665 палонных па загадзе Івана Жахлівага былі забітыя.

У 1579 годзе горад узялі войскі караля Польшчы і вялікага князя Літоўскага Стэфана Баторыя. Неўзабаве царква Спаса, дзе знаходзіўся крыж Еўфрасінні, паводле каралеўскае волі перайшла да езуітаў. З гэтага часу палачане захоўвалі рэліквію ў Сафійскім саборы, які з канца ХУІ стагоддзя да 1839 года быў уніяцкім храмам. Згодна падлікаў беларускага гісторыка Анатоля Грыцкевіча, у канцы ХУІІІ стагоддзя уніяты, або грэка-каталікі, складалі на беларускіх землях не меней трох чвэртак насельніцтва. Уніяцтва зрабілася, па сутнасці, нацыянальнай рэлігіяй.

Добра разумеючы ўплыў рэліквіі на вернікаў-беларусаў, езуіты распачалі судовы працэс, каб вярнуць крыж у Спасаўскую царкву. Галоўным іх аргументам быў старажытны надпіс. Прайграўшы суд, новыя гаспадары Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра паспрабавалі атрымаць святыню хітрасцю. Аднойчы, калі на свята Узвіжання рэліквію вынеслі на сярэдзіну храма, пасланец езуітаў падмяніў яе, паклаўшы на аналой падрыхтаваную загадзя падробку. Але

вернікі-уніяты хутка заўважылі падмену і здагналі выкрадальніка на вуліцы.

Калі ў 1812 годзе Полацк на колькі месяцаў трапіў у рукі французаў, крыж захоўваўся ў сцяне Сафійскага сабора ў замураванай нішы.

Пасля гвалтоўнага скасавання царскімі ўладамі Уніі і аднаўлення праваслаўнага Спасаўскага сабора з'явіліся ўмовы для вяртання рэліквіі на яе першапачатковае месца. Былы уніяцкі архіепіскап Васіль Лужынскі, які перайшоў у праваслаўе, зрабіў з крыжам святой Еўфрасінні падарожжа ў Маскву і ў Пецярбург. У паўночнай сталіцы крыж прывезлі ў саборную царкву Зімовага палаца, дзе рэліквію агледзеў імператар Мікалай І. Існавала небяспека, што святыня можа назаўсёды застацца ў Пецярбурзе, але на цара і прыдворных, відаць, паўплываў старажытны надпіс на крыжы.

23 траўня (ст. стылю) 1841 года хросны ход урачыста перанёс рэліквію з Сафійскага сабора ў храм Спаса. Крыж паклалі ў келлі, дзе найпадобнейшая Еўфрасіння пражыла свае апошнія гады.

Дадамо, што ў адным з беларуска-літоўскіх летапісаў — «Хронікі Быхаўца» — ёсць згадка пра дачку полацкага князя Васіля Параскеву, што была абвешчаная ў Рыме святою пад імем Праксэды. Гэтая князёўна пастрыглася ў манастыр Спаса над Палатой, дзе сем гадоў перапісвала кнігі. Потым яна прыехала ў Рым і жыла, аддана служачы Богу. Там памерла і была пахаваная, прычым у яе гонар пабудавалі бажніцу. Некаторыя аўтары лічаць гэтае летапіснае апавяданне каталіцкай рэдакцыяй жыццяпісу Еўфрасінні. Захаваліся звесткі пра крыж з надпісам, што ў ім ёсць частка святога дрэва, падараванага Праксэдзе рымскім папам Аляксандрам ІУ. Гэты крыж быў копіяй крыжа Еўфрасінні. Цяпер ён знаходзіцца ў Яраслаўска-Растоўскім музеі-запаведніку.

Хто выкраў рэліквію?

Лёс крыжа Еўфрасінні Полацкай у савецкі час варты асобнага нарыса, які будзе моцна нагадваць дэтэктыў.

У 1921 годзе крыж рэквізавалі бальшавікі. Так з-пад апекі духавенства ён сярод іншых царкоўных каштоўнасцяў трапіў пад чорнае крыло ОГПУ, установы, што займалася ў краіне ўсім, у тым ліку і нацыянальнымі святынямі.

З канца дваццатых гадоў не забяспечаная дэмакратызацыяй грамадства палітыка адраджэння нацыянальнай культуры, вядомая пад назваю «беларусізацыя», пачала па камандзе з Масквы хутка згортвацца. Пасля публікацыі ў 1928 годзе пагромнага артыкула сакратара ЦК КП(б) Беларусі Вільгельма Кнорына «Аб рашаючых «дробязях» у вялікім пытанні» распачынаецца падрыхтоўка да расправы з нацыянальнай інтэлігенцыяй. Наперадзе незлічоныя арышты, этапы, лагеры і расстрэлы...

У той трывожны час былы прэм'ер БНР*, дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея Вацлаў Ластоўскі выязджае з адмысловаю экспедыцыяй у Полацк. Мэта — пошукі неацэннага твора Лазара Богшы.

Крыж Еўфрасінні «знайшоўся» ў мясцовым фінаддзеле і быў перавезены ў Менск. Але над рэліквіяй ужо навісла пагроза. Наступ на беларускую культуру працягваўся. «Чыстка» ішла не толькі сярод людзей, але і паміж музейных экспанатаў. Грунтоўна ператрасалі фонды і найперш, вядома, у музеі, на чале якога стаяў такі нядобранадзейны чалавек, як Ластоўскі. Частку экспанатаў на загад пільных апекуноў нацыянальнае культуры вывозілі за межы Беларусі або проста знішчалі. Найбольш дарагія рэчы забіралі ў сталіцу сталінскае імперыі. Паводле звестак беларускага

* Беларуская Народная Рэспубліка, абвешчаная 25 сакавіка 1918 года.

даследчыка з ЗША Вітаўта Тумаша, зроблены ў часе другой сусветнае вайны перагляд інвентарных кніг паказаў, што ў 20—30-х гадах з Беларускага дзяржаўнага музея ў Маскву вывезлі ўсе самыя каштоўныя абразы, увесь залаты і срэбны посуд, збор слуцкіх паясоў і народных строяў, калекцыю старажытных манет з беларускіх скарбаў, унікальныя архіўныя матэрыялы. Пад кіраўніцтвам ОГПУ адбываўся рабунак культурнае спадчыны народа з мэтаю разбурэння яго нацыянальнае свядомасці.

Гэтае злачынства напачатку праходзіла пад выглядам эвакуацыі каштоўнасцяў далей ад дзяржаўнае мяжы. Страх перад «інтэрвенцыяй міжнароднай буржуазіі» разам з іншымі, унутранымі прычынамі нарадзіў ідэю перанесці сталіцу БССР у Магілёў. Горад рыхтаваўся да новай ролі. Ішло метадычнае знішчэнне храмаў, уадначас у Магілёў пераводзіліся рэспубліканскія ўстановы, будаваўся Дом урада. У 1929 годзе ў Магілёў трапіў і крыж Еўфрасінні Полацкай.

Апублікаваныя доктарам Тумашам у «Запісах Беларускага інстытута навукі і мастацтва» ў Нью-Йорку дакументы дазваляюць прасачыць ходу падзей.

21 лістапада супрацоўнік аддзела фельд'егерскай сувязі Паўнамоцнага прадстаўніцтва ОГПУ па Беларускай вайсковай акрузе тав. Лугаўцоў атрымаў ад начальства даверанасць «на право получения ценностей из Государственного Музея, для отправки таковых в гор. Могилев». Даверанасць падпісалі начальнік фельдаддзела А.Іваноў і інструктар А.Пішчык.

Тым самым днём датаваны і акт аб перадачы крыжа Еўфрасінні ў рукі Лугаўцова. У гэты час В.Ластоўскі ўжо не працаваў дырэктарам, аднак нацыянальную рэліквію ён перадаваў «чэкісту» яшчэ за сваім подпісам, бо, відаць, быў за яе асабіста адказны.

Зрэшты, дамо слова самому дакументу, захаваўшы яго арфаграфію і пунктуацыю.

АКТ

1929 г. 21-га лістапада складзены гэты акт аб перадачы Беларускім Дзяржаўным Музэям у Менску Беларускаму Музэю ў Магілеве крыжа Эфросініі Полацкай.

1) Футляр медны пасярэбраны, пазалочаны з пабітым шклом, у сярэдзіне крыжу футляр падобны.

б) на футляры ёсьць славянскія надпісы.

2) Крыж зроблены з дубовага* дрэва і абложаны золатам і славянскімі буквамі.

3) Пад верхняй папярэчкай крыжа не дастае 2-х кавалкаў золата і дрэва.

4) На верхняй папярэчцы крыж, які быў вылажаны каменьнямі, каменьняў няма.

5) Унізе крыжа зроблена надстаўка.

6) На верхнім канцы крыжа ёсьць уноў-дарobленая выабражэньне багародзіцы (жоўтага мэталю).

7) Правае крыло верхняга боку крыжа заложана такой самай устаўкай новага мэталю.

8) З ліцавога боку крыж кругом абведзены шнурком на нітцы жэмчуга.

9) З ліцавога боку выламана тры з эмалі прэабражэньня сьвятых.

10) 10-ць выабражэньняў сьвятых папсаваны.

11) У верхняй папярэчцы ў пазах 4-хкантовага крыжу 4 гнязды, у якіх няма каменьняў.

12) У ніжняй папярэчцы ў пазах 4-хкантовага крыжу 4 гнязды, у якіх няма каменьняў.

13) З ліцевога боку 8 гнёзд, запоўненых каменямі, з якіх 3 на дзержаньні авальнай формы, 2 сініх і 1 цёмна-чырвон.

14) На правым баку ніжняй папярэчцы круглы амэціст прыбіты 2-мя цьвікамі і на левым баку ніжняй папярэчцы белы камень.

---

* Верагодней — з кіпарысавага.

15) Паміж верхняй і ніжняй папярэчкай белы камень авальнай формы.

16) На верхняй папярэчцы 2 камені белага шкла.

17) На адвароце крыж гладкі, пакрыты эмалью з выбражэньнем 3-х сьвятых папсаван. З трох гнёзд рэліквіі адно пустое.

18) З верхняга боку крыжа паложана рубчатая акоўка, у якой трымаецца жамчуг, часьці яе з правага боку пад палукруглым пазухам абломана. (Апісаньне зроблена паводле акту, складзенаму у Полацку пры перадачы крыжа Ластоўскаму і акту прыёмачнаму складзенаму, у Менску.)

Далей падаецца апісаньне паводле акту камісіі з удзелам ювэліра-экспэрта:

1. На рукаятцы 1 ніжні блакітны авальны камень — ёсьць афарбаванае шкло.

2. Другі знізу на рукаятцы цёмна-чырвонага колеру, авальны камень — ёсьць гранат, каштоўнасьць якога прыблізна 3—5 рублёў.

3. Трэйці на рукаятцы авальны блакітны камень — ёсьць афарбаванае шкло.

ІІ. На ніжняй папярэчцы злева авальны белы камень сэрдалікавага пераліву — ёсьць афарбаванае шкло; з правага боку гэтай папярэчцы гранёны круглы камень — ёсьць амэтыст, пастаўлены значна пазьней, каштоўнасьць яго каля 1-го рубля.

ІІІ. Паміж ніжняй і верхняй папярэчкай авальна-гладкі камень сэрдалікавага пераліву — ёсьць афарбаванае шкло.

ІУ. На верхняй папярэчцы 2 круглыя, плоскія, гладкія камяні луннага колеру — шкло.

Усяго на крыжу 8 каменьняў, з якіх 6 — шкло, 1 амэтыст і 1 гранат.

У. Шнурок жэмчугу, якім абведзены весь крыж, важыць 32 і 5 грама разам з ніткай. Жэмчуг увесь праўдзівы, родадзкі (? — *У.А.*), перамяшаны з так званым яўрэйскім, прыблізная каштоўнасьць іх усіх — каля 200 рубл.

(Далейшы тэкст акту дапісаны чарнілам, рукою Вацлава Ластоўскага):

Крыж гэты запісаны ў кнігу экспанатаў Беларускага Дзяржаўнага Музэю ў Менску пад № 7591.

Крыж здадзены, згодна распараджэньню Наркомасьветы, былым дырэктарам БДМ тав. Ластоўскім В.Ю. прадстаўніку Фэльдаддзела ПП ОГПУ по БВО тав. Лугаўцову, згодна даверанасьці Фэльдаддзела ПП ад 21/XI. 29 г. за № 68813 для дастаўкі ў Магілеўскі Дзяржаўны Музэй і перадачы яго асабіста дырэктару Музэю тав. Вінікаву У.Л.

Перадача адбылася ў прысутнасьці: дырэктара БДМ у Менску тав. М.І.Шапавалава, дырэктара БДМ у Магілеве тав. У.Л. Вінікава, нам. дыр. БДМ у Менску тав. А.В.Бурдзейкі.

Здаў В.Ластоўскі (подпіс).

Для перадачы дырэктару Магілеўскага Музэю т. Вінікаву прыняў Лугаўцоў (подпіс).

Прысутнічалі: М.Шапавалаў (подпіс).
В.Виников (подпіс).
А.Бурдзейка (подпіс).

(Далейшая дапіска зроблена 22 лістапада 1929 г. ужо ў Магілёве.) Вызначаны ў гэтым акце крыж у стане згодна акту 1929 году, лістапада 22 дня а дзевятай гадзіне ў вечары на месцы атрымаў ад т. Лугаўцова, пръставіўшага гэты крыж па даручэньню БДМ у Магілеўскі Дзярж. Музэй.

Дырэктар Магілеўскага Дзярж. Музэю — В.Виников (подпіс).

Крыж здаў Лугаўцоў (подпіс).

Прысутнічалі:
Навуковы супрац. Магілеўскага Дзярж. Музэю
(подпіс нечытэльны)
(другі подпіс нечытэльны)

Круглая пячатка з надпісам усярэдзіне: Археографический Научный Музэй.

Надпіс навокала:
Пролетарии всех стран соединяйтесь!

Дакументы сведчаць, што ў той самы дзень В.Ластоўскі здаў Лугаўцову за сваім подпісам і перапісанае ў 1582 годзе слуцкім князем Юрыем Алелькавічам Евангелле, якое паходзіла з бібліятэкі Свята-Траецкага манастыра ў Слуцку. Дзе гэтая унікальная кніга сёння — таксама вялікая загадка.

Але наша гаворка — пра адысею крыжа Еўфрасінні Полацкай.

Напрыканцы XIX стагоддзя сябра рады Полацкага царкоўнага брацтва святар М.Дуброўскі зрабіў вопіс рэліквіі, які цікава параўнаць са звесткамі пададзенага вышэй акта.

Паводле першага вопісу, з 20 эмалевых абразкоў на крыжы няма аднаго, а пяць іншых — пашкоджаныя. У 1929 годзе тры выявы святых ужо выламаныя, а 13 — папсаваныя. З усіх каштоўных камянёў ацалелі два — аметыст і гранат. На месцы астатніх засталіся пустыя гнёзды або з'явіліся кавалачкі рознакаляровага шкла. На верхняй папярэчыне не хапала двух кавалкаў золата і дрэва. Як бачым, «ваяўнічыя атэісты», а дакладней — варвары-бязбожнікі, за лічаныя гады ўчынілі святыні шкоду шматкроць большую за ўсе страты папярэдніх сямі з паловаю стагоддзяў.

Па ўспамінах магілёўскага краязнаўцы і былога супрацоўніка музея Ераніма Філіповіча, на новым месцы крыж Еўфрасінні змясцілі ў музейную экспазіцыю, але шмат хто з наведнікаў, асабліва жанчыны, пачалі перад святыняю маліцца і адбіваць ёй паклоны. Напэўна, гэта таксама адыграла ролю ў перавозе крыжа з музея ў будынак былога зямельнага банка, дзе ў 30-я гады мясціліся абком і гарком партыі. Будынак меў адмысловы пакой з масіўнымі кратамі на вокнах і браніраванымі дзвярыма таўшчынёю 15 сантыметраў, за якімі былі яшчэ адны — кратаваныя. Менавіта ў гэтым пакоі-сейфе колішняга банка на пачатку вайны разам з іншымі найкаштоўнейшымі музейнымі экспанатамі ляжаў крыж Еўфрасінні Полацкай. Згодна афіцыйнай вер-

сіі, адтуль у 1941 годзе яго выкралі фашыстоўскія захопнікі.

Але ці так было ў сапраўднасці? Магілёў жа знаходзіўся за паўтысячы кіламетраў ад дзяржаўнае мяжы, і час дазваляў правесці эвакуацыю скарбаў. Гэта і нарадзіла чуткі, што рэліквія паехала ў гады ваеннага ліхалецця на ўсход.

Такім размовам спрыяла і тое, што і афіцыйныя ўлады, і гэтак званыя кампетэнтныя органы чамусьці пазбягалі расследавання або праводзілі яго таемна, не паведамляючы вынікаў.

У 60-я гады Магілёўскі абласны музей звярнуўся з запытам наконт лёсу крыжа ў Эрмітаж. Адтуль прыйшоў не падмацаваны ніякімі дакументамі адказ, што крыж Еўфрасінні Полацкай трапіў у зборы мільянераў Морганаў і знаходзіцца ў Нью-Йорку.

Праз нейкі час гэтая заблытаная гісторыя прыцягнула ўвагу вядомых вучоных, супрацоўнікаў Акадэміі Навук БССР літаратуразнаўца Адама Мальдзіса і археолага Георгія Штыхава. Вынікам іхняе паездкі ў Магілёў стаўся зварот да найвышэйшых рэспубліканскіх інстанцый, пасля чаго названых вучоных, а таксама дырэктара абласнога музея І.Скварцова і былога дырэктара І.Мігуліна выклікаў да сябе тагачасны намеснік старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі І.Клімаў, які ўзначальваў Рэспубліканскае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры.

Як прыгадвае Скварцоў, размова адбывалася прыкладна ў такім тоне:

«Клімаў: Что вам нужно?

Скварцоў: Мне лично ничего не нужно. Пропали ценнейшие белорусские реликвии, но ими никто не интересуется.

Клімаў: Какие у вас есть документы?»

Дырэктар музея працягнуў чыноўніку адказ з Эрмітажа пра знаходжанне крыжа ў калекцыі Морганаў. Прачытаўшы паперыну, Клімаў павярнуўся да І.Мігуліна, які быў дырэктарам Магілёўскага музея напярэдадні вайны: «Ну, расскажи, старик...»

І той падзяліўся ўспамінамі, як у першыя дні вайны яго

ўзялі ў апалчэнне, а 29 чэрвеня 1941 года ён з двума такімі самымі апалчэнцамі апынуўся каля горада Бялынічы, дзе яны рэквізавалі коней і вярнуліся ў Магілёў. Там ён прыйшоў у абласны ваенкамат і запатрабаваў транспарт для эвакуацыі свайго музея, але нічога не дасягнуў і заняўся эвакуацыяй жонкі і двух малых дзяцей. На станцыях з вагонаў нікога не выпускалі, і пра ўзяцце Магілёва немцамі Мігулін даведаўся толькі на пятнаццатыя суткі.

Клімаў паспачуваў, зазначыўшы, што і сам ведае, як цяжка было праводзіць эвакуацыю. Гутарка скончылася перадачаю яму копіі акта аб стратах абласнога музея ў выніку нямецкае акупацыі.

Пра гэта ў артыкуле «Таямніца крыжа» ў 1990 годзе распавёў на старонках газеты «Советская Белоруссия» супрацоўнік Магілёўскага абласнога аддзялення Беларускага фонда культуры В.Юшкевіч. Ён падае і вышэйназваны акт, які з прычыны яго важнасці для пошукаў страчаных нацыянальных каштоўнасцяў прыводзім цалкам.

АКТ

22.XII.1944 года. гор.Могилев.

Мы, нижеподписавшиеся, комиссия в составе 3-х человек: директора музея тов. Мигулина Ивана Сергеевича, учителя Мог. педучилища тов. Авсеенкова Вячеслава Дмитриевича и инженера Мог. обл. к-ры промбанка тов. Кроера Сергея Митрофановича с участием эксперта-свидетеля художника г. Могилева тов. Пономарева Владимира Александровича составили настоящий акт об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками Могилевскому областному государственному историческому музею, находящемуся в г. Могилеве по ул. Ленинской.

Сожжено и разграблено немецкими оккупантами в 1941 году. Перечень отдельных видов разрушенного, уничтоженного, расхищенного и поврежденного имущества:

№№ пп	Виды имущества (по номенклатуре)	Един. изм.	К-во полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	Стоимость причиненного ущерба (в руб.)
1.	Археологическая коллекция каменных орудий и предметов материальной культуры	Предм.	500	2.000.000
2.	Собрание белорусских рукописных и старопечатных книг и грамот	Экз.	175	3.000.000
3.	Нумизматическая коллекция	Монет	18 000	1.500.000
4.	Коллекция холодного и огнестрельного оружия X—XIУ вв. и др. доспехов и вооружения	Предм.	280	1.000.000
5.	Коллекция образцов художественной работы по дереву белорусских мастеров XУI—XУIII вв.	Предм.	120	3.000.000
6.	Коллекция художеств. фарфоровых изделий XУIII—XIX вв.		170	500.000
7.	Историческая библиотека	Томов	1200	500.000
8.	Ризы, оклады и др. церковная и бытовая утварь XIУ—XУIII вв. Художеств. работы местных мастеров	Предм.	1900	10.000.000

№№ пп	Виды имущества (по номенклатуре)	Един. изм.	К-во полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	Стоимость причиненного ущерба (в руб.)
9.	Коллекция икон письма XIII—XУIII вв. Работы белорусских мастеров	Экз.	150	5.000.000
10.	Крест Ефросиньи Полоцкой работы византийских мастеров	Шт.	1	6.000.000
11.	Золотой, серебряный ключ гор. Могилева ювелирной работы XУIII века	Шт.	1	1.000.000
12.	«Екатерина Святая» работы Боровиковского	Масло	1	5.000.000
13.	«Иосиф Обручник» работы его же	-“-	1	4.000.000
14.	«Мария» работы его же	-“-	1	2.000.000
15.	«Христос» работы его же	-“-	1	2.000.000
16.	«Портрет неизвестной дамы»	-“-	1	1.000.000
17.	«Портрет Зубова» работы Левицкого	-“-	1	2.000.000
18.	Этнографическая коллекция белорусской одежды XУII—XIX вв.			1.500.000
	Всего по настоящему акту:			60.256.876

Паколькі спіс 1944 года быў няпоўны, разам з копіяй акта І.Клімаву ўручылі таксама запіску з пералікам іншых украдзеных з музея рэчаў, сярод якіх былі: срэбная булава караля Полышчы і вялікага князя Літоўскага Жыгімонта Вазы; дзве срэбныя пячаткі, атрыманыя Магілёвам разам з магдэбургскім правам; срэбная мітра магілёўскага праваслаўнага архіепіскапа Георгія Каніскага; вялікі кантовы срэбны спод з ціснёнымі выявамі сімвалічных сцэнаў, прысвечаных расейскаму цару Аляксею Міхайлавічу; вялікі срэбны кубак з партрэтам Пятра І; ужо згаданае раней слуцкае Евангелле 1582 года; колькі антычных залатых рэчаў (каралі, пярсцёнкі з каштоўнымі камянямі) з раскопкаў Пампеі ды іншыя унікальныя каштоўнасці. У гады вайны з музея зніклі таксама славутыя магілёўскі брацкі абраз з надзвычай багатым акладам і бялыніцкі абраз Божай Маці. Пра гэтыя святыні ўжо не адно дзесяцігоддзе ходзяць упартыя чуткі, што яны закапаныя дзесьці ў Магілёве.

Пасля сустрэчы з І.Клімавым рэспубліканскія ўлады на ўсе запыты вучоных адказвалі маўчаннем. Лёс нацыянальных скарбаў іх не цікавіў. Тады дырэктар музея І.Скварцоў запісаўся на прыём да начальніка абласнога ўпраўлення КГБ Дзямідава. Той выявіў зацікаўленасць і паабяцаў заняцца справаю пры ўмове, што атрымае каманду з абкома. Але хто і якую каманду даў Дзямідаву, засталося загадкаю, бо яго ў хуткім часе перавялі ў іншы горад.

Цяпер вернемся да падзей пачатку вайны. Усе, хто гаварыў з былым дырэктарам І.Мігуліным, звяртаюць увагу на блытаніну ў ягоных словах. Часам ён сцвярджае наогул, далікатна кажучы, малаверагодныя рэчы. Як мы ўжо ведаем, у першыя дні вайны Мігуліна ўзялі ў апалчэнне. Але ж ён быў інвалід — меў толькі адну руку, прычым левую.

Калі верыць аднарукаму апалчэнцу, у будынку абкома ў гады акупацыі стаяла вайсковая частка. Доўгі час на пакойсейф за браніраванымі дзвярыма ніхто не звяртаў увагі, але аднаго разу цікаўны жаўнер знадворку дабраўся па драбінах да закратаванага акна і ўбачыў, што за ім нешта блішчыць.

Пасля гэтага немцы нібыта зрэзалі цяжкія дзверы аўтагенам, ашалелі ад ззяння золата, срэбра і каштоўных камянёў і вывезлі ўсё немаведама куды. Такую гісторыю малюе Мігулін са словаў нейкіх магілёўцаў, што перажылі акупацыю.

Але ж сотні людзей могуць засведчыць, што старыя браніраваныя дзверы (да таго ж абсалютна цэлыя) у былым будынку зямельнага банка па вуліцы Міронава, 33 знялі толькі гадоў пяць-шэсць таму, а другія, кратаваныя, па-ранейшаму на месцы. Значыцца, версія з акупантамі, узброенымі аўтагенам, здымаецца.

На нашую думку, бліжэйшымі да праўды выглядаюць паведамленні старых магілёўскіх месцічаў, што ў чэрвені 1941 года ў будынак банка зайшла група людзей у форме НКВД, якія адчынілі пакой-сейф ключом, склалі каштоўнасці ў падрыхтаваныя загадзя мяхі і ад'ехалі ў невядомым кірунку.

Калі ўсё здарылася менавіта так, тыя НКВДэшнікі былі б яўна задаволеныя, прачытаўшы ў 1981 годзе ў газеце «Голас Радзімы» (якая, заўважым, выдаецца для замежных беларусаў) навелу Г.Ланеўскага «Украдзены крыж». Дзеянне ў гэтым творы, вытрыманым не ў лепшых традыцыях нашай ваеннай літаратуры, адбываецца ў чэрвені 41-га. Крыж, вядома, крадуць акупанты, прычым не з асабняка, у якім некалі мясціўся зямельны банк, а з музея, дзе рэліквіі, як даказваюць факты, ужо даўно не было.

Дваццаць гадоў таму Адам Мальдзіс надрукаваў у штотыднёвіку «Літаратура і мастацтва» артыкул «Сляды продкаў», выклаўшы там некаторыя з пададзеных раней звестак. Ішла гаворка і пра тое, што след рэліквіі можа знайсціся за акіянам. Пасля гэтага двое вядомых беларусаў-эмігрантаў Вітаўт Тумаш і Вітаўт Кіпель ад імя Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў ЗША звярнуліся да супрацоўнікаў размешчаных у Нью-Йорку Морганаўскіх бібліятэкі і калекцыі твораў мастацтва.

Спроба даведацца пра лёс крыжа нешта новае не дала

ніякіх вынікаў. Паведамляючы пра гэта ў друку, доктар Тумаш вельмі слушна зазначыў: дапамагчы ў пошуку магло б абнародаванне назваў устаноў і імён асобаў, на адказнасці якіх крыж быў напярэдадні вайны. Канчаткова не абвяргаючы і версію захопу рэліквіі немцамі, замежны навуковец лічыць, што ў тых умовах крыж маглі лёгка прыбраць да рук «давераныя» асобы партыі і НКВД. У такім разе ён сапраўды паехаў з Магілёва не на захад, а на ўсход. Аднак жа і такі шлях не выключае магчымасці продажу нашай святыні на аўкцыёне (або таемна) за мяжу. Пагатоў, аўтар выдадзенай у 1949 годзе ў Парыжы кнігі «Сьв. Еўфрасіння-Прадслава» Леў Гарошка пісаў: «Каля 1930 г. былі паявіліся весткі ў газэтах, што бальшавікі мелі яго (крыж.— *У.А.*) прадаць у Швэцыю».

Магілёвец Е.Філіповіч прапанаваў А.Мальдзісу яшчэ адну нітачку пошукаў, пра якую вучоны расказаў у сваёй кнізе «Таямніцы старажытных сховішчаў»: «Настаяцель царквы ў імя Еўфрасінні ў Полацку Міхал Кузьменка называў прозвішча другога мільянера — Ракфелера. Нібыта ў архіве Ракфелера працаваў у 1962 годзе прафесар-гісторык з эмігрантаў Уладзімір Скаралецці, які і бачыў там крыж».

Яшчэ больш заблытвае справу існаванне копій полацкай рэліквіі. Месца знаходжання адной з іх — крыжа Параскевы Полацкай, мы ведаем. Але ж быў і дублікат, зроблены ў свой час езуітамі з мэтаю выкрадання арыгінала з уніяцкага Сафійскага сабора...

Амаль на два дзесяцігоддзі росшукі прыпыніліся. Іх працягнуў у 1990 годзе, апынуўшыся ў ЗША, вядомы беларускі журналіст Алесь Лукашук.

Варта зазначыць, што перад ад'ездам за акіян адзін дасведчаны ў такіх праблемах чалавек параіў яму ніякімі росшукамі не займацца, бо гэта можа кепска скончыцца. Тым не менш, Алесь выявіў зайздросную энергію.

Яму ўдалося пагутарыць з мастацкім экспертам Ракфелераўскага цэнтра ў Нью-Йорку Оліў Брагозі. Выслухаўшы

апісанне нашай нацыянальнай рэліквіі, пані Брагозі запэўніла, што падобнага крыжа ў мастацкай калекцыі Ракфелераў няма і ніколі не было.

З яе рэкамендацыі А.Лукашук звярнуўся ў прыватнае нью-йоркскае агенцтва, якое выдае сусветны каталог украдзеных твораў мастацтва. Аднак, як высветлілася, гэты каталог фіксуе толькі рэчы, што знаходзяцца ў вышуку пасля 1945 года, і не ўлічвае твораў, якія зніклі ў гады другой сусветнай вайны. Не абнадзеіла і тэлефонная размова з начальнікам агенцтва. Той лічыць, што калі крыж у Злучаных Штатах у прыватным зборы, знайсці яго практычна немагчыма. Такая інфармацыя можа выплысці на свет толькі выпадкова (напрыклад, калі пасля смерці калекцыянера будуць шукаць спадкаемцаў), дый гэта вельмі малаверагодна. Тое самае меркаванне выказаў А.Лукашуку і адзін з нашых суайчыннікаў-эмігрантаў, які шмат гадоў сочыць за каталогамі найбуйнейшых у свеце аўкцыёнаў па продажы мастацкіх твораў — «Сотбі» і «Крысці».

Наведаў беларускі журналіст і фундацыю Моргана. (Так называецца калекцыя, збіраць якую пачаў у другой палове XIX стагоддзя Перпонт Морган і якая цяпер з прычыны вялікае культурнае значнасці набыла грамадскі статус.) Супрацоўнікі фундацыі і бібліятэкі Перпонта Моргана на ўсе роспыты ветліва адказвалі, што нічога не ведаюць і не могуць даць ніякай інфармацыі. Вядома, наіўна было б адразу бачыць у гэтым нейкую змову. Прыкладна такія адказы, пэўна ж, чуе большасць наведнікаў, што можна растлумачыць прафесійнай асцярожнасцю. Узгадайма, колькі сусветна вядомых твораў мастацтва было ўкрадзена за апошнія гады ў розных краінах.

Трапіўшы на экскурсію ў ФБР, Алесь Лукашук выкарыстаў і гэтую магчымасць. Супрацоўніца аддзела экспертызы ласкава згадзілася пашукаць якія-небудзь звесткі пра рэліквію ў электроннай памяці сваіх камп'ютэраў. Адказ зноў быў несуцяшальны: камп'ютэры пра крыж Еўфрасінні нічога не ведалі.

Загадка крыжа не давала спакою і Адаму Мальдзісу. У часе ўрачыстасцяў, прысвечаных 500-годдзю ўсходнеславянскага першадрукара Францішка Скарыны, выпадак звёў беларускага вучонага з доктарам гістарычных навук супрацоўнікам Эрмітажа Барысам Сапуновым. Пасля літургіі ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры з размовы нечакана высветлілася, што пецярбургскі госць якраз і пісаў некалі адказ у краязнаўчы музей Магілёва. Ён пацвердзіў: крыж Еўфрасінні закуплены ў калекцыю Морганаў на аўкцыёне ў Заходняй Еўропе адразу па вайне, з чаго вынікае, што юрыдычных правоў на рэліквію ў нас, беларусаў, нібыта і няма, адно маральна-этычныя.

Апрача таго, А.Мальдзісу ўдалося даведацца, што пошукамі крыжа ў 60-я гады займаўся супрацоўнік Эрмітажа Бебут Шаўкоўнікаў. Гэты, відаць, прадпрымальны чалавек прыватна ездзіў у ЗША, імкнуўся пранікнуць у зборы Морганаў, але выявіў празмерны імпэт і атрымаў ад нейкіх маладзёнаў атлетычнага выгляду ветлівую прапанову ўгамавацца. У адваротным выпадку яны не гарантавалі Шаўкоўнікаву вяртання дадому. Тады ў 1966 годзе ён апублікаваў артыкул пра крыж Еўфрасінні ў амерыканскім мастацкім часопісе «Journal of glass studies», аднак абзац са згадкаю пра тое, дзе знаходзіцца рэліквія цяпер, у рэдакцыі выкраслілі без згоды аўтара. На жаль, новая нітачка расследаванню нічога не дасць, таму што Б.Шаўкоўнікаў ужо пакінуў гэты свет.

Праз колькі тыдняў пасля размовы ў Полацку А.Мальдзіс у складзе афіцыйнай беларускае дэлегацыі прыехаў у Нью-Йорк на чарговую сесію ААН. Абавязак вучонага і грамадзяніна Беларусі, натуральна, прывёў яго ў фундацыю Моргана, дзе адбылася сустрэча з пані Яўгеніяй Зазоўскай, рускай з паходжання, якая займаецца ў бібліятэцы Перпонта Моргана славянскімі рукапісамі і рэдкімі выданнямі.

«На маё пытанне, ці можна набыць або паглядзець каталог музейных фондаў, доктар Зазоўская адказала, што пра

яго існаванне ёй невядома. Што знаходзіцца ў сутарэннях будынка — а там асноўнае багацце — цалкам, бадай, невядома нікому»,— піша А.Мальдзіс у сваім «Нью-йоркскім дзённіку» ў 1990 годзе.

Зазначым адну дзіўную супярэчнасць. У 1974 годзе доктар В.Тумаш паведамляў у «Запісах Беларускага інстытута навукі і мастацтва» аб сваёй спробе высветліць месца знаходжання крыжа «і па каталогу калекцыі, і беспасярэднімі роспытамі». Атрымліваецца, што гэты каталог быў, як кажуць, у наяўнасці.

Доктару Зазоўскай пра ягонае існаванне ўжо невядома.

Яшчэ адна таямніца?

Тамсама, у Нью-Йорку, А.Мальдзіс сустрэўся са спадаром Антонам Шукялайцем, які ў гады нямецкае акупацыі ўзначальваў Менскі гістарычна-мастацкі музей, што ў 1941-м не паспелі эвакуіраваць. Ці не апынуўся крыж, як ходзяць чуткі, у Аўстраліі? Ці не разабралі яго, каб паасобку прадаць золата, срэбра і каштоўныя камяні з эмалямі? Спадар Шукялайць мяркуе, што шэдэўр полацкага ювеліра Лазара Богшы, найверагодней, вывезлі ўсё ж на ўсход. Ён абвяргае і версію пра разбор рэліквіі на часткі, і з ім цяжка не пагадзіцца, бо кошт золата і камянёў на крыжы параўнаўча невялікі; галоўная яго вартасць у тым, што гэта — высокамастацкі твор.

Нью-йоркскія пошукі завяршыліся ў кастрычніку 1990 года візітам у Морганаўскую фундацыю міністра замежных спраў БССР П.Краўчанкі, якога суправаджалі А.Мальдзіс і супрацоўнік беларускага прадстаўніцтва пры ААН У.Шчасны. Дырэктару фундацыі быў перададзены афіцыйны зварот наконт крыжа Еўфрасінні Полацкай. Міністр растлумачыў, што гаворка ідзе пра нацыянальную святыню. «Калі б яе ўдалося вярнуць на Радзіму,— сказаў пры гэтым П. Краўчанка,— няхай за выкуп, у аэрапорце рэліквію сустракалі б дзесяткі тысяч людзей».

Калі прыйдзе дзень такой сустрэчы і ці прыйдзе ён нагул?

Фрэска Спасаўскай царквы XII ст. у Полацку.
Маркуюць, што гэта выява самой найпадобнейшай Еўфрасінні.
Фреска Спасской церкви XII в. в Полоцке.
Полагают, что это изображение самой преподобной Евфросинии.

Фрагменты фрэскавай размалёўкі XII ст. у Спасаўскай царкве. >
Фрагменты фресковой росписи XII в. в Спасской церкви.

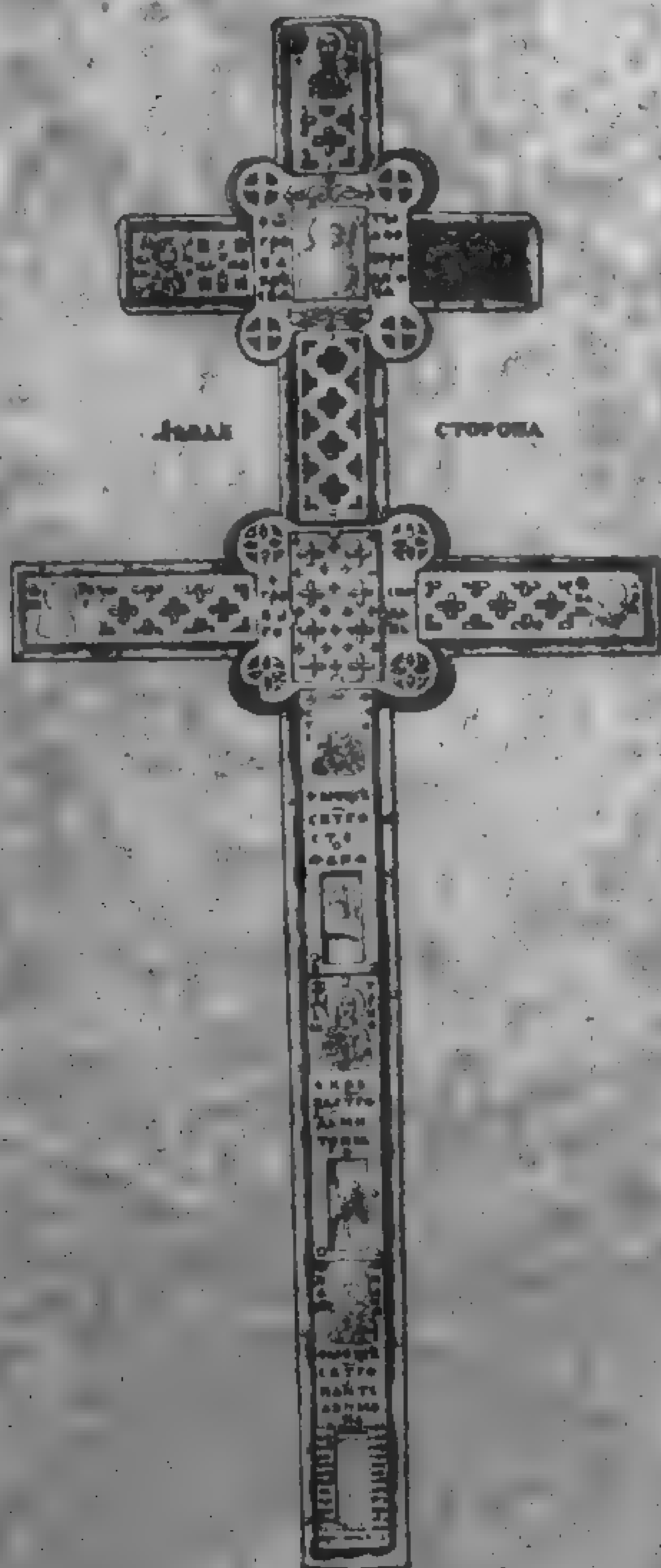

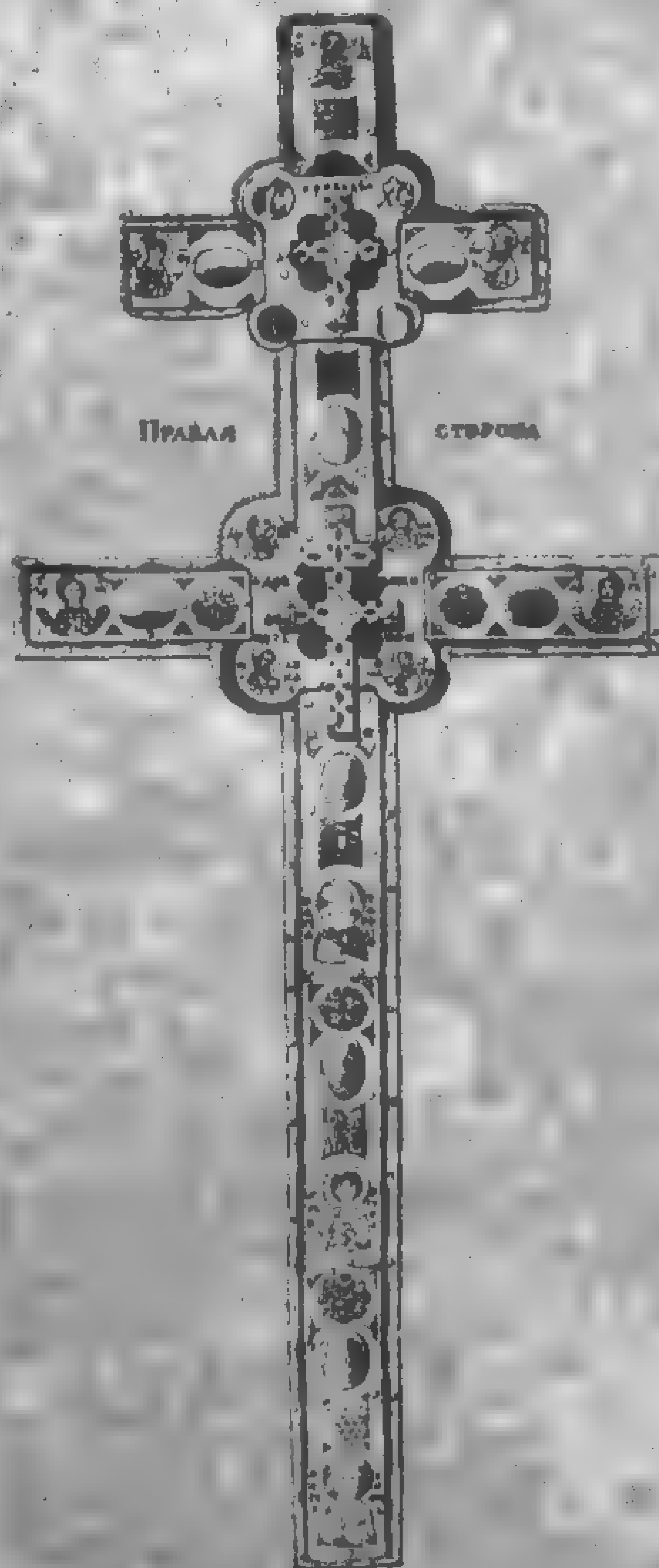

«Барысаў камень», помнік эпіграфікі XII ст.
«Борисов камень», памятник эпиграфики XII в.

Графіці на сценах Спасаўскай царквы.
Граффити на стенах Спасской церкви.

Крыж святой Еўфрасінні, створаны Лазарам Богшам у 1161 г.
Крест святой Евфросинии, созданный Лазарем Богшей в 1161 г.

< Каменны абразок XII ст. з выявамі святых Канстанціна
і Алены, знойдзены археолагамі ў Полацку.
Каменная иконка XII в. с изображениями святых Константина
и Елены, найденная археологами в Полоцке.

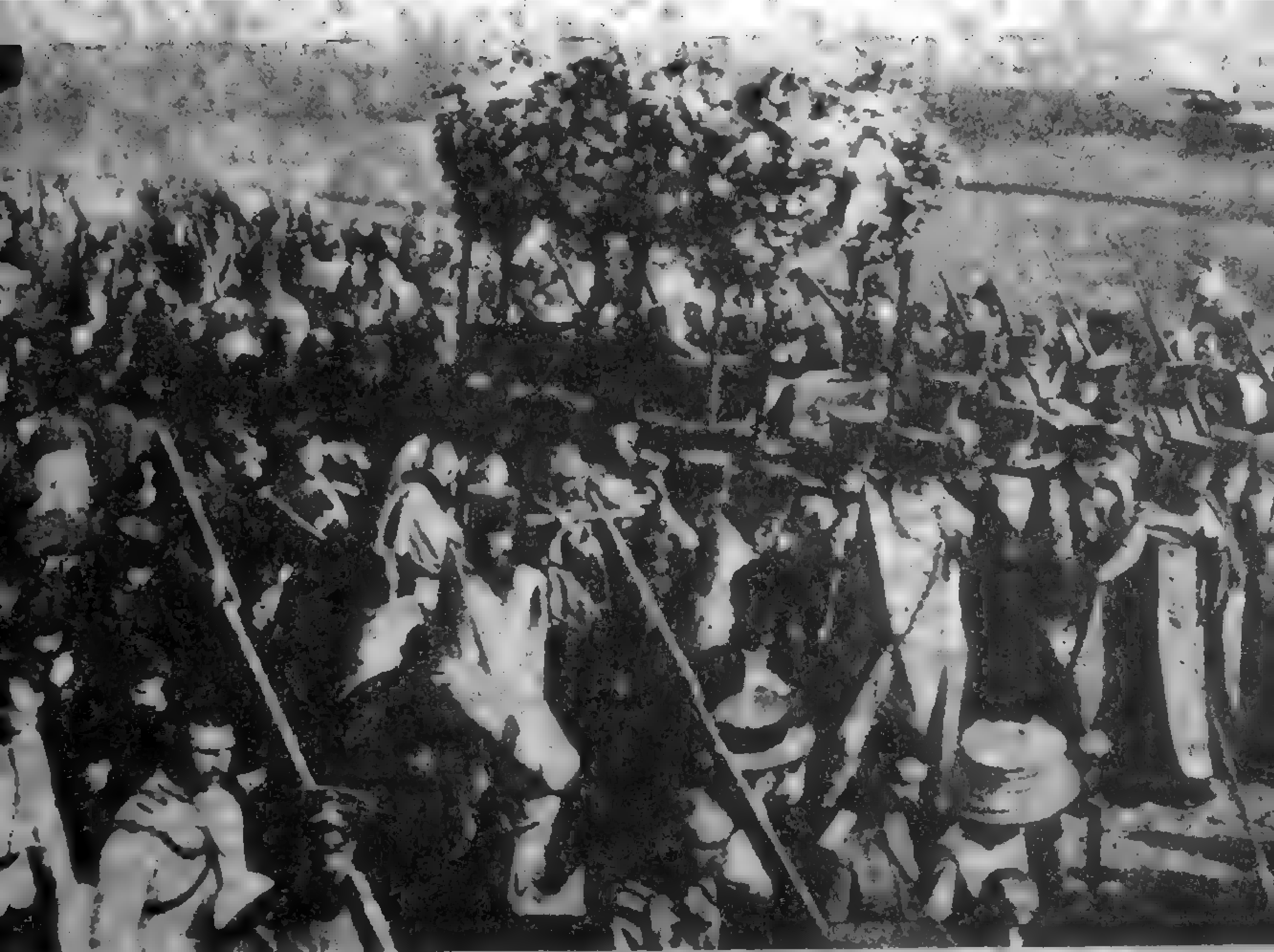
Фрагменты надпісаў на срэбных бакавых пласцінах крыжа.
Здымак канца 20-х гадоў.
Фрагменты надписей на серебряных боковых пластинах креста.
Снимок конца 20-х годов.

Першая старонка «Жыція Еўфрасінні Полацкай».
Спіс XVII ст.
Первая страница «Жития Евфросинии Полоцкой».
Список XVII в.

Кіеў развітваецца з мошчамі святой Еўфрасінні, ігуменні полацкай.
Красавік 1910 г.
Киев прощается с мощами святой Евфросинии, игуменьи полоцкой.
Апрель 1910 г.

Святары нясуць ра̀ку з мошчамі.
Ваколіцы Полацка, 21 траўня 1910 г.
Священнослужители несут ра̀ку с мощами.
Окрестности Полоцка, 21 мая 1910 г.

Хросны ход на Чырвоным мосце ў Полацку.
Крестный ход на Красном мосту в Полоцке.

Пачатак хроснага ходу з мошчамі святой Еўфрасінні
з Мікалаеўскага сабора ў Спасаўскі манастыр.
22 траўня 1910 г.
Начало крестного хода с мощами святой Евфросинии
из Николаевского собора в Спасский монастырь.
22 мая 1910 г.

Від на Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр з боку ракі Палаты.
Вид на Спасо-Евфросиньевский монастырь со стороны реки Полоты.

Від на Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр з боку горада.
Вид на Спасо-Евфросиньевский монастырь со стороны города.

Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр.
Спасо-Евфросиньевский монастырь.

Міністэрства замежных спраў Беларусі атрымала афіцыйны адказ, што ў самой фундацыі Моргана крыжа няма. Але ж у радзіны Морганаў ёсць і прыватныя зборы, а за іх, як вынікае з прысланага дакумента, адміністрацыя не адказвае...

Аўтар спадзяецца, што чытачы дапамогуць у далейшых пошуках. Вядомыя вам факты просьба паведаміць у камісію па вяртанні нацыянальных каштоўнасцяў, што створана пры Беларускім фондзе культуры. Можна звяртацца і непасрэдна ў Інтэрпол, што нядаўна таксама заняўся пошукам нашае святыні, зарэгістраваўшы яе пад нумарам 34—1130.

Пра што маўчыць «Жыціе»

ўфрасіння, як і іншыя ўсходнеславянскія падзвіжнікі, ніколі не губляла сувязяў з народам, была яму настаўніцай і суддзёй.

Створанае паводле канонаў свайго жанру «Жыціе» маўчыць пра драматычныя падзеі, якія ў той час адбываліся на зямлі нашых продкаў. Але асветніца, несумненна, была іх чыннай удзельніцаю, і амаль паўстагоддзя істотна ўплывала на палітыку Полацка.

Незалежная Полацкая зямля ў XII стагоддзі ўступіла ў заканамерны працэс феадальнага драблення на паасобныя ўдзелы: Менскі, Друцкі, Ізяслаўскі, Віцебскі, Лагойскі... У іх валадарылі сыны Усяслава і іхнія нашчадкі, якія вялі між сабою зацятую барацьбу за полацкі пасад. Сярод іх вылучаўся менскі князь Глеб Усяславіч, што працяглы час даволі паспяхова ваяваў з Уладзімірам Манамахам, але ўсё ж быў пераможаны і ў 1119 годзе памёр (відаць, не сваёй смерцю) у Кіеве.

У юнацтве Еўфрасіння была сведкаю паходу на Полацкую зямлю, арганізаванага наступнікам Манамаха вялікім кіеўскім князем Мсціславам. Тады, у 1127 годзе, аб'яднаныя сілы васьмі князёў да Полацка не дайшлі, але палачане

вымушаны былі прагнаць свайго князя Давыда з сынамі і прыняць, напэўна, больш дагоднага Кіеву Барыса Усяславіча. Праз два гады пасля гэтага Рагвалодавічы адмаўляюцца ісці на полаўцаў, і Мсціслаў высылае непакорлівых князёў у Візантыю.

Пад час высылкі Рагвалодавічаў ігумення Еўфрасіння заставалася, магчыма, адзінаю прадстаўніцаю полацкай дынастыі на радзіме. Кіеўскія стаўленікі рабавалі краіну, падрываючы эканамічную базу Полацкай зямлі, хадзілі паходамі на яе даннікаў, распраўляліся з прыхільнікамі адпраўленых у Візантыю князёў. Укрыўшыся за манастырскімі сценамі, асветніца была своеасаблівым сцягам змагання палачан за незалежнасць.

Цяжка меркаваць, ці брала Еўфрасіння непасрэдны ўдзел у вечавых сходах, але яе ўздзеянне на веча было вельмі значным. Праз яго ігумення ўплывала не толькі на запрашэнне ў Полацк князёў, але і на прызначэнне епіскапаў, бо веча павінна было ўхваліць прапанаваную кіеўскім мітрапалітам кандыдатуру.

Думаецца, менавіта са згоды Еўфрасінні, а можа, і за яе наказам у 1132 годзе жыхары Полацка выгналі прысланага з Кіева Святаполка Мсціславіча і абвясцілі сваім князем Васільку Святаславіча з дынастыі Рагвалодавічаў, які таемна вярнуўся з Візантыі або нейкім чынам здолеў пазбегнуць высылкі. «Полочане же рекше: «лишается нас» и выгнаша Святополка, а Василка посадиша Святославича»,— паведамляе пра гэтыя падзеі летапіс.

У якасці міратворыцы магла выступіць князёўна-ігумення і ў 1137 годзе, калі праўз Полацк праходзіў з дружынаю на Пскоў асуджаны наўгародцамі на выгнанне князь Усевалад Мсціславіч, сын таго самага Мсціслава, што высылаў Рагвалодавічаў у Візантыю. Полацкі валадар Васілька меў дастаткова сілаў, каб паквітацца з сынам за жорсткасць бацькі, але замест гэтага зычліва правёў Усевалада праз свае воласці і прысягнуў забыцца на даўнюю варажнечу. Наўрад ці без удзелу Еўфрасінні, якая імкнулася спыніць

спадчынную варожасць Рагвалодавічаў і нашчадкаў Яраслава Мудрага, абышоўся і шлюб дачкі полацкага князя Васількі з сынам прыязна прынятага ім Усевалада.

Надзеленая не толькі ясным розумам, але і моцнай воляю й рашучасцю, Еўфрасіння мела вялікую вагу ў вырашэнні палітычных пытанняў і надалей. Яна не магла стаяць убаку ад падзей 1151 года, калі полацкае веча адмовіла ў даверы князю Рагвалоду-Васілю і запрасіла з Менска Расціслава Глебавіча. Праз восем гадоў палачане зноў прынялі да сябе Рагвалода, што пачаў барацьбу з менскімі Глебавічамі. Пра гэта падрабязна апавядае Кіеўскі летапіс. Мы даведваемся, што ў Полацку «бысть мятеж велик ... мнози бо хотяху Рогволода». У горадзе ўзнікла змова супраць Расціслава. «Князе нашь,— пісалі палачане да Рагвалода,— согрешили есмь к Богу и к тебе, оже вестахом на тя без вины и жизнь твою всю разграбихом и твоея дружины, а самого емше выдахом тя Глебовичем на великую муку. Да еще ныне помянеши всего того, иже створихом своим безумием, и хрест к нам целуеши, то мы людие твое, а ты еси нашь князь, а Ростислава ти емши вдамы в руче <захапіўшы, аддамо табе ў рукі>, а еже хощеши, то створиши ему...»

Замах на Расціслава прызначылі на дзень святога Пятра, калі князя можна было выклікаць на братчыну ля царквы (старой) Багародзіцы. Аднак папярэджаны некім князь прыехаў, апрануўшы пад святочнае адзенне кальчугу і ўзяўшы з сабой вялікую ахову. На наступны дзень ягоных прыхільнікаў пазбівалі на вечы, а сам Расціслаў з дружынаю ўцёк і «многа зла створи волости Полотьской, воюя и скоты и челядь».

Аўтарытэт, што мела тады князёўна-ігуменя, дазваляе прылічыць яе да магчымых аўтараў ліста князю Рагвалоду-Васілю.

У тагачаснай складанай палітычнай сітуацыі Полацк спачатку ўваходзіць у саюз са Смаленскам, потым змагаецца супроць нядаўніх хаўруснікаў з дапамогаю дружынаў

чарнігаўскіх князёў. Усобіцы працягваюцца з пераменным поспехам. Вялікіх ахвяраў каштавала ў 1162 годзе бітва Рагвалода з Валадаром. Пад 1167 годам летапіс паведамляе, што менскаму князю Валадару ўдалося ненадоўга захапіць Полацк.

Патрыётка сваёй зямлі, Еўфрасіння не магла не прымаць усіх яе нягодаў блізка да сэрца. «Жыціе» кажа, што яна «ни хотяше видети никого же котораюощася <у стане варожасці>: ні князя со князем, ни бояри с боярином, ни служанина со служанином — но всех хотяше имети, яко едину душю».

У апошнія гады жыцця асветніцы ў Полацку княжыў Усяслаў Васількавіч. Еўфрасіння параўноўвала гэтага князя са сваім славутым дзедам, ягоным аднайменнікам. Лёгка здагадацца, што параўнанне было не на карысць Усяслава II. І ўсё ж яму, пэўна, не без дапамогі князёўны-ігуменні, удаецца прыцішыць міжусобныя спрэчкі Рагвалодавічаў (у канцы княжання Усяслава Васількавіча шэсць полацкіх князёў бралі ўдзел у паходзе на Друцк, дзе сядзеў смаленскі стаўленік).

Магчыма, адносны спакой у Полацкай зямлі таксама паўплываў на рашэнне Еўфрасінні зрабіць падарожжа ў Ерусалім.

Асветніца добра разумела, што замірэнне гэтае — часовае і на змену яму прыйдуць новыя братазабойчыя войны, вынікі якіх могуць быць катастрафічнымі. Мы ўжо адзначалі тоеснасць ідэй знакамітай палачанкі і аўтара «Слова пра паход Ігаравы».

Князевы міжусобіцы — згуба
для нас ад паганых. Казаць стаў
брат брату: гэта маё і тое ж маё!

Яраслаўле і ўсе ўнукі Усяслаў-
левы! Апусціце ўжо сцягі свае!
Пахавайце мячы свае пашчарбаныя!
Вы бо сваімі нязгодамі пачалі на-
водзіць паганых на Рускую зямлю,

на надзел Усяслава, ад чаго і
насілле пайшло ад зямлі
Палавецкай*.

Паміж смерцю асветніцы і нараджэннем выдатнага твора нашай старажытнай літаратуры мінулася каля дваццаці гадоў, але мы маем поўнае права сцвярджаць, што такія думкі маглі належаць і Еўфрасінні.

Апошняя дарога

На схіле жыцця Еўфрасіння вырашыла здзейсніць духоўны подзвіг паломніцтва ў Святую Зямлю. Брат Вячаслаў з іншымі сваякамі і ўсе жыхары Полацка, сабраўшыся ў Спасаўскім манастыры, прасілі ігуменню не пакідаць іх. Найпадобнейшая суцешыла землякоў, што паедзе маліцца за іх і за родную зямлю. Як мы ўжо ведаем, у тыя дні Еўфрасіння зрабіла Хрыстовымі нявестамі дзвюх сваіх пляменніц — Вольгу і Кірыяну.

Перадаўшы ігуменства малодшай сястры Еўдакіі, сама Еўфрасіння пачала рыхтавацца да ад'езду. У той час у далёкія вандраванні выпраўляліся зазвычай — каб запабегчы бездарожжа — на пачатку зімы або раннім летам. Выехаўшы з Полацка неўзабаве па Калядах, увесну можна было дасягнуць межаў Візантыі. Відаць, адсвяткаваўшы Нараджэнне Хрыстова, вырушылі ў дарогу і полацкія паломнікі.

Еўфрасінню суправаджалі стрыечная сястра Еўпраксія і брат Давыд. Спачатку падарожнікі, напэўна, ехалі па рэках на санях, а потым часткова сухазем'ем, часткова вадою, пераадольваючы за дзень 30—40 вёрстаў. Паўсюль ва ўсходнеславянскіх княствах славутую палачанку чакаў гасцінны прыём. На сваім шляху яна мела сустрэчу з візантыйскім

* Празаічны пераклад Янкі Купалы.

імператарам Мануілам Комнінам, які ішоў вайною на ўграў. Кесар прыняў сваячку вельмі прыязна і «съ великою честью посла ю <яе> въ Царьград». Там паломнікі наведалі сабор св. Сафіі, набылі залатое кадзіла, дарагія фіміямы і іншыя неабходныя ў Святых Мясцінах рэчы і, атрымаўшы ад патрыярха багаславенне, паехалі далей.

Між іншым, сустрэча Еўфрасінні з імператарам Мануілам дае пэўныя падставы паставіць пад сумненне прынятыя згодна «Жыцію» даты паломніцтва (1173) і смерці святой. Гэты візантыйскі кесар апошні раз ваяваў з уграмі ў 1167 годзе, прычым выйшаў у паход на Вялікдзень, 8 красавіка. Прыкладна ў той самы час абшараў ягонае дзяржавы павінны былі дапясці і полацкія паломнікі.

Звернем увагу яшчэ і на тое, што Еўфрасінніных пляменніц пастрыгаў у манастыр епіскап Дыянісій, які заняў полацкую катэдру пасля 1166 года. На аснове гэтых фактаў Леў Гарошка і іншыя даследчыкі прапануюць адмовіцца ад агульнапрынятае даты, якая ўвайшла ў энцыклапедыі, і лічыць годам смерці святой Еўфрасінні 1167-мы.

У канцы красавіка ігуменне і яе спадарожнікі прыйшлі да старажытных ерусалімскіх муроў. Паводле «Жыція», Еўфрасіння паслала свайго слугу Міхаіла да патрыярха прасіць, каб ёй адчынілі Хрыстовую браму. Пэўна, маецца на ўвазе Залатая брама, праз якую з боку Элеонскае гары Хрыстос увайшоў у горад у Вербную нядзелю.

Пад час паломніцтва найпадобнейшай князёўны-ігуменні Ерусалім належаў крыжакам, а валадарыў у ім кароль Амальрых I. Цікава, што гэты манарх, на думку некаторых гісторыкаў, таксама быў у сваяцтве з Еўфрасінняю (праўда, ужо ў вельмі далёкім) — праз жонку французскага караля Генрыха I Ганну, якая была дачкою Яраслава Мудрага, сына княгіні Рагнеды Рагвалодаўны. Апрача таго, Амальрых быў жанаты з пляменніцаю імператара Мануіла Комніна.

Усё гэта, відаць, спрыяла атрыманню дазволу. Еўфрасіння ўвайшла ў горад праз Хрыстовую браму і пайшла да труны Гасподняй, дзе шчыра малілася і кадзіла з залатой

кадзільніцы дарагімі фіміямамі. Пасяліўшыся ў манастыры святой Багародзіцы, полацкая паломніца прыходзіла туды тры дні запар. На трэці дзень яна пакінула на труне набытую ў Царгорадзе кадзільніцу і іншыя залатыя дарункі, а таксама шматлікія фіміямы і звярнулася да Госпада з малітваю, у якой прасіла, каб дазволіў ёй памерці ў святым горадзе, дзе адбылося збаўленне роду чалавечага.

У хуткім часе найпадобнейшая Еўфрасіння захварэла. Гэта не дазволіла ёй самой схадзіць на раку Іардан, і яна выправіла туды брата з сястрою і слугаў. Тыя прынеслі гаспадыні іарданскае вады, і паломніца, падняўшыся з ложка, напілася і акрапіла сябе ёю, а потым зноў легла, просячы Госпада хутчэй узяць да сябе яе душу.

«Жыціе» апавядае, што Усявышні паслаў да Еўфрасінні анёла, які паведаміў, што яе малітвы пачутыя і на небе ўжо чакаюць сустрэчы з ёю. Відаць, наследуючы Еўфрасінні Александрыйскай, якая пад выглядам мужчыны жыла і была пахаваная ў мужчынскім манастыры, полацкая ігумення выправіла слугу прасіць месца на пахаванне да архімандрыта ерусалімскага манастыра святога Савы. Адказ быў ветлівы, але адмоўны: статут манастыра, згодна волі свайго святога, забараняў хаваць жанчын. Архімандрыт параіў звярнуцца ў Феадосіеў манастыр св. Багародзіцы, дзе спачывалі астанкі мацярок святых Савы і Феадосія ды святых бяссрэбнікаў Казьмы і Даміяна. Еўфрасіння прыняла параду і купіла сабе там месца і дамавіну.

На дваццаць чацвёрты дзень хваробы яна адчула хуткі скон, паклікала святара і, паспавядаўшыся і прыняўшы прычасце, аддала сваю душу Усявышняму. «Давыд же и Евпраксия и с прочими спряташа тело ея честно». Пахаваўшы Еўфрасінню ў загадзя падрыхтаваным месцы, паломнікі павезлі журботную вестку ў Полацк.

У сціхірах* у гонар Еўфрасінні (па спісе канца XVI стагоддзя) пяецца:

---

* Сціхіра — царкоўны спеў у гонар свята або святога.

Яко винограде Рускои земли Полтеску граду,
насадив бого преже тебе,
ныне же принесе и преложи в землю обетованную,
преподобная Ефросиние, мнихомо удобрение.

Умертвивоши тело и душу оживила еси,
из земли отеческыя Полотскаго града,
воздвигоши во Сионе преиде
и всего своего богатества раздала еси,
и тамо приемоши небесеная.

Вяртанне святыні

Гісторыя мошчаў святой Еўфрасінні — іх зварот на Бацькаўшчыну, блуканні па пакутах у гады «ваяўнічага атэізму» і канчатковае вяртанне ў Полацкі Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр — бадай, не менш цікавая, як само жыццё асветніцы.

Неўзабаве пасля смерці знакамітай полацкай паломніцы Святой Зямлі пачалі пагражаць магаметане. У 1187 годзе, рыхтуючыся да прыступу Ерусаліма, султан Саладзін за выкуп дазволіў хрысціянам пакінуць горад разам са сваімі рэліквіямі. Як велізарны скарб усходнеславянскія манахі везлі з сабою ра̀ку* з нятленнымі астанкамі Еўфрасінні.

Калі верыць паданню, чарняцы меліся перанесці святыню адразу ў Полацк, але гэтаму перашкодзіла адвечная варажнеча кіеўскіх і полацкіх князёў. Мошчы паклалі ў дальніх пячорах Кіеўскага Пячорскага манастыра ў падземным храме Звеставання Прасвятой Багародзіцы. Там рэліквіі давялося спачываць болей за сем стагоддзяў. На радзіме грымелі войны, занепадаў і зноў адраджаўся Спасаўскі манастыр, а тут панаваў вечны спакой. Вечка срэб-

---

* Ра̀ка — своеасаблівы куфар, дзе захоўваюцца святыя мошчы.

най ракі было адчыненае і прымацаванае да сцяны, астанкі найпадобнейшай Еўфрасінні — закрытыя покрывам; у галавах вісеў абраз святой і гарэла непагасная лампадка.

Першыя вядомыя нам спробы перанесці мошчы заступніцы Беларусі ў яе родны горад адбыліся ў царававанне імператара Аляксандра II.Пра гэта спачатку хадайнічалі жыхары Полацка, потым, у 1864 годзе, ад імя насельніцтва трынаццаці воласцяў Полацкага павета і, ведама ж, са сваімі, бясконца далёкімі ад хрысціянскай дабрачыннасці мэтамі — кат беларускага народа, душыцель нацыянальна-вызваленчага паўстання Кастуся Каліноўскага граф М.М.Мураўёў-Вешальнік. Пасля трэцяга хадайніцтва полацкага епіскапа Савы ў 1871 годзе з дазволу Свяцейшага Сінода вярнулася і 23 траўня ст. стылю, на дзень памяці святой, была ўрачыста перанесеная ў Спасаўскі манастыр невялікая частка мошчаў — сярэдні палец правай рукі.

Наступныя просьбы Пецярбург нязменна адхіляў, а за Аляксандрам III палачанам наогул забаранілі звяртацца ў вышэйшыя інстанцыі з такімі хадайніцтвамі. Духоўная і свецкая ўлады былі супраць вяртання рэліквіі, бо ведалі, што паводле векавой традыцыі Еўфрасінню Полацкую шанавалі як сваю святую і прыхільнікі гвалтоўна скасаванай царызмам Уніі.

Тым не менш просьбы аб пераносе мошчаў найпадобнейшай Еўфрасінні працягвалі ісці як з Полацка, так і з іншых гарадоў беларускіх губерняў. Два даклады на гэтую тэму былі прачытаныя ў 1908 годзе на Усерасійскім місіянерскім з'ездзе ў Кіеве. З'езд, удзельнікамі якога былі 30 праваслаўных іерархаў і каля 300 святароў, прыняў рэзалюцыю аб неабходнасці вяртання святыні ў Полацк. Аналагічныя пастановы пачалі прымацца на з'ездах вернікаў і духавенства па ўсёй Беларусі. Свяцейшы Сінод стварыў адмысловую камісію, якая нарэшце прыняла станоўчае рашэнне. Відаць, гэтаму ў нейкай меры паспрыяў і тагачасны дырэктар канцылярыі обер-пракурора Сінода ўраджэнец Полацкай епархіі В.Яцкевіч, які вывучаў жыццё і духоўныя

подзвігі Еўфрасінні і выступіў з дакладам на сінодавым пасяджэнні.

Мікалай II згадзіўся даць аўгусцейшы дазвол, але, відавочна, не без асцярогі. І цар, і Сінод цудоўна разумелі, што маюць справу «нябеснаю апякункаю Беларусі». Так Еўфрасінню часамі называла расейская прэса, хоць сама назва «Беларусь» у афіцыйных дакументах паводле царскага ўказа была яшчэ ў 1840-м (праз год пасля знішчэння Уніі) забароненая і замененая на «Северо-Западный край». У друку чуліся галасы пратэсту праваслаўна-рускіх патрыётаў. «Труды Кіевской Духовной Академіи», у прыватнасці, пісалі: «Каталікі, як вядома з гісторыі, схільныя прызнаць найпадобную Еўфрасінню святою свае царквы. Таму можна нават баяцца, каб праз планаваны перанос мошчаў... з Кіева ў Полацк не прычыніліся вялікія непрыемнасці і шкоды праваслаўю».

Адразу пасля дазволу вярнуць нятленныя астанкі пачалася прапагандысцкая кампанія, скіраваная на тое, каб будучая ўрачыстасць паслужыла «ўмацаванню праваслаўя ў Полацкім краі і барацьбе з каталіцызмам».

19 красавіка 1910 года, на другі дзень Вялікадня, у пячорным храме Звеставання, дзе спачывалі мошчы святой, адбылося ўсяночнае набажэнства. Назаўтра святыню пераклалі пасля літургіі ў новую кіпарысавую раку і вынеслі з пячоры да багамольцаў, якіх у Лаўры сабралася болей за 20 тысяч. 22 красавіка Кіеў развітваўся з полацкай князёўнаю. Газеты паведамлялі, што жыхары горада запоўнілі вуліцы і схілы пагоркаў, галубцы і дахі дамоў. Па дарозе з Лаўры да Дняпра стаялі вайсковыя шыхты.

На перавоз мошчаў былі прызначаныя дзяржаўныя параходы: «Галавачоў» — для самой рэліквіі, «Кіеў» і «Аляксандраўск» — для асобаў, якія яе суправаджалі. У насавой частцы аздобленага кветкамі, маем і сцягамі флагмана гэтай флатыліі стаяла капліца з люстранымі вокнамі, абапал яе — дзве залатыя харугвы. Раку з мошчамі паставілі на карме сляпуча белага карабля пад полагам.

Пад спевы трапара* ў гонар Еўфрасінні караблі адышлі ад берага і пачалі сваё ўрачыстае падарожжа. (Варта зазначыць, што ў Кіева-Пячорскай лаўры засталася сімвалічная частка астанкаў святой. Яна захоўваецца на старым месцы ў падземнай царкве і цяпер, па-ранейшаму прывабліваючы праваслаўных паломнікаў. Але гэты факт, безумоўна, не дае падставаў сцвярджаць, што мошчы святой Еўфрасінні Полацкай спачываюць у Кіеве, як паведамляюць некаторыя ўкраінскія публікацыі. На жаль, такую памылку зрабіла і «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі».)

Флатылія з мошчамі прайшла па Дняпры ад Кіева да Оршы 695 вёрстаў, паўсюль сустраканая сціжмамі вернікаў. Асабліва маляўніча гэта выглядала ўначы, калі на берагах, ля самае вады, гарэлі зыркія вогнішчы, параходы мігцелі сотнямі агеньчыкаў свечак, якія адбіваліся ў люстрах каплі-цы, а на вяршыні фок-слямгі флагманскага карабля ззяў крыж.

У гарадах Любечы, Рэчыцы, Рагачове, Старым Быхаве, Магілёве і Оршы флатылія спынялася і адпраўляліся ўрачыстыя набажэнствы, якія збіралі велізарную колькасць багамольцаў і паломнікаў з усяго Прыдняпроўя. З Оршы да роднага Полацка мошчы святой падарожнічалі сухазем'ем. Пад перазвон усіх гарадскіх званоў рэліквію змясцілі спачатку ў катэдральным Мікалаеўскім саборы. 22 траўня па дарозе ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр урачыстая працэсія расцягнулася на дзве вярсты.

Аб тым, якое значэнне надавалі пераносу мошчаў святой Еўфрасінні царскія ўлады, сведчыць удзел у хросным ходзе вялікага князя Канстанціна, які прадстаўляў самога імператара, а таксама каралевы Грэцыі Вольгі Канстанцінаўны і вялікай княгіні Елізаветы Фёдараўны, роднай сястры царыцы.

У змураваным некалі на заказ ігуменні Еўфрасінні Спаса-Праабражэнскім храме святыню змясцілі ў кіпарысавай

---

* Трапар — кароткі царкоўны спеў у гонар свята або святога.

рацы, абкладзенай срэбрам, аздобленай пазлачонымі чаканнымі барэльефамі, а таксама эмалевымі выявамі крыжоў і арнаментаў. Рака была зробленая ў візантыйскім стылі на добраахвотныя ахвяраванні вернікаў і каштавала велізарныя на той час грошы — 12 тысяч рублёў.

Так 23 траўня 1910 года, у дзень памяці святой Еўфрасінні, яе нятленныя астанкі вярнуліся ў Спасаўскі манастыр.

Да ўрачыстае падзеі гарадское царкоўнае брацтва выдала «Путеводитель по городу Полоцку». Сярод змешчаных у гэтым даведніку разнастайных звестак знаходзім і паведамленні пра дзейнасць на радзіме асветніцы Спаса-Еўфрасіннеўскага жаночага епархіяльнага вучылішча і самога царкоўнага брацтва ў імя святога Мікалая і найпадобнейшай Еўфрасінні, што працягвала дабрачынныя традыцыі падзвіжніцы, утрымліваючы жаночую багадзельню і дзіцячы сіроцкі прытулак, на карысць якога і быў выпушчаны «Путеводитель».

Тады ж у полацкай друкарні Х.Клячко выйшаў таксама прымеркаваны да пераносу мошчаў кароткі гістарычны нарыс «Минувшее и настоящее г.Полацка». Яго аўтар Н.Зорын карыстаецца выпадкам, каб нагадаць землякам пра занядбанне Сафійскага сабора, дзе некалі жыла святая: «Суровый упрек несется к нам с высот Верхнего замка от храма св.Софии Премудрости Божьей. Печальный, обезглавленный стихией, почти оставленный и полузабытый (службы в нем совершаются только в течение одного мая месяца), разрушенный беспощадным временем — этот храм, дорогое сокровище и сердце древнего Полоцка, теперь с нахсдящимися вокруг него развалинами когда-то красивого и величественного здания, производит самое тяжелое впечатление на наблюдателя и вызывает краску стыда и чувство горькой обиды...»

Звычайна мошчы святых выяўляюць цудадзейную сілу. Пра адно з дзівосаў, што адбылося пад час пераносу астан-

каў Еўфрасінні, пакінулі звесткі полацкі краязнаўца, сябра Віцебскай вучонай архіўнай камісіі Н.Кайгародаў і старэйшы лекар Полацкага кадэцкага корпуса доктар медыцыны А.Мансветаў. Паводле іх, у Спасаўскім манастыры жыла чарніца, якая цяжка хварэла на верад страўніка і праз цяжкія нутраныя крывацечы і крывавыя ваніты так знясілела, што ўжо амаль не падымалася з ложка. Доктар страціў усялякую надзею выратаваць хворую; ейнае цела было ў пролежнях, а боль сунімалі наркотыкамі.

Калі ў манастыр прыбылі нятленныя астанкі Еўфрасінні, іх спачатку паставілі ва Узвіжанскай царкве. Па ўсяночнай вернікі стварылі да рэліквіі велізарную чаргу. Манастырскія сёстры, выконваючы просьбу хворай, прывялі яе ў храм і ўзнялі на памост, дзе яна прыхінулася да мошчаў і пацалавала руку святой Еўфрасінні. Пасля гэтага манашка адчула такі прыліў сіл, што здолела падняцца і ісці без усякай дапамогі. Назаўтра, у часе чарговага візіту да хворай, доктар Мансветаў сустрэў пацыентку на двары, прычым яна ўжо не мела ніякіх відочных прыкметаў немачы. Доктар прызнаецца, што ў гэтым выпадку сустрэўся са з'яваю, якая пераходзіць межы людскога разумення.

Манастырская хроніка тых часоў, на жаль, не захавалася. Магчыма, Еўфрасіння працягвала чыніць дзівосы, але ўжо з непазбежнасцю чорнай навальнічнае хмары насоўвалася іншая эпоха. XX стагоддзе наканавала святыні не спакой, а пакуты.

Пасля бальшавіцкага перавароту 1917 года, калі пачалася бязлітасная вайна супроць рэлігіі, святыя мясціны і рэліквіі зазналі на сабе варварства і нечуваныя здзекі новае ўлады. Драма не абмінула і Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра.

Люты 1919-га. Народны камісарыят юстыцыі РСФСР выдае пастанову аб арганізаваным ускрыцці мошчаў цудатворцаў па ўсёй краіне. Выкананне бязбожнага рашэння затрымліваецца толькі з прычыны грамадзянскае вайны.

У 1922 годзе адбылося злачыннае ўскрыццё дамавіны з мошчамі святой Еўфрасінні. У фондах Полацкага гістарычна-археалагічнага запаведніка захаваліся дакументы, што распавядаюць пра гэтае страшэннае блюзнерства.

ПРОТОКОЛ

вскрытия и освидетельствования мощей Ефросинии комиссией, выделенной согласно постановлению Полоцкого уездисполкома, утвержденному губисполкомом, состоявшегося 13 мая 1922 г. в гор.Полоцке в Спасо-Ефросиньевском монастыре.

Присутствовали: от уездисполкома т.Хомяков, от укома т.Лейман, от Союза Молодежи т.Пискунов, от женотдела т.Барановская, от уездздрава доктор Ленский, ученый-археолог Дейнис, представители красноармейских частей и представители духовенства — священники Черепнин, Покровский, игуменья Елена, казначей общины Ксунина Лариса, монахини, представители верующих, городского населения и крестьян.

В 14 час. коллективно, в присутствии вышеперечисленных и членов комиссии уездисполкома т.Ткачева, начальника и военкома 43-х полоцких ком. курсов т.Фабрициуса, военкома 41-го полка т.Дмитриева, представителя губотдела юстиции т.Шефкуна, члена губисполкома т.Григорьева, представителя губполитуправления т.Секса, врачей: Ленского, Христенсена, Лундберга, ученого-археолога Дейниса, игуменьи и монахинь монастыря; последние приступили к освобождению мощей от облачения.

По наружному виду в гробу лежит нечто имеющее форму человека. По снятии застежек и схимьи, изготовленной в 1910 г., обнажается другая одежда — мантия. Фигура лежит в голубом шелковом ваточнике, видны сложенные накрест руки, в красных ватных перчатках. Ноги обуты в красные шелковые туфли. Голова завернута — сначала ватный чехол розово-полосатого шелка, затем парчовый колпак и красно-шелковый чехол.

Под снятой одеждой находится хитон, шелковый, лилового цвета. Вся фигура обложена — по заявлению монахинь, во избежание тряски при перевозке — парчовыми скуфьями и разными частями церковных одежд. По снятии шелковой сорочки найдена записка современного происхождения, подписанная иереем Клавдием. Кроме того, найдеты четки (янтарные), по заявлению монахинь, привезенные с мощами из Иерусалима. Из-под сорочки обнажается костяк, завернутый в шелковые лоскуты. Череп без волос вплотную приложен к туловищу, но с ним не связан. Грудная клетка изломана, кое-где на остатках ребер сохранились заплесневшие и мумифицировавшиеся части мышечной ткани и кожи. Часть ребер провалилась внутрь и подперта каким-то материалом, по развертывании оказавшимся частями парчовых облачений. На реплику одного из присутствующих «Развязывайте скорее» монахиня Неонила заявляет: «Не торопитесь, вас больше ждали», другая заявляет: «Тут ничего нет, одне косточки». Священник Пестман, оттиснутый присутствующими в сторону, настаивает на своем праве быть впереди и удовлетворяется.

Заключение врачебно-научной экспертизы

Доктор Христенсен устанавливает, что череп отделен от туловища вследствие разрушения связочного аппарата; разрушения связочного аппарата — от тления. В середине череп пустой. Лицевая сторона черепа замазана какой-то мастикой давнего происхождения в области глаз, век и верхней челюсти, по предположению врачей — с целю туалета, дабы сгладить неприятное впечатление и придать форму лицу. Больше мастики нигде не замечается. На грудной клетке местами покрытая плесенью незначительно высохшая кожа. На суставах сухожилия мумифицировались и связывают некоторые суставы. По мнению врачебной экспертизы, все кости принадлежат одному трупу; волос нигде нет. Зубы имеются лишь только в верхней челюсти. Труп мумифицировался вследствие благоприятных почвенных условий. Дав-

ность мумифицированного трупа установить невозможно, но науке известно, что при благоприятных почвенных условиях трупы сохраняются от 10 до 1000 лет, постепенно подвергаясь разрушению. С указанным мнением согласны и вполне солидарны врачи Лянсберг, Калашников и Ленский.

Ученый-археолог Дейнис считает, что труп плохо сохранился, так как он видел и более хорошо сохранившиеся мумии египетского происхождения. Возможно, что последние более сохранились вследствие искусственной мумификации, тогда как этот труп подвергался мумификации почвенной.

Крест, одетый на костях, недавнего происхождения; в разные моменты произведены фотографические снимки фотографами Бермантом и Соловейчиком.

Подписи председателя и членов комиссии

Текст записки иерея Клавдия, найденной при вскрытии «мощей» Евфросинии Полоцкой

Ея рубашка без нужды от тела не отнимается, кроме когда потребуется отнятие частиц ее тела, только тогда развернуть ея. А для просушки тела не нужно развертывать, так как воздух пройдет сквозь ея.

Мы не дерзали никогда раскрывать святое тело препод<обной> матер<и> нашей Ефросинии, только тогда, когда свидетельствовали ея.

Иер<ей> Клавдий

Пасля ўскрыцця мошчы адправілі на атэістычную выставу ў Маскву, адтуль — у Віцебск, дзе іх дэманстравалі ў мясцовым краязнаўчым музеі. За год да гэтага ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры былі рэквізаваныя ўсе каштоўнасці і сярод іх срэбная рака вагою 40 пудоў, у якой ляжала святыня.

У нямецкую акупацыю, калі былі зноў адчынены храмы і аднаўлены манастыры, віцябляне перанеслі нятленныя астанкі з музея ў Свята-Пакроўскую царкву. 23 кастрычніка

1943 года яны ўрачыста вярнуліся ў Полацк. Рабілася гэта з дазволу і з дапамогаю акупацыйных уладаў: рэліквію суправаджаў прадстаўнік штандарткамендатуры, у дзень прыбыцця цягніка з мошчамі ў горадзе адмянілі каменданцкую гадзіну. (Было б, вядома, наіўна казаць, што акупанты клапаціліся пра беларускую культуру — яны мелі свой разлік.)

Непасрэдны ўдзельнік тых падзей літаратар і дзеяч паваеннай беларускай эміграцыі Юры Стукаліч (Юрка Віцьбіч) у сваёй выдадзенай у Нью-Йорку ў 1975 годзе кнізе «Мы дойдзем!» прыгадваў:

«Познім вечарам з Віцебска ў Полацак прыйшоў вагон з мошчамі св. Еўфрасінні. Нягледзячы на каменданцкую гадзіну, калі жыхарам забаранялася выходзіць на вуліцу, камендант Полацка дазволіў двум святарам і чатыром міранам, паміж імі быў і я... праводзіць мошчы з чыгуначнай станцыі ў сабор св. Сафіі.

Ужо была ноч, калі мы з цяжкасцямі ўсклалі старадаўнюю дубовую дамавіну-калоду на засланую дыванамі фурманку.

Наперадзе і пазадзі нас ішлі па двух нямецкіх салдатаў, якія нібы сачылі за намі, каб мы не зрабілі нейкай дыверсіі, ні то ахоўвалі нас ад сустрэчных немцаў. Мы ішлі за фурманкай і спявалі сціхіру: *«Весяліся, манастыр Спасаў, і светла лікуй, зямля Полацкая».*

Наступным днём адбылося перанясенне мошчаў з Сафійскага сабора ў царкву Спаса... Фронт знаходзіўся за 36 кіламетраў ад Полацка на станцыі Дрэтунь. Таму спачатку камендант дазволіў, каб працэсія складалася з пару дзесяткаў асобаў... пазней пагадзіўся на больш колькасную працэсію. Замест шматлікіх святароў, ішлі ў сваіх пасхальных рызах толькі айцы Антоній і Мадэст. Невялічкі дзявочы хор Сафійскага сабора спяваў «Сёння святло красуецца старажытны горад Полацак».

Вернікаў, нават у поўразбураным вайной Полацку, сабралося больш чым меркавалася, між імі шлі я і мая маці, якая час ад часу шаптала:

— Дазволіў Гасподзь і мне грэшнай спадарожнічаць Табе, слаўная маці нашая Еўфрасіння...

Калі мы дайшлі да манастыра, у каторым не званілі званы, бо іх разбілі бальшавікі, то пабачылі, што па старадаўняму беларускаму звычаю дарожку да царквы Спаса выслалі льняною тканінаю, а насустрач нам выйшлі манашкі Еўпраксія і Леаніла. Іх падтрымоўвалі пад рукі, а яны з слязьмі... галасілі:

— Дамоў варочаешся, нашая маці ігуменья. Дзякуем табе, Госпадзі Ісусе Хрысьце, што дазволіў нам дажыць да гэтага радавання...»

З таго часу мошчы святой Еўфрасінні спачываюць у Спасаўскім храме.

Патронка Беларусі

Ужо неўзабаве пасля смерці найпадобнейшай Еўфрасінні ў гонар яе былі складзеныя трапар і сціхіра. Канцом таго самага XII стагоддзя датуецца і стварэнне яе «Жыція». Гэта магло адбыцца толькі пры ўмове далучэння полацкай ігуменні да ліку святых. Палачане прызналі сваю асветніцу святой і пачалі шанаваць яе восем стагоддзяў таму. Тымі часамі кананізацыя на ўсходнеславянскіх землях, як і наогул у праваслаўі, адбывалася досыць проста і залежала найперш ад мясцовага епіскапа. У гэтым акце ўвасаблялася агульная думка клера і вернікаў. Няма сумненняў, што ацэнка палачанамі жыцця і подзвігаў Еўфрасінні была аднадушнаю. Аўтар «Жыція», сам палачанін, выказаў яе ў натхнёным хваласпеве, якім скончыў свой твор: «Якою мовай, братове, уславіць мне светлую памяць найблажэннейшай нявесты Хрыстовай Еўфрасінні! Была яна памочніца пакрыўджаным, зажураным суцяшэнне, распранутым адзенне, хворым наведванне ці, проста кажучы,— для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння сэрца

сваё ўспойвала Божаю мудрасцю. Еўфрасіння — неўвядальная кветка райскага саду. Еўфрасіння — арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду да ўсходу, як прамень сонечны, прасвятліўшы зямлю Полацкую. Тым жа, братове, пахваляецца Селунь аб святым Дзімітрыі, а Вышгарад — пакутнікамі Барысам і Глебам; я ж пахваляюся: шчасны ты, горадзе Полацку, што ўзрасціў парастак такі — найпадобнейшую Еўфрасінню».

Прызнанне святасці князёўны-ігуменні магло адбыцца ўжо пры полацкім епіскапе Дыянісіі (каля 1166—1182). За святую ўважалі Еўфрасінню і ў Ерусаліме. Невыпадкова ж, ратуючыся ад сарацынаў, праваслаўныя манахі вынеслі з сабою са Святой Зямлі і нятленныя астанкі славутай палачанкі.

Цягам колькіх стагоддзяў найпадобнейшая Еўфрасіння лічылася мясцовай святой. Але Полацк да сярэдзіны ХУІ стагоддзя быў галоўным духоўным асяродкам беларускіх земляў, і культ князёўны-ігуменні пашыраўся па ўсёй Беларусі. Паступова святая Еўфрасіння зрабілася ў свядомасці вернікаў нябеснаю заступніцай — патронкаю не толькі Полацка, але і ўсёй Бацькаўшчыны.

Вызначыць, калі гэта адбылося, наўрад магчыма. Аднак неабходна зазначыць, што на ролю апекуноў-патронаў Беларусі прэтэндавалі і іншыя святыя — Казімір, Параскева Полацкая. Культ св.Казіміра сёння пашыраны пераважна сярод беларусаў-католікаў на Віленшчыне і ў прылеглых раёнах Рэспублікі Беларусь. Што да шанавання святой Параскевы Полацкай, дык пасля скасавання Уніі яе культ намаганнямі Расейскай праваслаўнай царквы быў перанесены на святую Параскеву Пятніцу. Польскія ўлады да 1939 года намагаліся пашырыць на заходнебеларускіх землях культ святога пакутніка Андрэя Баболі як патрона Беларусі. Рабілася гэта з пэўнаю палітычнаю мэтаю паланізацыі краю, але вернікі не прынялі такога патрона.

Сцверджанню полацкай асветніцы як нябеснай апякункі Бацькаўшчыны спрыяла нацыянальнае адраджэнне пачатку

XX стагоддзя. Газета «Крывічанін» у 1918 годзе пісала: «Ня ўсім ведама, што патронкай Беларусі з'яўляецца сьв.Еўфрасіньня-Прадслава княжна Полацкая, ігуменя манастыра сьв.Спаса...»

Даўняй, так бы мовіць, нацыянальнай прыналежнасцю найпадобнейшай Еўфрасінні тлумачыцца, чаму яе доўга не шанавалі як святую суседнія з беларусамі народы. Нягледзячы на тое, што ў Кіева-Пячорскай лаўры спачывалі ейныя мошчы, культ Еўфрасінні быў амаль невядомы і на Украіне. Полацкую падзвіжніцу прыгадвалі адно ў агульным набажэнстве 28 жніўня і на другім тыдні вялікага посту разам з іншымі святымі, мошчы якіх былі ў дальняй Феадосіевай пячоры.

У Маскоўскай дзяржаве ніякага культу святой Еўфрасінні да ХУІ стагоддзя не існавала, бо на гэтых землях яна ўспрымалася як чужая. Святасць полацкай ігуменні прызнаная толькі на Маскоўскім саборы 1547 года, калі яе жыціе ўпісалі ў «Чэцці-Мінеі» на 23 траўня. Гэта было зроблена, відаць, найперш таму, што Масковія ўзмацняла свае агрэсіўныя дзеянні на заходняй мяжы і стварала ім ідэалагічнае забеспячэнне.

Адмысловую адправу расейскага ўкладу ў гонар св.Еўфрасінні зацвердзілі адно ў 1893 годзе, а праз сем гадоў іераманах Нікадзім напісаў акафіст*. Позняе пашырэнне культу полацкай святой у Расейскай праваслаўнай царкве звязанае з тым, што, як ужо адзначалася, найпадобнейшую Еўфрасінню шанавалі уніяты. Варожасцю царскіх уладаў да Уніі, якая захоўвала нацыянальную самабытнасць беларусаў, тлумачыцца, пэўна, і знікненне створанага ў 1839 годзе беларускім мастаком Токаравым родам з Бешанковічаў абраза Еўфрасінні, прызначанага для полацкага Сафійскага

---

* Малітоўна-ўсхвальны спеў у гонар Хрыста, Багародзіцы і святых, які ўсе прысутныя выконваюць стоячы.

сабора. На абразе, які апісвае ў сваёй кнізе айцец Леў Гарошка, святая была намаляваная на поўны рост, у левай руцэ трымала крыж, а праваю паказвала на карону і мантыю — знакі княскае ўлады.

Дарэчы, сёння, акрамя шматлікіх праваслаўных абразоў полацкай падзвіжніцы, яе выявы можна ўбачыць на размалёўках падземнай царквы Звеставання ў Кіева-Пячорскай лаўры, на фрэсках кіеўскага Уладзімірскага сабора (В.Васняцоў).

Прамільгнулыя ў друку на пачатку нашага стагоддзя звесткі, што Еўфрасіння Полацкая была кананізаваная папам Грыгорыем X на другім Ліёнскім саборы ў 1274 годзе, не пацвярджаюцца дакументальна. Тым не менш, паводле векавое традыцыі Еўфрасінню ўважае святою і каталіцкая царква. У сучасных літургічных выданнях для католікаў усходняга абраду (уніятаў) яна ўпісаная ў календары на сваім месцы.

Такім чынам, сёння найпадобнейшую Еўфрасінню разам з праваслаўнымі беларусамі глыбока шануюць іхнія браты-католікі. Патронка Беларусі дае духоўную падтрымку і нашым суайчыннікам далёка за межамі Бацькаўшчыны.

Першым беларускім праваслаўным храмам у Паўночнай Амерыцы стала царква Еўфрасінні Полацкай у канадскім горадзе Таронта. Набажэнства ў ёй упершыню адбылося 25 сакавіка 1950 года, у дзень абвяшчэння незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. У наваколлі Нью-Йорка знаходзяцца беларускія цэрквы ў імя Жыровіцкай Божай Маці (Нью-Брансвік) і Еўфрасінні Полацкай (Саўт-Рывер). Могілкі пры гэтых храмах сталі апошнім прыстанкам беларускім пісьменнікам-эмігрантам Юрку Віцьбічу, Рыгору Крушыну, Язэпу Гладкаму, а таксама спадарыні Эміліі Шабуні, сястры вядомага дзеяча нацыянальнага руху XX стагоддзя Антона Луцкевіча і прабабкі беларускага спевака ў ЗША Багдана Андрусішына (Данчыка). Яшчэ адна беларуская праваслаўная царква св. Еўфрасінні дзейнічае ў Лондане.

Сёння, калі паміж католікамі і праваслаўнымі на Беларусі часам узнікаюць непаразуменні, агульная для вернікаў гэтых канфесій святая — Еўфрасіння Полацкая як бы заклікана паяднаць іх, прынесці ўсім мір, згоду і ўзаемапавагу. У зацверджанай папам «Малітве за Беларускі народ» гаворыцца: «Цябе, Прачыстая Багародзіца і наша нябесная Маці, просім: прычыніся за намі, а ты, святая Еўфрасіння Полацкая — патронка Беларусі, ды ўсе святыя заступнікі Беларускага народу, апякуйцеся намі, каб мы сталіся народам святым, што выконвае волю Божую і сваё пасланства, каб прычыніліся да агульнага дабра тут, на зямлі, а ў прышлым жыцці атрымалі вечнае шчасце, і Табе, прадвечнаму Валадару, прыносілі славу, чэсць і паклон на векі вечныя. Амін».

Дзень памяці святой Еўфрасінні Полацкай святкуецца 23 траўня (5 чэрвеня н. стылю).

Вабіць вобраз асветніцы

Незвычайны лёс Еўфрасінні, яе духоўныя подзвігі і самаадданае служэнне роднай зямлі, якія ўзнялі знакамітую палачанку над сваёй эпохай, зрабіўшы яе святой патронкаю Беларусі, ужо не адно дзесяцігоддзе прыцягваюць увагу гісторыкаў, літаратараў, мастакоў...
Пісьменніца Вольга Іпатава стварыла вобраз асветніцы ў гістарычнай аповесці «Прадслава», дзе жыццё нашай суайчынніцы паказана на асноведзі яе драматычнага часу. З полацкай князёўнай-ігуменняй сустракаюцца чытачы рамана Таісы Бондар «Спакуса». Цікавы экскурс у Полацк XII стагоддзя робіць у рамане «Святыя грэшнікі» адзін са старэйшых беларускіх празаікаў Алесь Асіпенка. Еўфрасінні і яе сучаснікам дойліду Іаану і майстру-ювеліру Лазару Богшу прысвяцілі свае вершы, паэмы, апавяданні Ларыса Геніюш, Наталля Арсеннева, Алесь Разанаў, Рыгор Барадулін, Ге-

надзь Бураўкін, Ірына Багдановіч, Сяргей Сокалаў-Воюш, Алег Мінкін, Пятро Ламан, Навум Гальпяровіч, Сяргей Тарасаў...

Свецкая іканаграфія Еўфрасінні налічвае ўжо колькі дзесяткаў твораў. Сярод іх вылучаюцца палотны вядомых беларускіх жывапісцаў Аляксея Марачкіна і Нінэль Шчаснай, графічныя аркушы Арлена Кашкурэвіча. У тэхніцы габелена партрэт Еўфрасінні Полацкай стварыў Сымон Свістуновіч. Яе імя ўзнікае ў памяці, калі бачыш адухоўленыя жаночыя вобразы старажытных палачанак скульптара Алеся Шатэрніка. Частка гэтых твораў увайшла ў збор Полацкай карціннай галерэі.

Рэжысёр кінастудыі «Летапіс» Вольга Моракава зняла ў 1989 годзе фільм «Еўфрасіння Полацкая». Тады ж у першым нумары новага рэспубліканскага часопіса «Спадчына» з'явіўся беларускі пераклад «Жыція» святой, зроблены Аляксеем Мельнікавым.

Каб глыбей спасцігнуць душу выдатнага чалавека, трэба абавязкова пабываць у яго на радзіме. У велічным Сафійскім саборы, дзе восем з паловаю стагоддзяў таму Еўфрасіння «нача книгы писати своими руками», цяпер канцэртная зала з арганамі, а таксама музейная экспазіцыя, якая знаёміць з археалагічнымі знаходкамі, зробленымі ў час даследаванняў сярэднявечнага Полацка. Набліжаецца дзень вяртання сабора яго законным спрадвечным гаспадарам — вернікам. Але і сёння полацкая Сафія — зыркі агмень духоўнасці.

Разам з храмам святой Сафіі ў ахоўную зону Полацкага гістарычна-археалагічнага запаведніка ўключаны архітэктурны комплекс Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. З кожным годам яго наведвае ўсё больш падарожнікаў з Беларусі і з-за яе межаў. Яны маюць магчымасць пачуць расказ пра подзвігі асветніцы, агледзець фундаваны ёю Спасаўскі храм, убачыць фрагменты фрэсак XII стагоддзя, адна з якіх, верагодна, з'яўляецца выявай самой Еўфрасінні. Можна падняцца і на хоры, у келлю, дзе жыла асветніца. Мяркуецца

аднаўленне першапачатковага выгляду царквы Спаса і рэстаўрацыя яе унікальных фрэсак. Задача захавання старажытных размалёвак стаіць асабліва востра, бо ў апошнія гады фрэскі хутка самараскрываюцца і разбураюцца. У 1989 годзе ў храме распачалі працу мастакі-рэстаўратары.

Палачане мараць пра вуліцу святой Еўфрасінні і пра помнік асветніцы, які мог бы цудоўна ўштукавацца ў архітэктурна-ландшафтную прастору Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра або Верхняга замка. Стварэнне такога помніка, дарэчы, прадугледжана планам ушанавання памяці дзеячаў беларускай гісторыі і культуры, чыё жыццё звязанае з «бацькам гарадоў беларускіх». План, з якім пазнаёміла палачанаў гарадская газета, прадугледжвае таксама адкрыццё мемарыяльных знакаў і помнікаў знаным продкам асветніцы — першаму летапіснаму полацкаму князю Рагвалоду, Рагнедзе, князям Ізяславу і Чарадзею.

Актуальнай застаецца праблема стварэння ў Полацкім краязнаўчым музеі адмысловай экспазіцыі, прысвечанай Еўфрасінні. Імя слыннай палачанкі не павінны абыходзіць маўчаннем Беларускі дзяржаўны, Віцебскі краязнаўчы і іншыя музеі рэспублікі.

У дні святкавання 1125-годдзя Полацка адбылася незвычайная і сімвалічная падзея, звязаная з імем асветніцы. Пад скляпеннямі Сафійскага сабора, дзе калісьці знайшла прытулак юная Еўфрасіння, прагучаў спеўны цыкл, створаны ў яе гонар у далёкім XII стагоддзі. Ленінградская даследчыца Наталля Сярогіна пакуль што застаецца адзінай выканаўцаю гэтых спеваў, якія ўзніклі каля вытокаў нашай нацыянальнай культуры і пакідаюць глыбокае ды непаўторнае ўражанне сваімі словамі і старажытнай мелодыяй.

Сёння, калі падымаецца новая хваля нацыянальнага адраджэння, яму служыць і патронка Беларусі. Найлепей пра гэта сказана ў паэме Дануты Бічэль-Загнетавай «Еўфрасіння Полацкая»:

Сілай духоўнай узвысіла Полацк высока.
Тым, хто імкнуўся да кнігі,
свяціла, бы зорка...
Мове, адзінай дзяржаве
шчэ толькі злучацца —
свет нас прымаў як народ
па адной палачанцы.

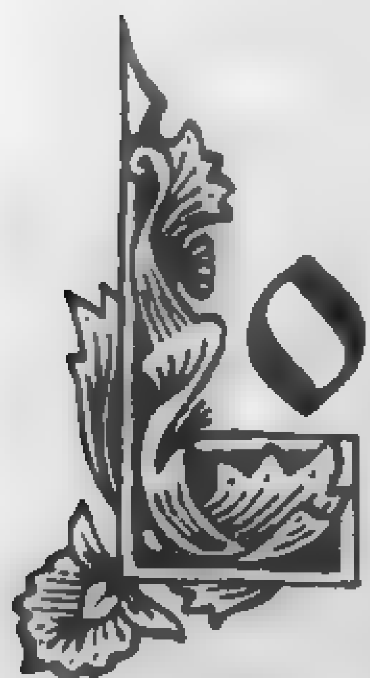
Як маладзік, узышла, засвяцілася шчыра
па-над вайной,
рассявальніцай цемры на шлях.
Унучка змаганца асветніцкі выбрала вырай.
Павандравала...
Як маладзік, узышла...

Сталыя, моладзь!
Да слова пара падключацца
з поўнай напругай!
Даволі ўзаемных абраз!
Зверым душу па натхняльніцы,
па палачанцы!
Душы ўздымае духоўна
жаночы абраз.

Малітва да святой Еўфрасіньні

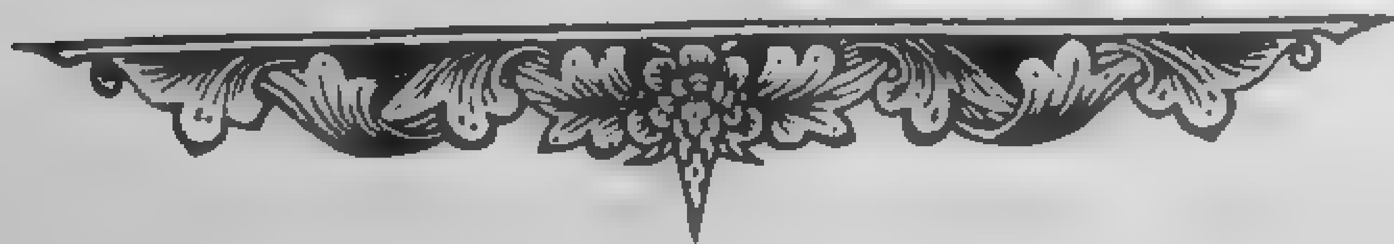
О, сьвятая й слаўная апякунка й асьветніца Беларускага народу, Маці нашая, Еўфрасіньня! Глянь ласкавым вокам сваім на братоў і сёстраў Тваіх, што зь любоўю й надзеяй вочы душаў сваіх да Цябе падымаюць. Ты не асудзіла нас, што мы ў няволі сваёй доўгі час не маглі славіць у сьвятынях сваіх сьвятога імені Твайго. Бо мы ведаем, што гэта Ты сьвятымі малітвамі сваймі выпрасіла нам ласку Збаўцы нашага, і мы цяпер у сьвятых цэрквах сваіх можам аддаваць хвалу Трыадзінаму Богу й Табе, апякунцы нашай. Таму і ўдзячныя сэрцы нашы, поўныя любові й падзякі да Цябе, у захапленьні сьпяваюць: РАДУЙСЯ!

Радуйся, заступніца, апякунка й малельніца наша! Радуйся, радаваньне Полацкай і ўсёй зямлі нашай! Радуйся, дзеваў чысьціня й зьзяньне! Радуйся, прамень Веры нашае! Радуйся, асьвячэньне любае Беларусі нашае! Радуйся, пашыральніца дабра, праўды, красы й згоды ў краіне нашай! Радуйся, памочніца пакрыўджаных, сумных пацяшэньне! Радуйся, удоваў і сіротаў заступніца! Радуйся, кветка з райскага саду нясьмягнучая! Радуйся, у веры нашай на выгнаньні і ў пакутах падтрыманьне! Радуйся, хворых і паміраючых пацеха й выздараўленьне! Радуйся, да магілы

Хрыстовай зь сьвятымі духмянасьцямі прыходзячая! Радуйся, усё Хрысту ахвяраваўшая! Радуйся, сьвятых угоднікаў Божых краіны нашае зьзяньне, веліч і слава! Радуйся, сьвятая Маці нашая, Еўфрасіньня!

Прыймі, заступніца нашая, гэтую малітву братоў і сёстраў Тваіх, як нашую невымоўную падзяку, любоў і хвалу Табе — надзея, слава й пацеха нашая! Усе мы з радасьцю аддаем сябе пад сьвятую апеку Тваю. Маліся і далей за шматпакутны народ наш перад пасадам Усявышняга, каб мы сталіся верным і набожным выбраным народам Ягоным! Каб Ён Духам Сваім Сьвятым узмацняў і прасьвятляў душы й сэрцы нашых пастыраў і правадыроў, пацяшаў і радаваў нашых удоваў і сіротаў, а ўсім нам паслаў спакой і радасьць на чужыне, і прывёў нас на вольную зямельку нашу, каб мы ўсе разам там маглі славіць Цябе, і пяяць хвалу Яму, Збаўцу нашаму, ды цешыцца й радавацца ў Валадарстве славы Ягонай на вякі вякоў. Амін.

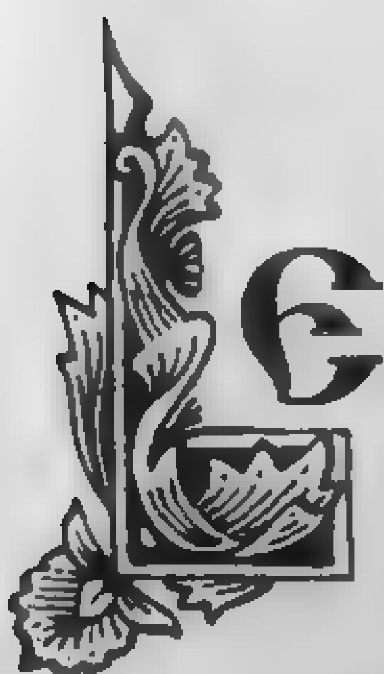
Праваслаўны малітоўнік.
Таронта, 1990

Евфросиния Полоцкая

«Яко луча солнечная...»

Евфросиния Полоцкая. Без этого имени невозможно представить не только панораму духовной жизни восточнославянских земель в XII столетии, но и всю многовековую историю Белоруссии. Княжна, игуменья, выдающаяся просветительница, о которой «Житие» говорит, что она — «небопарный орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луча солнечная, просветивши всю землю Полоцкую», святая Евфросиния оставила о себе вечную память в душе народа.

Между нами и временем жизни знаменитой полочанки лежит более восьми веков. Не удивительно, что история донесла о ней не слишком богатые известия, но и они позволяют увидеть общеевропейскую значимость личности этой женщины-подвижницы. Самоотверженные труды святой Евфросинии, как и ее прославленных современников Кирилла Туровского и Климента Смолятича, обусловили высокий культурный подъем на земле наших предков.

Уже в юности Евфросиния переписывала и переводила с других языков книги, сама писала оригинальные произведения. Основав [redacted] Полоцке два монастыря, она придала распространению письменного слова большой размах. Историки связывают с ее именем полоцкое летописание и пополнение библиотеки Софийского собора. Княжна-игуменья заботилась, чтобы ученики монастырских школ вместе с грамотой научались «чистоте душевней и бестрастию телесному».

Мудрость Евфросинии проявилась [redacted] [redacted] том, что она не пошла путем борьбы со старыми местными традициями, а стремилась освятить все, что могло служить христианству.

Находясь в центре духовной жизни Полоцкого княжества, она неутомимо собирала вокруг себя таланты, стала нашей первой меценаткой. По ее заказу зодчий Иоанн воздвиг всемирно известную церковь Спаса, которая считается совершенным образцом полоцкой архитектурной школы. Мастер-ювелир Лазарь Богша создал для Евфросинии свой знаменитый крест — бесценное произведение древнебелорусского прикладного искусства. Она способствовала появлению уникальных фресковых росписей Спасского храма.

Велико было влияние игуменьи на политику Полоцка. Подвижница возвышала голос против княжеских усобиц, предупреждала, что братоубийственные войны могут привести Отечество к гибели.

Многообразие и плодотворность ее трудов высоко поднимали авторитет Полоцкого княжества и всех земель наших предков в глазах Византии и других стран. Пример Евфросинии вдохновлял ее земляков и последователей: восточнославянского первопечатника и переводчика Библии на понятный народу язык Франциска Скорину, переводчика и издателя белорусского Евангелия Василия Тяпинского, поэта и просветителя Симеона Полоцкого...

Благочестивая жизнь Евфросинии, ее безграничное самоотречение благоприятствовали расцвету в белорусском народе христианских добродетелей.

Почему же до самого недавнего времени мы не могли встретить упоминания о подвижнице ни в музейных экспозициях, ни в школьных учебниках по истории Белоруссии? Почему молчит о ней пятитомная академическая «Гісторыя БССР»?

Евфросиния Полоцкая стала одной из первых канонизированных (причисленных к сонму святых) женщин на восточнославянских землях. В период господства «воинствующего атеизма» ее деятельность, естественно, замалчивалась либо преподносилась в искаженном свете. Известный фальсификатор истории Белоруссии, автор учебника для средней школы Л.Абецедарский даже позволял себе называть выдающуюся просветительницу мракобеской.

В последние два десятилетия белорусские историки, а также писатели, художники, журналисты немало сделали, чтобы сорвать с имени Евфросинии нелепые оскорбительные ярлыки и незапятнанным вернуть его нашему историческому сознанию. Вообще же, литература, содержащая сведения о жизни и подвигах святой, насчитывает около 150 названий на белорусском, латинском, польском, немецком, украинском, английском, русском и церковнославянском языках.

Основной источник биографических известий о просветительнице — ее «Житие», один из ценнейших памятников древнебелорусской литературы, созданный в конце XII века в Полоцке неизвестным автором. Им мог быть младший современник Евфросинии, монах либо игумен одного из полоцких монастырей.

«Житие Евфросинии Полоцкой» дошло до нас, по меньшей мере, в шести редакциях, представленных более чем сотней списков, самый древний из которых относится к ХУI веку. Многие из них хранятся в Публичной библиотеке имени Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге.

Отсутствие первоначального текста «Жития», как и ранних его списков, существенно усложняет исследование жизненного пути подвижницы. Историки русской церкви утверждают, что до митрополита Макария жизнеописание полоц-

кой святой в Московской Руси не встречается, ибо для этих земель Евфросиния была чужой. Макарий, увлеченный теорией о Москве как третьем Риме, начал собирать жития немосковских святых. Так «Житие» нашей соотечественницы попадает в его составленные в 1530—1540-е годы «Четьи-Минеи»*, потом в «Степенную книгу царского родословия» и в «Книгу житий святых» Дмитрия Ростовского. Всякий раз текст редактировался в зависимости от характера, идейной и стилистической направленности этих сборников. В ХУII веке были созданы и две прологовые (сокращенные) редакции произведения.

Трудно судить, насколько распространено было жизнеописание святой Евфросинии в период Унии**, так как после присоединения Беларуси к Российской империи и особенно после насильственного упразднения униатства в 1839 году были сожжены десятки тысяч белорусских религиозных книг и рукописей. Есть сведения, что в середине прошлого века один из списков «Жития» XIУ века еще сохранялся в пергаментной рукописи в униатском базилианском монастыре во Львове.

«Житие» написано на церковнославянском языке в его древнерусской редакции. Оно открывается риторическим вступлением, затем идет рассказ о жизненном пути святой как о духовном восхождении. Ценная особенность произведения — попытка автора показать характер подвижницы. Повествование основывается на подлинных исторических фактах, причем события даются в хронологической последо-

---

* Предназначенные для ежедневного чтения сборники поучительного содержания, которые включали жития, проповеди, «слова» и другие произведения, размещенные по месяцам в соответствии с днями почитания церковью памяти каждого святого.

** Церковная уния — объединение православной и католической церквей на условиях сохранения православной церковью своих обрядов и богослужения на родном языке, но с признанием главенства папы римского. На белорусских и украинских землях Уния была введена после Брестского собора 1596 года.

вательности. Помещенные в «Житии» монологи и диалоги позволяют раскрыть внутренний мир полоцкой игуменьи. С историко-художественной биографией сочетаются другие литературные жанры: хождение (описание путешествия в Святую Землю) и похвала. Самая подробная редакция «Жития» — четвертая, где дается генеалогия рода Евфросинии.

Автор «Жития» в соответствии с канонами жанра не ставил перед собой цели подробно и точно рассказать о жизни святой. Его наиболее привлекали моменты, непосредственно связанные с христианской моралью и соответствующим типом поведения. Поэтому более полно восстановить основные вехи земного пути святой Евфросинии и их даты можно, только сопоставляя ее жизнеописание с восточнославянскими летописями, византийскими хрониками и другими историческими источниками. Интересные сведения о просветительнице и ее мировоззрении есть в посвященном ей певческом цикле XII века.

Как крестилось Полоцкое княжество

Говоря о нашей первой святой, никак невозможно обойти вопрос, когда и как приняли христианство Полоцк и другие белорусские земли. Официальная история с ее мифами, созданными столетия назад, но необходимыми для имперской политики и сегодня, объявляет Полоцкое княжество частью Киевской Руси. Отсюда как бы само собой разумеется, что крещение наших земель ничем не отличалось от этого события в Киеве или в Новгороде и произошло благодаря князю Владимиру. Как известно, киевлян Владимир приказал крестить в Днепре, сказав при этом: «Кто не со мною, тот против меня». В Новгороде разыгралась кровавая драма: там киевские воеводы Добрыня и Путята крестили огнем и мечом.

Однако на страницах всех известных историкам летописей нет никаких сведений о том, как приняла крещение Полоцкая земля. Значит, насилия здесь не было, ибо обойти такое событие молчанием летописцы не могли. Проливая кровь язычников в Новгороде, киевский князь закреплял права на свою вольнолюбивую вотчину, подчиняя ее еще и духовно. Таких прав на Полоцк у него не было, как, наверное, не было уже и достаточной для борьбы с полочанами вооруженной силы.

В Полоцке в последние годы жизни Владимира правил князь Брячислав. Он проводил независимую политику и, судя по варяжским сагам и восточнославянским летописям, поддерживал более прочные связи не с Киевской Русью, а со скандинавским миром. Белорусский историк Сергей Тарасов совершенно обоснованно считает, что у полоцких князей не было нужды утверждать свою власть переводом в христианство сразу всех жителей княжества. Тем не менее они, не желая видеть свою землю языческим островом среди христианской Европы и хорошо понимая возможности, которые несла новая вера государству и народу, приняли ее и способствовали естественному распространению Христова учения в пределах княжества. Причем происходило это постепенно, и долгое время христианство мирно сосуществовало с языческими верованиями.

Слово Божье шло сюда и с юга, и с запада, и с севера. Христианами, возможно, были уже первый известный из летописей полоцкий князь Рогволод (по мнению ряда ученых, выходец из волости Роголанд на севере Норвегии) и его дочь Рогнеда, силой взятая будущим Крестителем, а тогда еще язычником Владимиром в жены. Летописи сообщают, что, женившись на дочери византийского императора и став христианином, киевский князь предложил Рогнеде избрать себе нового мужа из его окружения. Гордая дочь Рогволода отказалась, объявив, что в таком случае лучше пойдет в невесты Христу. Приняв постриг под именем Анастасии, она стала первой на восточнославянских землях монахиней.

Не исключено, что первый у восточных славян монастырь возник именно в Полоцком княжестве. Основания для такого предположения дает записанная в XIII веке «Сага о крещении», повествующая о событиях конца X века. Ее герой, причисленный после смерти к святым Торвальд Путешественник, крестил Исландию, откуда затем отправился в Иерусалим. Заслужив большой почет у константинопольского патриарха, паломник возвращался на родину через восточнославянские земли. «В Русии» он основал монастырь Иоанна Крестителя. Согласно саге, Торвальд скончался, не достигнув Отечества, и был похоронен «в высокой горе... у церкви Иоанна Крестителя, неподалеку от Полоцка». Эта сага — самый древний источник, где упоминаются христиане на полоцких землях.

Возникновение полоцкого монастыря Иоанна Крестителя (Предтечи) на Острове, о котором сохранились многочисленные известия, историки относят к XII веку. Однако остатки самой обители до сих пор не обнаружены, и говорить о более точном времени ее основания можно будет только после археологических исследований. Пока что ими определены лишь места поисков. Что касается «высокой горы», то она существует на левом берегу Двины, напротив Софийского собора, и сегодня.

Нет никаких доказательств, что Полоцкая земля принимала крещение от Киева. Зато есть данные, свидетельствующие об обратном. «Повесть временных лет», говоря о событиях в Полоцке, под 1007 годом помещает сообщение «Перенесены святые в святую Богородицу». Первые киевские (а затем общерусские) святые Борис и Глеб канонизированы, как считают современные ученые, после 1020 года, а перенесены в церковь в 1072 году, о чем есть запись в «Повести временных лет». Других святых ни в Киеве, ни в Новгороде тогда не было да и быть не могло, ибо церковь Киевской Руси находилась в полной зависимости от Константинополя, где утверждалась любая канонизация. С.Тарасов полагает, что речь в летописи идет о первых полоцких

и белорусских святых, которыми могли быть монахиня Рогнеда-Анастасия, набожный князь Изяслав и умерший в малолетстве княжич Всеслав Изяславич. Возможно, к ним присоединили и святого Торвальда. Константинопольский патриарх мог разрешить канонизацию местных святых, потому что был заинтересован в христианизации Полоцкой земли по восточному обряду. Княжество же, безусловно, хотело иметь своих святых для укрепления независимости.

Кстати, в Полоцке уже мог существовать и храм Богородицы, ибо, как мы позднее узнаем, во времена Евфросинии церквей во имя Божьей Матери было в городе две — старая и новая.

Первый известный нам полоцкий епископ Никифор был греком. В 1092 году с позволения константинопольского патриарха он стал митрополитом киевским. Значит, занять епископскую кафедру в Полоцке он мог тоже только по благословению того же церковного властителя. Иначе говоря, Никифор приехал в Полоцк прямо из Византии.

Все сказанное выше, как и прочные связи Полоцкого княжества с Константинополем, что проявлялись и в династических браках, и в мощном влиянии византийской культуры, убеждают: новая вера пришла сюда непосредственно из Византии.

Белорусские земли приняли христианство еще до его официального разделения на западную и восточную ветви, состоявшегося в 1054 году. Крестившись по греческому обряду, наши далекие предки не ощущали враждебности к верующим-латинянам. В XII веке, когда жила Евфросиния, на востоке славянства продолжали распространяться жития римских святых. Особенной популярностью пользовалось жизнеописание Алексея человека Божьего. «Родом римлянин» был св.Меркурий Смоленский. В соседнем с Полоцком Новгороде причислили к святым Антония Римлянина. Тогда же новгородец Кирик сообщал, что горожанки крестили детей и у своих, и у варяжских священников. Между прочим, родственник святой Евфросинии византийский император

Мануил Комнин вел переговоры об объединении церквей с римским папой.

Мы не знаем о существовании на белорусских землях в то время какой-либо направленной против западного христианства литературы. Нет следов такой неприязни и в житиях белорусских святых, что лишний раз свидетельствует о свойственном предкам благородном духе толерантности.

Колыбель белорусской культуры

Родина Евфросинии — Полоцкое княжество, сильное раннефеодальное восточнославянское государство, которым два с половиной века правила самостоятельная династия Рогволодовичей, или Изяславичей (если считать от князя Изяслава — внука Рогволода и сына Рогнеды).

В Подвинье во второй половине первого тысячелетия нашей эры происходило взаимодействие племен кривичей, дреговичей и балтов, что вызвало к жизни новое этническое образование — полочан. Через княжество, соединяя Арабский халифат и Хазарию с восточными славянами и Скандинавией, проходили древние торговые пути. Выгодное географическое положение наряду с интенсивными этническими процессами и активной политикой местных князей и были главными факторами быстрого возвышения Полоцкой земли. В XII веке она по своей территории равнялась таким крупным западноевропейским государствам того времени, как герцогство Баварское и королевство Португальское. Вассалами Полоцка были расположенные в балтских землях города Герцика (Герцике) и Куконос (Кукенойс). Дань ему платили жившие ниже по Двине племена ливов и леттов. Полоцкие светские и духовные власти неизменно проявляли к своим данникам-язычникам веротерпимость. Видимо, это было результатом сильных позиций дохристианской идеологии в самом княжестве.

Деятельность полоцких князей была направлена на усиление державы и расширение ее границ. Красноречиво говорит о политической стабильности Полоцкой земли тот факт, что целое столетие ею правили всего два князя: Брячислав Изяславич (1001—1044) и его сын Всеслав Чародей (1044—1101). При Всеславе княжество достигло своего наивысшего подъема. Тогда же был возведен Софийский собор, третий такой храм на востоке славянства, символизировавший равенство Полоцка с Киевом и с Новгородом. Державный ум и патриотизм полоцкого князя восславил гениальный автор «Слова о полку Игореве»: «Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше... великому Хръсови* влъком путь прерыскаше. Тому въ Полотске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи въ колоколы, а он въ Кыеве звон слыша». Кстати, этот князь стал прообразом былинного Волха Всеславича.

Международный авторитет Полоцкой земли подтверждает близкое родство Рогволодовичей с домом византийских императоров Комнинов. Дочь Всеслава Чародея стала женой кесаря Алексея.

Политическим и экономическим сердцем княжества, ставшего исторической прародиной белорусов, был Полоцк — один из древнейших славянских городов. Впервые он упомянут в «Повести временных лет» под 862 годом, но данные археологии свидетельствуют, что город мог возникнуть, по крайней мере, на столетие раньше.

В XI—XII веках здесь процветают ремесла и торговля. Вниз по Двине, а затем по Варяжскому морю полоцкие купцы везут воск, мед и пушнину. На местном торге можно встретить гостей не только из древнерусских городов, но из Византии, Прибалтики. Археологи насчитывают десятки специальностей полоцких мастеров. Развиты были кузнечное и литейное дело, гончарство, кожевенное и сапожное

---

* Хорс — в мифологии восточных славян бог солнца, покровитель земледелия.

ремесла. Своими изделиями славились оружейники и ювелиры, владевшие многими приемами обработки цветных и благородных металлов — ковкой, чеканкой, тиснением, филигранью, зернью.

Полоцк тех времен с его монастырями и церквами, с основанной около 992 года епископской кафедрой — крупный центр книжной науки. Никоновская летопись неслучайно сообщает о полоцком князе Изяславе (умер в 1001 г.), что он «прилежаша прочитанию» книг. Долгое время — пока не была найдена известная Гнездовская надпись — печать с именем этого князя-книжника считалась древнейшим образцом письменности восточных славян. До наших дней дошла и найденная на Рюриковом городище в Новгороде печать самой Евфросинии, хранящаяся ныне в фондах Новгородского историко-археологического заповедника.

В Полоцке вели летопись, отрывки из нее сохранились до XYIII века и попали в так называемый Еропкинский список, которым пользовался русский историк В.Татищев. О высоком для того времени уровне грамотности говорят также граффити* полоцких храмов, ценные памятники эпиграфики «Борисовы камни». Недавно надпись середины XI века обнаружена на большом камне из фундамента Софийского собора. Возможно, найден «автограф» древних зодчих. В памятниках письменности Полоцкой земли часто встречается десятеричное «i» — полочане были знакомы с латинским алфавитом.

На протяжении большей части своей истории княжество сохраняло независимость от Киева. Конечно, это не означало оторванности Полоцка от соседних земель, с которыми он всегда имел тесные государственные, торговые и культурные связи. Вместе с тем самостоятельность, кроме политических и экономических выгод, давала большую творческую свободу местным зодчим, живописцам, другим талантам, которым не нужно было обязательно ориентироваться

---

* Древние надписи, сделанные острыми предметами на стенах зданий.

на киевские образцы. Такие условия способствовали развитию целого ряда культурных особенностей, что дает основания называть Полоцкую землю не только прародиной белорусов, но и колыбелью белорусской культуры.

Здесь, на берегах Двины и Полоты, в Полоцке или в одной из близких княжих вотчин и появилась на свет девочка, которой предначертано было добавить к своему имени название родного города и навсегда остаться в истории и памяти народа.

Внучка Чародея

Будущая святая родилась в семье князя Святослава-Георгия, младшего сына Всеслава Чародея. Случилось это через несколько лет после смерти прославленного полоцкого властелина.

Девочку назвали древним кривичским именем Предслава. По тогдашнему обычаю полученное при рождении имя после крещения могло измениться, но маленькая княжна осталась Предславою.

С детства она слышала от родителей предания о знаменитых предках. В ее сознание рано вошло имя непокорной Рогнеды, которую муж — Владимир Красное Солнышко вынужден был отправить с малолетним сыном Изяславом назад на родину. Предславу привлекала и легендарная личность деда Всеслава. Его битва с войском князей Ярославичей на Немиге, вероломное пленение и киевская темница, восстание 1068 года, когда киевляне «прокричали» Всеслава великим князем, возвращение в Полоцк и продолжение борьбы с Киевом — воспоминания об этих событиях давали княжне яркие примеры преданности родной земле.

Училась Предслава в школе при Софийском соборе или дома, при княжьем дворе (это более вероятно). Учителями были духовные особы, в первую очередь монахи, учебниками — Святое Писание, житийная литература... От настав-

ников, из жизнеописаний святых девочка получала и представление о манастырских уставах и обычаях. Наука давалась ей значительно легче, чем ровесникам. «Житие» отмечает ее любовь к учению, прилежание и большие способности.

Княжеская дочь имела широкий доступ к книгам. Уже в отцовском доме, кроме богослужебной и другой религиозной литературы, Предслава могла читать «Изборники» с изречениями и афоризмами, переведенный с греческого роман о подвигах Александра Македонского — «Александрию», остросюжетную «Повесть об Акире Премудром»... Позднее их сменили сочинения с богословскими толкованиями сущности природы, книги по античной истории.

Детство княжны проходило не только в родительском тереме. Ее привлекал многоголосый и многоязычный торг, где можно было услышать гусляра, увидеть выступления «веселых людей» — скоморохов. Предслава заходила к жившим на посаде торговцам и ремесленникам. После тесных курных изб простого люда особенно поражали девочку полоцкие храмы и прежде всего величественный Софийский собор с его богатыми фресковыми росписями.

От кормилицы, нянек, от матери — княгини Софии она слышала сказки, обрядовые песни, заговоры и заклятья. Своеобразное двоеверие существовало на Полотчине даже в княжеско-дружинной среде, а значит, Предслава хорошо знала языческий пантеон*.

В юные годы она была зрительницей, а возможно, и участницей русалий, купалий, коляд и других дохристианских праздников.

Слава о красоте и образованности Предславы разнеслась «по всем градам», и в Полоцк, к князю Святославу-Георгию зачастили сваты. «Житие» рассказывает, что, когда княжне исполнилось двенадцать лет (с такого возраста девочку в те времена считали невестой), родители решили выдать ее за-

---

* Все боги какого-либо культа.

муж за сына некоего славного богатством и княжением правителя. Впереди у Предславы была обычная для женщин ее круга судьба: рождение и воспитание детей, домашние хлопоты, ожидание своего князя-господина из похода или с охоты...

И тут неожиданно для близких она избирает другую дорогу.

Христова невеста

«Наполнишись мысли ея,— говорится в «Житии»,— и рече въ себе: «Но что успеша при нас бывшии родове наши? И женишася, и посягоша <выходили замуж>, но не вечноваша. И житие их мимо тече. Слава их погыбе, яко прах, и хужьши паучины... А другыя паче железу выя <шея> своя не преклониша, но духовным мечем отсекоша от себе плотские сласти... то ти суть памятни на земли».

Предслава приходит в монастырь. Ее тетка, вдова князя Романа Всеславича, которая была игуменьей, «не хотящи острищи ея... и воздохнувши, и прослезившися, глагола къ ней: «Чадо мое! Како могу се сотворити? Отец твой, уведав, со всяцем гневом возложить вред на голову мою. А еще юна еси возрастом. Не можеши понести тяготы мнишеского житиа. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Однако Предслава добивается своего и под именем Евфросинии втайне от родителей принимает постриг, посвящая себя Христу.

Белорусский исследователь «Жития» Алексей Мельников считает, что случилось это, вероятнее всего, 25 сентября — в день святой Евфросинии Александрийской.

Узнав о поступке дочери, князь Святослав-Георгий, как повествует «Житие», от горя рвал на голове волосы, а княгиня София причитала по Предславе, как по покойной. Это

было первое и очень тяжелое испытание юной Христовой невесты, но она сумела убедить родителей в правильности своего выбора, в том, что они должны не печалиться, а радоваться: их дочь отдала всю себя Господу.

Приход Предславы в монастырь и связанные с этим обстоятельства дают возможность с большей или меньшей точностью установить дату ее рождения. Из «Жития» следует, что пострижение произошло, когда будущей подвижнице было двенадцать лет.

Князь Роман Всеславич, вдова которого была настоятельницей монастыря, умер около 1116 года (по другим сведениям — в 1113). Только после этого тетка Предславы могла стать игуменьей. Значит, святая Евфросиния родилась не ранее 1104 или 1101 года.

Что касается пострижения княжны, то существует интересная версия, к которой склоняется, например, историк Микола Ермолович. Согласно ему, к пострижению Предславу могли подтолкнуть и внешние причины — суровая необходимость избежать высылки на чужбину. В 1129 году (по некоторым летописям — в 1128) за отказ выступить в поход на половцев киевский князь Мстислав выслал полоцких князей в Византию. В числе изгнанников летопись называет и отца Евфросинии, вместе с которым покинуть Родину должны были также ее мать и младшая сестра Гордислава. Как мы знаем, династия Рогволодовичей была в близком родстве с византийскими императорами Комнинами. Таким образом, высылка имела в известной степени почетный характер (полоцкие князья получили должности в византийской армии и участвовали в войне с арабами), и все же это было изгнание.

Можно только догадываться, дождалась ли Евфросиния всех своих родных назад: определенного ответа летопись не дает.

Полоцкая книжница

В формировании взглядов Евфросинии Полоцкой, которая стала одной из просвещеннейших женщин своего времени, исключительную роль сыграла литература той эпохи.

Принятие восточнославянскими землями христианства требовало перестройки прежнего, языческого мировоззрения: представлений о Вселенной, природе, об истории человеческого рода... Среди книг, которые переводили и переписывали приехавшие византийские и болгарские священники, а также их местные последователи, большинство составляли, конечно же, богослужебные тексты и книги, где излагались основы христианских взглядов на мир и христианской морали. Однако в монастыри и в княжеские терема попадало и немало произведений других жанров: хроник, исторических и историко-бытовых повестей, природоведческих трактатов. Вообще же литература того периода отражала мировоззрение, типичное для многих христианских стран раннего средневековья. «Древнерусскую литературу*,— пишет академик Д.Лихачев,— можно рассматривать как литературу одной темы и одного сюжета. Этот сюжет — всемирная история, и эта тема — смысл человеческой жизни».

Кроме библейских книг, Евфросиния еще в юности не могла не читать произведений патристики — римских и византийских богословов, почитающихся как отцы церкви. В полоцких книжных собраниях XII века несомненно имелись сочинения выдающегося византийского проповедника Иоанна Златоуста (344—407), который учил верующих христианским добродетелям, образно изобличал человеческие пороки. Распространены в княжестве были также произведе-

* Под этим термином мы понимаем литературу, создававшуюся во всех восточнославянских землях.

ния Григория Назианзина, Василия Кессарийского, Ефрема Сирина, Иоанна Синайского. Патристическая литература укрепляла основы христианской догматики, имела большое значение в становлении этических идеалов. Тем же целям служили жития святых и патерики — сборники коротких рассказов о людях, прославившихся своим благочестием. Со страниц этих книг представал фантастический, полный чудес мир, где за души людей упорно сражались силы добра и зла. Волнующие проблемы будущности мира, человеческой участи после смерти затрагивались в апокрифах*, к примеру, в таком популярном, как «Хождение Богородицы по мукам». Во времена Евфросинии, а возможно, и раньше в Полоцк могли попасть и книги святых Кирилла и Мефодия, известные по описанию библиотеки Софийского собора, сделанному в конце XYI века.

Каждый образованный человек должен был знать историю своего народа и соседей. Значит, полоцкая игуменья изучала Несторову «Повесть временных лет», вводившую восточное славянство в русло всемирной истории. Вполне вероятно, что наряду с отечественными летописями просветительница читала и популярные тогда византийские хроники, которые, благодаря династическим связям, могли попадать в Полоцк непосредственно из Византии. Одна из таких книг, «Хроника Георгия Амартола», начиналась от сотворения мира, затем излагала библейскую историю, историю вавилонских и персидских царей, рассказывала о римских и константинопольских императорах. Это произведение дополняла «Хроника Иоанна Малалы». Ее автор предназначал свой труд широким кругам грамотных людей, а поэтому писал увлекательно и незамысловато. Читая 18 книг названной хроники, можно было, в частности, познакомиться с античными мифами и событиями Троянской войны, с жизнеописаниями персидских царей, Ромула и Рема, первых рим-

---

* Апокрифы — произведения о персонажах библейской истории, которые сюжетно отличаются от включенных в канонические книги Библии.

ских правителей. Не позже начала XII века на землях восточных славян появился перевод «Истории Иудейской войны» Иосифа Флавия, в центре которой одно из примечательных событий всемирной истории — восстание населения Иудеи против римского господства, захват и разрушение Иерусалима. Исторические хроники имели многочисленные миниатюры, часто изображавшие реальных личностей и реальные события. В одном из переводов книги Георгия Амартола был, например, рисунок «Извержение Везувия».

Исторические знания, осознание включенности своей земли в общечеловеческий исторический процесс укрепляли у Евфросинии и ее современников идеи патриотизма, служения Отечеству.

Представление о мироздании образованным людям давали произведения византийской научной мысли. Византийские ученые считали мир наглядным свидетельством премудрости его Творца. Согласно им, природные явления, повадки зверей и птиц, даже особенности минералов — все это воплощенные в живых существах и материальных образах некие вечные истины либо понятия.

Евфросиния читала так называемые «Шестодневы». Эти книги дополняли и объясняли библейское повествование о том, как за шесть дней (отсюда и название) Бог создал небо, землю, светила, растения, живых существ и человека. «Шестодневы» — своды всех известных в то время византийской науке сведений о живой и неживой природе. Наиболее широко распространен был «Шестоднев» болгарского экзарха (наместника константинопольского патриарха) Иоанна. В нем звучало естественное восхищение всемогуществом Бога, создавшего такой многообразный, прекрасный и разумно устроенный мир.

Естественнонаучный характер носил и такой памятник эпохи Евфросинии, как «Физиолог». В отличие от «Шестодневов», рассказывавших о природе в целом, здесь речь шла преимущественно о живых созданиях, в числе которых рядом с реальными встречались мифические: кентавры, сире-

ны, воскресающая из пепла птица Феникс. «Физиолог» сообщал о свойствах какого-то существа и давал их символическое объяснение, которое должно было найти аналогию между этими свойствами и одним из богословских понятий. В качестве примера можно привести рассказ о льве. Если верить «Физиологу», львица рождает неживого детеныша, а потом, спустя три дня, лев-отец, дохнув на львенка, оживляет его — определенная аналогия с воплощением, смертью и воскресением Христа.

С рассуждениями о строении Вселенной можно было познакомиться, читая «Христианскую топографию» Космы Индикоплова, купца, который около 530 года совершил путешествие по странам Ближнего Востока и Северной Африки. Индикоплов утверждает, что Земля — плоская; ее и небо он сравнивает с залом, имеющим сводчатый потолок. Видимое небо состоит из воды, однако над ним есть еще одно — незримое. Атмосферными явлениями и движением светил управляют ангелы.

«Житие» и другие немногочисленные источники не дают нам достаточных сведений, чтобы с полной определенностью охарактеризовать взгляды святой Евфросинии на взаимоотношения человека и окружающего мира, но один вывод мы можем сделать. Основываясь на библейском учении, патристическая литература называла человека «микрокосмом» (малой вселенной), а природу — «макрокосмом». Этим подчеркивалось органическое единство, в котором должны существовать названные миры. Уже в раннем средневековье на восточнославянских землях была высказана мысль, что природа — храм, где человек осуществляет свое творческое служение. Так, очевидно, считала и Евфросиния Полоцкая.

В руки просветительницы, видимо, попадали также произведения, вступавшие в определенное противоречие с тогдашними богословскими взглядами на человека и природу. Византийский философ, писатель и государственный деятель Михаил Пселл (1018—90-е годы XI в.) в своих трактатах,

например, высмеивал веру в чудеса, доказывал, что каждое явление природы имеет естественную причину. Природа у Пселла — это рассеянное повсюду, невидимое, но постижимое разумом начало. Его эстетические взгляды отличались умеренностью и были направлены против чрезмерного монашеского аскетизма. Современники обвиняли Пселла в приверженности языческой философии, особенно Платону.

Учение Михаила Пселла развивал его последователь Иоанн Итал. Он считал материю вечной, отрицал существование души после смерти и склонялся к тому, чтобы признать или возможность ее переселения, или полное исчезновение. Итал дошел до открытого конфликта с христианством. По указу императора Алексея I Комнина (женатого на тетке Евфросинии) учение философа рассмотрел и предал анафеме церковный собор 1082 года.

Читала ли святая Евфросиния сочинения Аристотеля, Платона и других античных авторов? Вопрос остается открытым, но на него можно дать и утвердительный ответ, ибо современник просветительницы Климент Смолятич в своем произведении «Послание Фоме Пресвитеру» зарекомендовал себя знатоком античных философов.

Говоря об общественных взглядах полоцкой игуменьи, во-первых, необходимо сослаться на ленинградского ученого Наталью Серегину. Текст певческого цикла XII века о Евфросинии привел его исследовательницу к мысли: там утверждаются те же идеи, что и в «Слове о полку Игореве» — пламенный протест против братоубийственных усобиц, необходимость единения восточнославянских княжеств перед внешней угрозой.

В посвященном Евфросинии Полоцкой каноне* говорится: «Князем сродником друг на друга дерзающе подъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божим устрашающем». Н.Серегина полагает, что неизвестный ав-

* Канон — церковное песнопение в честь святого или праздника.

тор «Слова» и знаменитая полочанка (она, несомненно, бывала в Киеве) — люди одного круга, которые имели близкие убеждения и мировоззрение, и возможно, и были знакомы. Этот вывод согласуется с версией, по которой автор «Слова о полку Игореве» был уроженцем или жителем белорусских земель.

Мы не располагаем прямыми известиями, как игуменья Евфросиния относилась к крестьянам и другому зависимому люду, но, думается, она не могла не разделять взглядов Кирилла Туровского, который в одном из «Слов» возмущался тем, что властители «немилосердны к рабам своим и к рабыням, не дают им достаточно еды и одежды, и работою насилуют и другими бедами, и бьют ни за что». На Евфросинию мог влиять и упомянутый выше Михаил Пселл. В своей «Хронографии» он осуждал восстания народных низов, но выступал против деспотизма императора и больших расходов двора.

Интересна проблема отношения просветительницы к язычеству. Как уже отмечалось, его позиции в Полоцком княжестве и после принятия христианства оставались достаточно прочными не только среди простого народа. Языческие волхвы имели доступ к княжескому двору. Это подтверждается летописным сообщением, что князь Всеслав Брячиславич Чародей родился от «волхвования». Думается, неслучайно исторические источники не дают сведений о каких-либо жестоких гонениях на язычников и их идеологов-волхвов в Полоцкой земле.

Святая Евфросиния, известная как миротворица, вряд ли могла быть сторонницей безжалостного преследования соотечественников-иноверцев.

Однако вернемся к юной Христовой невесте и попробуем пройти рядом с нею по ступеням ее духовного восхождения.

Склонившись над пергаментом

Прожив некоторое время в посту и молитвах за монастырскими стенами или в монашеской слободке при одном из полоцких храмов, Евфросиния решила, что она уже подготовлена к самостоятельному подвижничеству. Княжна-черница обратилась к полоцкому епископу Илье с просьбой поселиться в Софийском соборе. Возможно, она подражала своей небесной покровительнице Евфросинии Александрийской либо самой Богородице, жившей некогда при храме в Иерусалиме. Но важнейшей причиной обращения к владыке представляется стремление быть ближе к книгам, к соборной библиотеке, о которой просветительница потом всю жизнь заботилась.

Получив от Ильи позволение, Евфросиния поменяла свое прежнее жилище на келью-голубницу в Софии и «нача книгы писати своими руками».

Процесс письма в те времена был очень сложным и медленным. Книги писали на пергаменте уставом — крупным и прямым, без наклона, почерком, где каждая буква отделялась от соседней и скорее не писалась, а рисовалась (слитное письмо появилось только в ХУ веке). Чтобы текст быстрее высыхал, его присыпали песком. Чернила делали из специальных орехов, из отвара дубовой или ольховой коры, из железной ржавчины, вишневого клея. Переписчику мало хорошо знать грамоту — необходимы и художественные способности, так как начальные буквы и названия глав надо украшать животным или растительным орнаментом.

Кроме всего прочего, переписка книг была нелегкой физической работой. Тогдашний переписчик часто писал не на столе, а на ладони левой руки, которая опиралась локтем о колено. Этим делом занимались почти исключительно мужчины. Уже одно то, что за такой тяжелый труд взялась молодая женщина, было подвигом.

Часть переписанных Евфросинией книг шла на продажу, а полученные деньги по ее просьбе раздавали бедным.

Какие же книги долгими часами изо дня в день переписывала княжна в софийской голубнице? «Житие» не дает ответа, но можно с уверенностью говорить, что это было Святое Писание и сочинения отцов церкви, патерики и жития. Кроме них, перо просветительницы могло выводить строки византийских исторических хроник и Полоцкой летописи, популярных тогда сборников афоризмов. Евфросиния писала и собственные произведения — молитвы, проповеди, а также переводила с греческого и с латинского языков. Таким образом, некоторые произведения византийских авторов могли распространяться на восточнославянских землях в переводах полочанки. Из «Жития» известно, что святая поддерживала переписку с Византией. Не будет противоречить исторической вероятности мысль, что Евфросиния обменивалась письмами со своими соотечественниками и братьями по духу Кириллом Туровским, Климентом Смолятичем, с автором «Слова о полку Игореве».

Конечно, при всей самоотверженности молодой монахини плоды ее трудов были невелики. Евфросиния мечтала о том, чтобы перепиской книг в Полоцке занимались не одиночки, а десятки грамотных людей. Вскоре это стало явью.

«Здесь надлежит быть тебе!»

Когда подвижники достигают нравственного совершенства, Господь призывает их к созданию своих духовных твердынь. Так было суждено и Евфросинии.

«Житие» рассказывает, что однажды во сне ангел взял ее за руку и отвел за две версты от Полоцка в Сельцо, где была деревянная церковь Спаса и каменный храм-усыпальница полоцких епископов. На этом месте ангел сказал монахине: «Здесь надлежит быть тебе!»

Сон повторился трижды.

В ту же ночь подобный сон видел и полоцкий епископ. Небесный посланник велел ему ввести рабу Божью Евфросинию в Спасскую церковь, что в Сельце на берегу Полоты. Епископ услышал также пророчество о богоизбранности княжны, которую ждала святая жизнь и царство небесное.

Пригласив дядьку Евфросинии полоцкого князя Бориса, а также ее отца Святослава-Георгия и именитых полочан, владыка объявил княжне-чернице, что отдает ей Сельцо. Получив благословение, Евфросиния помолилась в Софийском соборе и, взяв с собой одну монахиню, отправилась на указанное ангелом место.

Войдя в церковь Спаса, подвижница обратилась к Всевышнему: «Ты, Господи, давая святым Своим апостолам завет, повелел не носить с собою ничего, кроме посоха. Я же, повинуясь слову Твоему, пришла на место сие, ничего не взяв с собою, имея в себе только слово Твое: Господи, помилуй! А из богатства есть у меня только эти книги, которыми душа утешается и возвеселяется сердце...»

Так вблизи от Полоцка Евфросиния основала женский монастырь. Случилось это еще при жизни Бориса Всеславича, значит, не позже 1128 года, когда князь умер. Спустя некоторое время при церкви Богородицы (новой) подвижница учреждает еще одну обитель — мужскую. Это тоже был подвиг: тогда, в начале XII века, монастыри в Полоцком княжестве, как и в других восточнославянских землях, были наперечет. (От мужской обители Пресвятой Богородицы до наших дней не сохранилось никаких следов. Место, где она располагалась, точно неизвестно, но во времена Евфросинии был обычай строить загородные женские и мужские монастыри в близком соседстве, чтобы в случае опасности монахи защищали обе обители. Историк Алексей Сапунов высказал догадку, что церковь Богородицы и созданный при ней монастырь были на том месте, где позднее появился костел св. Ксаверия, о котором теперь напоминает только название одного из городских кладбищ — Ксаверия.)

В полоцких монастырях, уставы которых написала сама Евфросиния, под ее руководством действовали мастерские по переписке книг — скриптории. Тут существовала специализация: один мастер делал цветные инициалы, второй — миниатюры, третий — переплеты. Когда была необходимость переписать книгу быстрее, ее делили на несколько частей. Разделение труда значительно увеличивало не только число книг, но и их художественный уровень. Из скрипториев книги расходились по всей Полоцкой земле и за ее пределы. Их читали ученые монахи и другие грамотные люди, по ним учились дети.

При одном из монастырей, чтобы украсить полоцкие храмы иконами, подвижница открыла иконописную мастерскую.

Созданные преподобной Евфросинией твердыни слова Божьего были и очагами благотворительности. Там находили защиту, утешение и помощь вдовы и сироты, немощные и обиженные.

Аз, буки, веди...

Полоцкое княжество нуждалось в образованных людях. Школы были тут и до Евфросинии, но основание подвижницей монастырей, ее педагогическая деятельность дали школьному делу новый мощный толчок.

Дети в тогдашних школах учились чтению, письму, «цифири» и церковному пению. В литературных памятниках той эпохи часто можно встретить похвалу книжному учению. Они сравнивают людей без науки с бескрылыми птицами: подобно тому, как такая птица не может подняться в небо, так и человек не способен достичь без книг «совершенна разума».

Грамоте учили по церковным книгам — Псалтыри, Часослову, Апостолу. Овладение чтением осложнялось тем, что в

рукописных книгах не было знаков препинания, слова и предложения часто сливались. Сначала требовалось заучить на память азбуку с трудными названиями букв — «аз», «буки», «веди», «глаголь»... Одновременно дети учились выводить буквы писалом на бересте или на вощеных дощечках. Потом учили слоги: «веди»-«аз» — «ва», «буки»-«он» — «бо»... Затем ученик должен был усвоить титлы — надстрочные знаки в виде ломаной черты, которые ставились над сокращенными словами либо над буквами, имевшими цифровое значение. Справившись с этой премудростью и научившись читать отдельные фразы и молитвы, а также писать, дети завершали первый цикл своего обучения. На это уходило два-три года.

Примерно так начинала постигать грамоту детвора и в школах, открытых стараниями Евфросинии. Однако высокообразованная игуменья стремилась расширить рамки обычной программы. Кроме церковнославянского, юные полочане изучали греческий и латинский языки, получали знания по природоведению, риторике, медицине. Большое внимание уделялось истории. Ученики должны были хорошо знать родословную династии Рогволодовичей, важные события из прошлого Полоцкой земли и всего восточного славянства. Наверное, школа давала определенные знания и по всемирной истории.

В своей педагогической деятельности Евфросиния опиралась на мудрость народной дидактики: «На всяк же день учаше сестры своа: старыя же учаше тръпению и воздръжанию, юныя же учаше чистоте душевней и бестрастию телесному, говению образному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочестну, ядению и питию безмолвну, при старейших молчати, мудрейших послушати, къ старейшим покорением, къ точным <равным> и меншим любовь без лицемериа, мало вещати, а много разумети».

Автор «Жития» был младшим современником подвижницы, возможно, даже ее учеником. Приводимые им фрагменты наставлений Евфросинии, судя по всему, имеют реаль-

ную основу. Ученики и обитатели монастырей получали от игуменьи прекрасные уроки красноречия. «Се собрах вы, яко кокошь <наседка> птенца, под крыле свои и в паствину свою, яко овца,— обращается она к сестрам.— Да пасецеся въ заповедех божиих! Да и аз <я> веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудныя и толико дождь проливаю къ вам, а нивы ваша въ едину меру стоят нерастуще, ни поступающе горе. А год приспевает свершению, и лопата на гумне лежить. Но боюся, егда будеть плен <плевела> въ вас. Подщитеся, чада моя, убежати того всего! Но сотворите ся пшеница и осмелитесь въ жерновах смирением...» Впечатляют богатая образность этого отрывка и его прозрачность, тесная связь метафор и сравнений с жизнью простого человека. Здесь, как и в других фрагментах «Жития», видна несомненная ораторская одаренность просветительницы.

Книжница Евфросиния не могла не обратить внимания на помещенный в «Изборнике» Святослава 1073 года трактат о поэтике «Об образех», где на примерах (в том числе из «Илиады» и «Одиссеи») объяснялось значение различных тропов — аллегорий, гипербол, метафор. С учениками полоцких школ, во всяком случае, с наиболее способными, проводились занятия и по поэтике.

Школы Евфросинии Полоцкой являлись передовыми для своего времени и по программе обучения, и по составу учеников, большинство которых были детьми простых горожан.

Сестры-монахини

Помощницами и опорою Евфросинии в ее многочисленных заботах и начинаниях стали ее сестры: родная Гордислава (в монашестве Евдокия) и двоюродная Звенислава (Евпраксия). Однако попали они в монастырские стены по-разному. Основав Спасскую обитель, молодая игуменья

попросила отца прислать к ней сестру для обучения грамоте. Евфросиния «съ прилежанием учаше о спасении души, а она (Гордислава.— *В.О.*) съ прилежанием учашесь и приимаше, яко нива плодовита, умякчивши сердце свое». Затем «Житие» сообщает, что игуменья тайно постригла сестру в монахини, вызвав этим великий гнев отца. «И узьярився на преподобную Евфросинию, сердцем горя. И приеха къ монастырю, глаголя: «Чадо мое милое, что се сотворила еси? Приложи сетование къ сетованию души моей, и печаль къ печали». Найдя путь к сердцу сестры, просветительница сумела утешить Божьим словом и родителей.

Со Звениславою было иначе. Она пришла к сестре сама и «принесе всю свою утварь златую и порты <наряды> многоценныя» — видимо, пожертвовала храму Спаса свое приданое. Евфросиния и Евпраксия были очень близки — «яко едина душа въ двою телесу».

Сестры оставались вместе всю дальнейшую жизнь. Звениславу-Евпраксию полоцкая игуменья избрала своей спутницей, отправляясь в конце земного пути в Иерусалим. Родной сестре Евдокии, покидая Полоцк, она повелела «дръжати и урядити... оба монастыря». После смерти Евфросинии Евдокия, вероятно, заняла место настоятельницы Спасской обители и продолжала просветительскую деятельность старшей сестры. Вернувшись из паломничества в Святые Места, Евпраксия была рядом с нею.

Повествуя об отъезде преподобной в последнее путешествие, «Житие» приводит также известия о пострижении Евфросинией в монастырь ее племянниц Ольги и Кирианны. Как и в случае с Гордиславой, это произошло против воли родителей. Узнав о намерении игуменьи, отец девушек, ее любимый брат Вячеслав пытался воззвать к милосердию: «Госпоже моя! Что ми хощеши сотворити? Два плача прилагаеши души моей: плача ся отхода твоего и сетуя чаду деля своею», но его просьбы были напрасны. Других сведений о племянницах Евфросинии не сохранилось, однако они, как представительницы княжеской династии Рогволодови-

чей, должны были играть в монастырской жизни не последнюю роль.

Не следует, как поступают некоторые, видеть ■ описанном выше поведении игуменьи жестокость. Подобные (может, и вправду не очень гуманные с нашей точки зрения) поступки диктовала Евфросинии забота о душах близких, о будущем своего дела.

Автор «Жития» утверждает, что святая имела такой дар от Бога: взглянув на кого-то, сразу могла увидеть, может ли этот человек быть избранником Божьим.

От упадка к возрождению

Основанный преподобной Евфросинией Спасский монастырь на протяжении столетий переживал и время возвышения, и годы полного упадка и запустения. Надо скептически отнестись к словам отдельных русских авторов о том, что черницы покинули свой приют во время нашествия Батыя. Дымно-кровавый след татарских орд остался только на самом юге белорусских земель. Вообще же Беларусь, в отличие от своих восточных соседей, татаро-монгольского ига не знала. Более правдоподобно, что во время нашествия в полоцких монастырях спасались беглецы из других восточнославянских княжеств.

Тяжелые испытания наступили для Спасо-Евфросиньевского монастыря, когда Московия начала настойчивые попытки захватить белорусские земли, окончательно вошедшие ■ начале XIУ века в состав Великого княжества Литовского. Это было мощное феодальное государство, ядром которого являлась Беларусь, а господствующей культурой — белорусская, причем белорусский язык без малого четыре столетия выполнял здесь роль государственного.

Когда в 1563 году воинство Ивана Грозного шло на По-

лоцк, наслышанные о звериной жестокости московского царя монахини с плачем простились со Спасской обителью. Они уже не вернулись туда ни в годы царской оккупации, ни после изгнания московитов из Полоцка в 1579 году королем Польши и великим князем Литовским Стефаном Баторием.

Почти все полоцкие монастыри, в их числе и Спасский, вместе с землями и другим имуществом король передал ордену иезуитов.

В 1654 году Полоцк вновь заняли русские войска. Спустя два года туда приехал царь Алексей Михайлович, который «ходил... в Спасской монастырь, что бывал девичей монастырь благоверной великой княжны Евфросинии Полоцкой... Того же месяца июля в 9 день... было священие церкви Преображение Спасово». По Андрусовскому миру 1667 года город был возвращен Речи Посполитой. Вернулись в монастырь и иезуиты, остававшиеся здесь хозяевами и после захвата Беларуси Россией в конце XУIII века, вплоть до их изгнания из Российской империи в 1820 году. При них на месте древнего монастырского здания был построен двухэтажный дом — летняя резиденция иезуитских генералов. До 1832 года обитель принадлежала католическому ордену пиаров, потом вначале монастырский собор, а вслед за ним и другие строения царские власти передали православным.

Спасо-Евфросиньевская обитель в 1840 году была восстановлена и по причине своей древности и значительности причислена к первоклассным российским монастырям. При ней начало действовать женское училище, многие выпускницы которого стали народными учительницами.

Закрытая безбожной властью в 1928 году (тогда в ней было около 250 монахинь), Спасо-Евфросиньевская обитель возобновила свою жизнь в период немецкой оккупации. В послевоенное время расположенная вблизи воинская часть начала взимать с обитательниц монастыря... квартирную плату.

В 1954-м его вновь закрыли, и монахини (в 1953 году их было 54) вынуждены были выехать в Жировичы, что под Слонимом.

Через тридцать пять лет началось новое возрождение древней обители.

Взлет полоцкого зодчества

Политическая и экономическая независимость Полоцкого княжества способствовала возникновению самобытной школы зодчества. Она складывалась на основе византийской архитектурной традиции, в соответствии с которой был возведен Софийский собор. Однако здесь эстетические идеалы византийцев получили своеобразное понимание и развитие, испытав и западноевропейское влияние.

В Полоцком княжестве начинаются поиски новых архитектурных форм. Свидетельством этих исканий стало строительство приезжими мастерами в Витебске церкви Благовещения, где идеи византийского крестово-купольного храма сочетаются с некоторыми чертами архитектуры Западной Европы. Отходом от прежних канонов отличались церковь-усыпальница полоцких епископов, храмы Бельчицкого (Борисоглебского) монастыря, основанного в Полоцке на рубеже XI—XII веков.

В середине XII века окончательно сложилась полоцкая школа зодчества. Для нее была характерна кладка из плинфы (тонкого, хорошо обожженного кирпича) с так называемым «скрытым рядом», когда одни ряды плинфы выступали, другие были как бы спрятаны вглубь, а промежуток между ними заполнялся цемянкой — известковым раствором, куда добавляли толченый кирпич. Извне здания не штукатурили, и такая техника кладки создавала двухцветную «полосатую» гамму стены. Полоцкие мастера отходят от византийских крестово-купольных храмов с несколькими

апсидами* и приближаются к созданию совершенно новых форм.

Наивысший взлет полоцкой архитектурной школы, связанный с творчеством зодчего Иоанна, приходится на годы деятельности Евфросинии, что, конечно, неслучайно.

Иоанн был монахом одного из местных монастырей. Этот наделенный самобытным талантом мастер оставил в Полоцке не меньше трех храмов. Княжна-игуменья внимательно следила за его творчеством. Тем временем Спасская обитель пополнялась монахинями. Черницы приносили дары, светские лица тоже делали щедрые пожертвования. Тесная деревянная церковь уже с трудом вмещала всех приходящих на молитву. Замыслив строить для своего монастыря собор, Евфросиния, естественно, обратилась к Иоанну, который к тому времени создал такие примечательные храмы, как церкви Параскевы-Пятницы и Бориса и Глеба в Бельчицах. «Бе муж Иоанн, приставник над делатели церковными <руководитель артели мастеров-каменщиков>,— повествует «Житие».— Къ нему же многажды прихожаше, глаголила: «Иоане, востани поиди на дело вседръжителю Спасу!» И въ един от дний востав, Иоан прииде къ блаженой Евфросинии и рече: «Ты ли, госпоже, присылаеши и понужаеши мя на дело?» Она же рече: «Ни». И пакы размысливши премудрая жена и рече ему: «Аще не аз тя возбуждаю, а кто тя взывает на таково дело, того послуша, и прилежно съ тщанием».

«И потом блаженая Евфросиниа заложи церковь камену святого Спаса. От начатка и устроена за 30 недель».

В конце работы у каменщиков кончился кирпич и не было чем «верха окончати», но назавтра после молитв игуменьи мастера обнаружили «плиты въ пещи».

Известный русский историк Леонид Алексеев называет строительство Спасского собора «крупнейшим событием в

---

* Апсида — полукруглая или многоугольная часть храма, которая выступает за его общие контуры и в которой помещается алтарь.

полоцкой и во всей древнерусской архитектуре». Евфросиния же была не только заказчицей храма, но и советчицей, вдохновительницей Иоанна на творческий подвиг.

Возведенная за один строительный сезон Спасская, или Спасо-Преображенская (теперь ее часто и не совсем правильно называют Спасо-Евфросиньевской), церковь — вершина архитектурной мысли Полоцка. Это трехнефный шестистолпный крестово-купольный храм монастырского типа размером 8 х 12 метров. Центральный широкий неф* с востока завершает массивная полукруглая апсида, а боковые нефы — спрятанные в толще стены полукруглые ниши. Южный и северный фасады расчленяются пилястрами с полуколоннами. Они ритмически делят поверхность на два узких и два широких простенка с размещенными на двух уровнях полуциркульными окнами (нижние в 1,5 раза больше верхних).

Храм имел позакомарное** покрытие основного объема и более низкого притвора. Теперь древним закомарам соответсвуют только три восточных полукружия северной и южной стен. Барабан купола возвышался над сводами и опирался на кубический постамент. Важной чертой Спасского собора было то, что здесь впервые на территории Белоруссии появились кокошники (мнимые закомары, имеющие декоративное значение). Закомары и кокошники были килеподобными, что еще больше подчеркивало стройность храма. Церковь завершал барабан с удлиненными окнами и шлемоподобным куполом. Внутри храма особенности композиции рождали иллюзию его громадной высоты. В западной стене, которая в два раза толще, чем северная и южная, идет ход на хоры, по обе стороны хоров — кельи Евфросинии (с южной стороны) и Евдокии (с северной).

---

* Удлиненная часть храма, ограниченная с двух или с одной стороны рядом колонн или столбов.

** Закомара — полукруглое или килеподобное завершение части здания, соответствующее форме внутреннего свода.

Здесь прошла значительная часть жизни просветительницы и ее сестры.

Иоанн поставил перед собой задачу создать композицию, устремленную ввысь, и блестяще справился с нею. Стоящая на берегу Полоты и прекрасно вписанная в ландшафт, Спасская церковь и теперь, после проведенной в XIX веке частичной перестройки, вызывает удивительно сильное впечатление завершенности и совершенства.

Для Евфросинии и ее современников каждый храм был образом и моделью Вселенной. В храмах воплощались идеалы красоты и гармонии. Думается, что чувства игуменьи, когда она впервые увидела новый собор без лесов, были созвучны чувствам Михаила Пселла, который в своей «Хронографии» писал о храмах: «Очей невозможно отвести не только от невыразимой красоты целого, из чудесных частей сплетенного, но и от каждой части в отдельности, и хотя от них можно получать наслаждение бесконечно, ни одной не удается налюбоваться вдоволь, ибо взгляд к себе притягивает каждая...»

Белорусский историк Георгий Штыхов и ряд других исследователей считают, что Спасский собор построен между 1152 и 1159 годами.

Окончание строительства и освящение храма полоцким епископом несколько дней праздновал весь город. Автор «Жития» сообщает: «Преподобная же Еуфросиния, видевши церковь совръшенную, возрадавася душею. И бысть священие и велиа радость всем крестьяном. И собрашась князи и силние мужи, черноризици и черноризци, и простие людие. И бысть радость велиа. И праздноваша дни мнози».

Поддержанные просветительницей новаторские идеи Иоанна начали быстро распространяться не только на родине, но и в соседних княжествах. Этому благоприятствовала работа полоцких мастеров в других восточнославянских землях. В конце 80-х — начале 90-х годов XII века кто-то из полоцких зодчих возвел в Смоленске княжеский дворцовый собор архангела Михаила и заложил этим основы смо-

ленской архитектурной школы. Примерно в то же время полочане построили на Синичьей горе в Новгороде церковь Петра и Павла. В Новогрудке полоцкие архитекторы во второй половине XII века возвели из плинфы галерею трехапсидного храма, находившегося на месте современной Борисоглебской церкви.

Спасский собор сохранился до наших дней, но ему была предначертана нелегкая судьба. С 1581 года (с небольшим перерывом в 1654—1667 годах, когда город был захвачен русскими войсками) храм принадлежал иезуитам, которые превратили его в костел. После изгнания иезуитов из Полоцка церковь вместе с монастырем, как уже отмечалось, перешла к ордену пиаров. В 1832 году ее передали православным. С августа следующего года там возобновились богослужения. Во время начатого тогда ремонта церковь частично перестроили (архитектор А.Порта). В итоге гениальное творение зодчего Иоанна существенно изменило свой облик. На месте позакомарного покрытия появилась трехскатная крыша, шлемоподобный купол превратился в «луковицу»... Теперь специалисты «Белреставрации» разработали проект восстановления храма в его первозданном виде.

Древние лики

В фондах Русского музея в Петербурге хранится древняя икона Божьей Матери, известная под названием Одигитрия Полоцкая. У этого живописного произведения XII века очень интересная история.

Она начинается с решения Евфросинии украсить собор, который был построен для основанного ею Богородицкого мужского монастыря. Из «Жития» мы узнаем, что знаменитая полочанка послала слугу Михаила в Царьград (Константинополь) к византийскому императору Мануилу Комнину и патриарху Луке Хрисовергу. Посланец вез бога-

тые дары и просьбу Евфросинии прислать ей икону Богородицы Эфесской, одну из трех, которые, согласно византийской традиции, еще при жизни Девы Марии написал с нее первый иконописец апостол Лука, считавшийся по этой причине в средневековье покровителем художников.

Император отнесся к просьбе полоцкой родственницы с пониманием. Отправленные им в Эфес сто воинов принесли икону в Константинополь, откуда после благословения патриархом в храме святой Софии реликвию послали Евфросинии. «Она же,— читаем в «Житии»,— внесше въ церковь святей Богородицы и постави ю <ее>... и украси ю златом и камением многоценным».

Надо сказать, что немало исследователей, в том числе и церковные историки, высказывают резонные сомнения, что в Полоцк попал оригинал древней иконы. Действительно, зачем было патриарху благославлять икону, написанную апостолом и прославленную многочисленными чудесами? Если же это была копия, действия патриарха выглядят вполне логично. Причем, речь более правильно будет вести о копии не с Эфесской, а с Царьградской иконы.

Одни редакции «Жития» говорят, что присланная Евфросинии реликвия хранилась в храме Спаса, другие — что и церкви Богородицы. Такие разночтения, наверное, объясняются тогдашним обычаем носить Одигитрию (в переводе с греческого — Путеводную) по всем полоцким храмам. При этом дольше всего она могла оставаться как раз в двух монастырских соборах. Выносили икону по вторникам — как и Одигитрию Царьградскую в Константинополе.

Есть сведения, что в 1239 году икону перенесли из Полоцка в город Торопец и передали в местную Воскресенскую церковь. Причиной такого щедрого пожертвования было венчание в этом храме дочери полоцкого князя Брячислава княжны Параскевы из рода Рогволодовичей и князя Александра Ярославича, позднее названного Невским. Оттуда уже в нашем столетии реликвия «переехала» в петербургский музей.

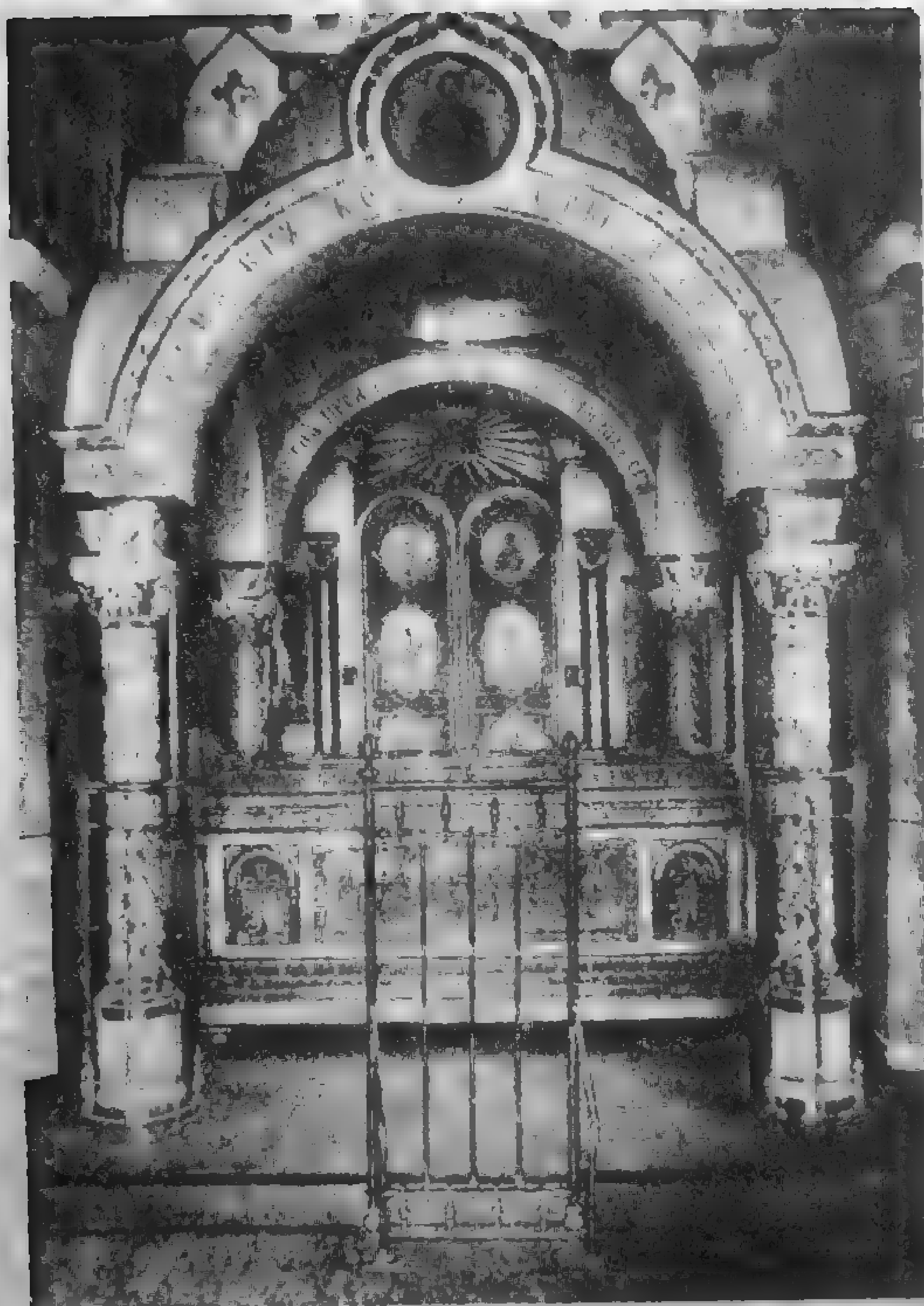
Впрочем, эта версия отвечает не на все вопросы.

В 1663 году, во время тяжелой войны Речи Посполитой с Московским государством, еще один выдающийся полочанин — поэт, педагог, церковный деятель Симеон Полоцкий пишет стихотворение «Априль 27. Взенто образ насвентшэй Богородицы з Полоцка до Москвы». Он обращается к святой Евфросинии с молитвою о возвращении в Полоцк взятой русскими чудотворной иконы Богородицы.

Ты еси мати, о Еуфросиние,
Жытелем града всим удобрение.
Яже потщася икону святую
Внести здалеча ■ страну Полоцкую.
От Цариграда або из Иефесе
Цар благоверны всечестна прынесе,
Твоего ради зельна прошения,
Российских дело стран украшения.
Прыподи ■ ногам небесного цара,
Да не лишыт нас толикаго дара.
Потшыся паки возврашченей быти,
Иконе святей Полоцк украсити.
Отчынный град твой, ■ нем же бы трудися,
Христу жениху си уневестися.
Ибо толико град нам украшает
Девыя образ ы всюду вславляет.
Якое ест слонцем небо украшенно,
Светлыми звезды дивно упестренно.
Полотски граду бе утвержение,
Столп, стена, помошч ы огражение.
Нине без него како нам пребыти? —
Аки без слонца не удобно жыти.
Убо, о Мати, прыпади за нами
Господу Богу твоими рабами,
Да возвратил бы нам икону святую
Просветил землю Белороссыйскую.

О какой же иконе говорит поэт?

О попавшей в Полоцк из Византии в XII веке? (Обратим внимание на строку: «От Цариграда або из Иефесе», которая может быть косвенным свидетельством, что византийские мастера сняли копию с написанной апостолом Лукой

Рака з мошчамі святой Еўфрасінні
ў Спасаўскай царкве.
Рака с мощами святой Евфросинии
в Спасской церкви.

Келля найпадобнейшай Еўфрасінні.
Келья преподобной Евфросинии.

Святая Еўфрасіння, ігумення полацкая.
Святая Евфросиния, игуменья полоцкая.

Радавод полацкіх князёў *(паводле В.Данілевіча).* >
Родословная полоцких князей *(по В.Данилевичу).*

РО
ПОЛОЦК

Изяславъ ✝ 1001.

Всеславъ ✝ 1003 – Брячиславъ ✝ 1044
Всеславъ 1044-110

Борисъ ✝ 1128. – Давидъ 1103.
Брячиславъ 1127.

– Глѣбъ ✝ 13 сент 1118. – Романъ ✝ 1116. – Ро

Сыновья 1127. – Рогволодъ 1144.

Глѣбъ 1181. – Всеславъ 1158.
Борисъ ? 1196.

Ростиславъ 1151. – Всеволодъ 1158. – Володарь 11

Сватославъ ? 1196. – Глѣбъ 1146.
Ростиславъ 1196.

Вячко? 1168. –

Борисъ? 1221. – Глѣбъ ? 1221.

Михаилъ к. XIII ст.

роспись II

Отецъ.

Мендовгъ. – Сынъ.

Рукля 1263. – Репекій 1263. – Войшелкъ

Товтивилъ 1252. – Эрдивидъ 1252.
Айгустъ ? 1264.

ро

Лету

Витень. – Гедиминъ. –

Глѣбъ – Наримунтъ – Кейстутъ. – Ольгердъ
Витовтъ

Андрей 1342-1399. -

Михаилъ 1385. – Сынъ 1386. – Иванъ 1394.

СИ
КНЯЗЕЙ

ъ I

✝ 1129. – Рогволодъ 1128. – Святославъ-Георгій 1129.

Василій 1129. – Иванъ 1129. Василько 1133. – Прп. Предслава-Евфросинія ✝ 1173 (?).

о 1186. Всеславъ 1161. – Брячиславъ 1159. – Володша 1159. – Изяславъ XII ст. – Марія 1143.

Владиміръ ? 1186. Василько 1181.

Микула ? 1181 – Андрей 1181. – Сынъ?
Всеславъ 1181. Изяславъ? 1181.

антинъ? 1264. Брячиславъ ? 1239. – Любовь (?) 1209.

. XIII ст.

Сынъ ? Параскевія (?) 1239. – Изяславъ 1264.
Изяславъ ? 1264.

Изяславъ ? 1265. – Ярославъ ? к. XIII ст.

РОСПИСЬ III

Гердень 1264.
Двое сыновей 1266.

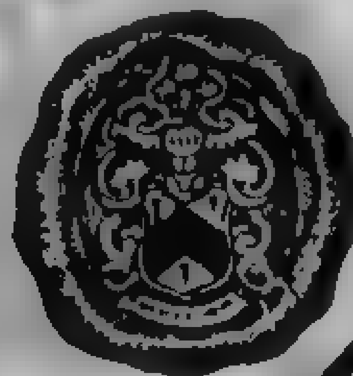
ъ IV

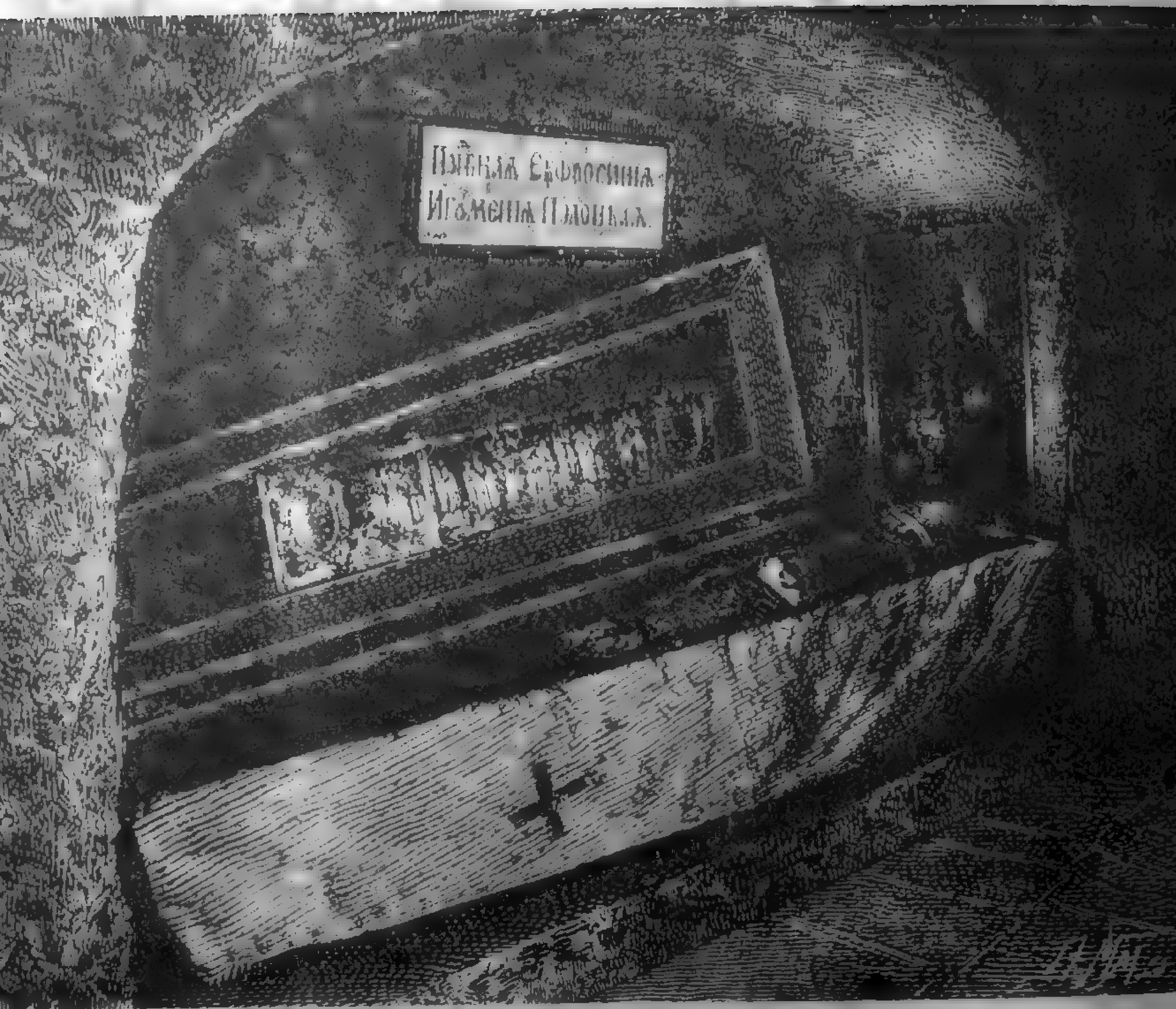
XIII ст.

Воинъ 1326. – Василій 1326.

Любко ✝ 1342

рій – Скригайло. – Ягайло. – Свидригайло.

Рака Еўфрасінні Полацкай у Кіева-Пячорскай лаўры,
дзе цяпер захоўваецца сімвалічная частка мошчаў святой.
Гравюра канца XIX ст.

Рака Евфросинии Полоцкой в Киево-Печерской лавре,
где ныне сохраняется символическая часть мощей святой.
Гравюра конца XIX в.

Абраз Адзігітрыі Полацкай. XII ст.
Икона Одигитрии Полоцкой. XII в.

Царква святой Еўфрасіньні Полацкай у горадзе Саўт-Рывэр, ЗША.
Церковь святой Евфросинии Полоцкой в городе Саут-Ривер, США.

Царьградской иконы; во всяком случае, С.Полоцкий достоверно не знает, откуда попала святыня в его родной город.)

О копии, сделанной полоцкими художниками перед тем, как икону Одигитрии, перед которой молилась некогда преподобная Евфросиния, была отправлена в Торопец?

Одигитрия Полоцкая — самый ранний образец этого иконографического типа на восточнославянских землях. Такие памятники имеют чрезвычайно большое значение, ибо с них обычно начинается художественная традиция. Видимо, неслучайно изображения Одигитрии — один из излюбленных сюжетов белорусских иконописцев.

Икона поражает прямой горделивой позой, безукоризненными пропорциями. На плечи Богородице торжественно спадает мофорий (женский головной убор) с мастерски нарисованными складками.

Подлинная Полоцкая Одигитрия сегодня спрятана под более поздними красками, однако представление о первоначальном изображении дает фотоснимок, сделанный электронно-оптическими приборами в инфракрасном спектре. Исследователь древней иконы Виктор Шматов пишет о её чистых и звонких красках, спокойном благородстве и чистоте образа святой, о сострадательно-приветливом выражении слегка наивного прекрасного лица, о нежности в широко открытых глазах.

Ученый допускает, что икона из фондов Русского музея могла быть создана не в Византии, а в самом Полоцке по присланному императором Мануилом и не сохранившемуся до наших дней образцу. Определенные основания для этой гипотезы дает стилевое подобие Полоцкой Матери Божьей с монументальной живописью Спасской церкви.

Как известно, заказчицей фресок в построенном Иоанном соборе была Евфросиния. Здесь она вновь предстает как собирательница талантов.

Спасская церковь — единственный в Белоруссии храм, где фресковые росписи XII века сохранились почти полностью. Размещенные ярусами фрески украшали стены, столбы и купол. Многофигурные композиции чередовались с однофигурными.

Древние изображения и теперь волнуют своей одухотворенностью, сдержанной, но богатой гаммой, где сочетаются коричневые, красные, желтые, синие, изумрудно-зеленые цвета и оттенки.

Пока что росписи раскрыты только фрагментарно, и основная их часть сохраняется под масляными красками XIX века, которые в последнее время из-за неблагоприятного температурно-влажностного режима стали интенсивно осыпаться. Впервые работа по расчистке полоцких фресок началась в 1929 году экспедицией Центральной государственной реставрационной мастерской (Москва), в состав которой входил известный живописец и искусствовед И.Грабарь. Затем росписи Спасской церкви привлекали к себе многих исследователей. В 80-е годы фрески изучала экспедиция сектора древнебелорусской культуры Института искусствоведения, этнографии и фольклора АН БССР. Основательный их анализ сделан Ольгой Терещатовой в ее книге «Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI—XУIII стагоддзяў».

Возможно, самым интересным открытием последнего времени стали фрагменты росписей в келье самой Евфросинии. Пространство стен ее молельни занимали композиции семифигурного «Деисуса», «Благовещения», «Распятия», «Сретения» и других. Характерные черты этих фресок — их камерность и живописность. Тут сохранилось изображение Девы Марии, тонкие совершенные линии лица которой напоминают лучшие греческие образцы.

Фрески Спасской церкви поражают психологической глубиной, эмоциональностью, духовной активностью образов.

Полоцкие мастера были хорошо знакомы с классической

византийской манерой живописи той эпохи, а также с приемами романского искусства. Несколько манер письма (лики с крупными чертами, суровым мрачным выражением, с увеличенными глазами на одних фресках и почти портреты на других) наводят на мысль, что здесь работал не один живописец.

Наиболее индивидуализированные в храме Спаса — женские образы. На такое жизненно вероятное изображение не отваживались ни киевские, ни новгородские иконописцы. Самое сильное впечатление оставляет святая на северо-западном граненом столбе, который поддерживает хоры. Лицо с дугоподобными бровями и особенно глаза написаны настолько проникновенно, с такой жизненной убедительностью, что невольно возникает мысль: перед нами не святая, а реальная земная женщина. Испытующий и твердый взгляд ее глубоких глаз говорит о богатой и напряженной духовной жизни, вызывает на размышления о достоинстве человека, смысле его существования. Нет ничего удивительного в том, что некоторые исследователи уже давно называют этот фрагмент портретом самой Евфросинии Полоцкой. В любом случае, на художника не могла не влиять телесная и духовная красота просветительницы и ее сестер.

Крест Лазаря Богши

С именем преподобной Евфросинии связано и создание полоцким мастером Лазарем Богшей знаменитого креста — шедевра древнебелорусского ювелирного искусства.

Богша выполнил заказ княжны-игуменьи в 1161 году. Сделанный им крест играл роль ковчега для хранения полученных из Константинополя и Иерусалима (возможно, одновременно с иконой Богородицы) христианских святынь.

Основа шестиконечного креста деревянная. Во времена Евфросинии важнейшие культовые вещи изготовляли из кипарисового дерева. Вероятнее всего, что его использовал и полоцкий мастер. По крайней мере, описи реликвии, сделанные ■ XIX веке, ее дерево неизменно называют кипарисовым, а не дубовым, как в более поздних документах.

Крест имел высоту около 52 сантиметров; длина верхней поперечины — 14, нижней — 21, толщина — 2,5 см. Сверху и снизу дерево закрывали золотые пластинки (всего 21), украшенные драгоценными камнями, орнаментальными композициями и двадцатью эмалевыми миниатюрами с изображениями сзятых.

Лазарь Богша был не просто прекрасно знаком с техникой перегородчатой эмали: его миниатюры не уступают имевшим всемирную славу лучшим образцам византийского прикладного искусства.

На верхних концах креста мастер поместил поясные изображения Христа. Богородицы и Иоанна Предтечи. В центре нижнего перекрестья — четверо евангелистов, на концах — архангелы Гавриил и Михаил. Внизу — патроны (покровители) заказчицы и ее родителей: св. Евфросиния Александрийская, святые мученики Георгий и София. На обороте — изображения отцов церкви Иоанна Златоуста, Василия Великого, Григория Богослова, апостолов Петра и Павла, а также святых Стефана, Димитрия и Пантелеймона.

Над каждой миниатюрой частично греческими, частично славянскими буквами сделана надпись.

В середине креста в пяти квадратных подписанных гнездах находились реликвии: капли крови Иисуса Христа, частица креста Господнего, кусочек камня от гроба Богородицы, части мощей святых Стефана и Пантелеймона и кровь св. Димитрия. По сторонам святыня была обложена двадцатью серебряными с позолотою пластинками, а края лицевой стороны обрамлены ниткой жемчуга.

Крест Евфросинии Полоцкой — одновременно и ценный памятник древнебелорусской письменности. Короткая мелкая надпись на обратной стороне, возле мощей св. Пантелеймона, сообщает нам имя автора этого художественного шедевра и то, что он создан для храма святого Спаса: «Господи, помози рабоу своемоу Лазорю, нареченомоу Богъши, съделавъшемоу крьстъ сии црькви святаго Спаса и Офросиньи». Начало этой надписи совпадает с высеченной на Борисовых камнях.

На позолоченных пластинках — большой текст с интересными историческими сведениями: «Въ лето 6669 покладаеть Офросинья чьстьный крестъ въ манастыри своемъ въ црькви святого Спаса. Чьстьное древо бесценько есть, акованье его злото и серебро и каменье и жьнчюгъ въ 100 гривнъ а да... (пропуск.— *В.О.*) 40 гривнъ. Да не изнесеться из манастыря никогда же, яко ни продати ни отдати. Аще се кто преслоушаеть изнесеть и от манастыря, да не боуди емоу помощникъ чьстьный крестъ ни въ се(й) векъ ни въ боудоущий и да боудеть проклятъ святою животворящею троицею и святыми отци 300 и 50 (?) семию съборъ святыхъ отець, и боуди емоу часть съ Июдою, иже преда Христа. Кто же дрьзнеть сътворити се... (пропуск) властелинъ или князь или пискоупъ или игоуменья или инъ который любо человекъ а боуди емоу клятва си. Офросинья же, раба Христова, сътяжавъши крестъ сий, прииметь вечную жизнь съ всеми святыми...»

Переведем этот текст на русский язык: «В лето 6669 (по современному летоисчислению, 1161.— *В.О.*) кладет Евфросиния честной крест в монастыре в церкви святого Спаса. Святое дерево бесценно, окова же его золото и серебро, и камни, и жемчуг на 100 гривен, а до... (пропуск) 40 гривен. Да не выносят его из монастыря никогда, и не продают, не отдают. Если же не послушает кто и вынесет из монастыря, да не поможет ему честный крест ни в жизни этой, ни в будущей, да проклят он будет святой животворящею Троицей и святыми отцами 300 и 50 (?) семи соборов святых отцов и

да постигнет его судьба Иуды, предавшего Христа. Кто же осмелится совершить такое... властелин либо князь, либо епископ или игуменья, либо другой какой человек, да будет на нем это проклятие. Евфросинию же, рабу Христову, заказавшую этот крест, ждет жизнь вечная со всеми святыми...»

В первой части текста сообщается стоимость драгоценных камней, ушедших на украшение креста. 40 гривен — видимо, плата, полученная самим Лазарем Богшей. Это была большая по тем временам сумма: примерно столько же платили за мощение 8000 локтей (4000 метров) деревянной мостовой или за 160 лисьих шкур. Отсюда можно сделать вывод, что Лазарь Богша — зажиточный ремесленник-ювелир, лично свободный человек. Богша — его светское имя, возможно, сокращенная форма от Богуслав. Мы помним, что наличие двух имен было тогда традицией: отец заказчицы креста князь Георгий носил, например, еще одно имя — Святослав.

Вторая половина большой надписи — типичное заклятие той эпохи, когда грабежи церквей были нередким явлением даже в мирное время. Бывали и случаи, когда, отъезжая, ценные предметы забирали с собою из храмов архиереи.

Первая, деловая часть сохранившегося на кресте текста написана на древнерусском языке, а во второй автор (вероятно, сама Евфросиния) обращается к церковнославянскому и использует присущие религиозной литературе образы. В надписи чувствуется влияние живого белорусского языка с его аканьем — «манастырь», «акованье»; это воздействие заметно и в лексике — «пискоупъ» (епископ), «древо», «злото». Встречается в тексте также десятеричное «і».

Помещенное на кресте заклятье, обещавшее страшную кару тому, кто украдет либо отдаст или продаст святыню, конечно, действовало на современников Евфросинии и их потомков. И все же страх перед проклятием не был неодо-

лимым. После смерти просветительницы крест Лазаря Богши находился в Спасском монастыре недолго. Видимо, уже на рубеже XII — XIII веков его вывезли из Полоцка смоленские князья. Крест хранился у них, пока великий князь Василий III, захватив в 1514 году Смоленск, не забрал реликвию в Москву.

Под 1563 годом Никоновская летопись сообщает: «Когда же боголюбезный царь и великий князь (Иван Грозный.— *В.О.*) мысля итти на отступников крестьянския веры на безбожную Литву, бе же тогда в его царской казне крест Полоцкий украшен златом и камением другим, написано же на кресте: «Зделан сий крест в Полотцску повелением княжны Евфросинии и поставлен во церкви всемилостиваго Спаса, да не изнесит ис тое церкви никтоже; егда же кто его из церкви изнесет, да приимет с тем суд в день судный». Нацыи же поведают: в прежний некогда Смолняне и Полочане держаше у себя государей князей по своим волям и межь себя смолняне съ полочаны воевахуся и тот крест честный Смолняне въ Полотцку взяша и войне и привезоша въ Смоленеск, егда же благочестивый государь князь великий Василий Ивановичь всеа Русии вотчину свою Смоленеск взял, тогда же и тот честный крест взя с собою и имея надежду на милосердаго Бога и на крестьную силу победити врага своя, еже и бысть».

Во время осады Полоцка зимой 1563 года царь Иван Грозный останавливался вблизи Спасо-Евфросиньевского монастыря. Возможно, тогда, обращаясь к небу с просьбой о победе, царь и повелел вернуть полоцкую святыню на ее прежнее место. Мог он сделать это и несколько позже — когда замаливал грехи после совершенных по его приказу в Полоцке кровавых преступлений. Как свидетельствуют исторические источники, после захвата Полоцка московским войском там было уничтожено все иноверное население. 11 060 крестьян, укрывшихся от оккупантов в Нижнем замке, царь роздал подчиненным. 50 000 мещан и шляхты также были взяты в плен. Тысячи голодных, кое-

как одетых людей погнали по зимним дорогам на восток, в Московию. Те, кто отказался от царской службы, вместе с женами и детьми долго сидели в кандалах по тюрьмам, а 665 пленных по приказу Ивана Грозного были убиты.

В 1579 году город взяли войска короля Польши и великого князя Литовского Стефана Батория. Вскоре церковь Спаса, где находился крест Евфросинии, по королевскому указу перешла к иезуитам. С этого времени полочане хранили реликвию в Софийском соборе, который с конца ХУI века до 1839 года был униатским храмом. Согласно подсчетам белорусского историка Анатолия Грицкевича, в конце ХУIII века униаты, или греко-католики, составляли на белорусских землях не менее трех четвертей населения. Униатство стало, по сути, национальной религией.

Прекрасно понимая влияние реликвии на верующих белорусов, иезуиты начали судебный процесс с целью возвращения креста в Спасскую церковь. Главным их аргументом была древняя надпись. Проиграв суд, новые хозяева Спасо-Евфросиньевского монастыря попробовали заполучить святыню хитростью. Однажды, когда на праздник Воздвижения реликвию вынесли на середину храма, посланец иезуитов подменил ее, положив на аналой подготовленную заранее подделку. Однако верующие-униаты быстро заметили подлог и догнали похитителя на улице.

Когда в 1812 году Полоцк на несколько месяцев попал в руки французов, крест хранился в стене Софийского собора в замурованной нише.

После насильственного упразднения царскими властями Унии и восстановления православного Спасского собора появились условия для возвращения реликвии на ее изначальное место. Перешедший в православие бывший униатский епископ Василий Лужинский совершил с крестом святой Евфросинии путешествие в Москву и Петербург. В северной столице крест привезли в соборную церковь Зимнего дворца, где реликвию осмотрел император Николай I. Суще-

ствовала опасность, что святыня может навсегда остаться в Петербурге, но на царя и придворных, видимо, повлияла древняя надпись.

23 мая (ст. стиля) 1841 года крестный ход торжественно перенес реликвию из Софийского собора в храм Спаса. Крест положили в келье, где преподобная Евфросиния провела свои последние годы.

Добавим, что в одной из белорусско-литовских летописей — «Хронике Быховца» — есть упоминание о дочери полоцкого князя Василия Параскеве, которая была объявлена в Риме святой под именем Пракседы. Эта княжна постриглась в монастырь Спаса над Полотой, где семь лет переписывала книги. Потом она приехала в Рим и жила в преданном служении Богу. Там умерда и была похоронена, причем в ее честь построили церковь. Некоторые авторы считают этот летописный рассказ католической редакцией биографии Евфросинии. Сохранились сведения о кресте с надписью, что в нем есть часть святого дерева, подаренного Пракседе римским папой Александром IУ. Этот крест был копией креста Евфросинии. Теперь он находится в Ярославско-Ростовском музее-заповеднике.

Кто похитил реликвию?

Судьба креста Евфросинии Полоцкой в советское время достойна отдельного очерка, который будет весьма напоминать детектив.

В 1921 году крест среди других церковных ценностей реквизировали большевики. Так из-под опеки духовенства он попал под черное крыло ОГПУ, учреждения, которое занималось в стране всем, в том числе и национальными сокровищами.

С конца двадцатых годов не обеспеченная демократизацией общества политика возрождения национальной культуры, известная под названием «белорусизация», начала по

команде из Москвы быстро свертываться. После публикации в 1928 году погромной статьи секретаря ЦК КП(б) Белоруссии Вильгельма Кнорина «О решающих «мелочах» в большом вопросе» разворачивается подготовка к расправе с национальной интеллигенцией. Впереди бесчисленные аресты, этапы, лагеря и расстрелы...

В то тревожное время бывший премьер БНР*, директор Белорусского государственного музея Вацлав Ластовский выезжает со специальной экспедицией в Полоцк. Цель — поиски бесценного творения Лазаря Богши.

Крест Евфросинии «нашелся» в местном финотделе и был перевезен в Минск. Но над реликвией уже нависла угроза. Наступление на белорусскую культуру продолжалось. «Чистка» шла не только среди людей, но и среди музейных экспонатов. Основательно перетрясали фонды и, в первую очередь, конечно, в музее, во главе которого стоял такой неблагонадежный человек, как Ластовский. Часть экспонатов по приказу бдительных опекунов национальной культуры вывозили за пределы Белоруссии или же просто уничтожали. Наиболее ценные вещи забирали в столицу сталинской империи. По сведениям белорусского исследователя из США Витовта Тумаша, произведенная в годы второй мировой войны ревизия инвентарных книг показала, что в 20—30-х годах из Белорусского государственного музея в Москву вывезли все ценнейшие иконы, всю золотую и серебряную посуду, коллекцию слуцких поясов и народных костюмов, собрание древних монет из белорусских кладов, уникальные архивные материалы. Под руководством ОГПУ происходил грабеж культурного наследия народа с целью разрушения его национального сознания.

Это преступление вначале шло под видом эвакуации ценностей подальше от государственной границы. Страх пе-

---

* Белорусская Народная Республика, провозглашенная 25 марта 1918 года.

ред «интервенцией международной буржуазии» вместе с другими, внутренними причинами породил идею переноса столицы БССР в Могилев. Город готовился к новой роли. Шло методичное уничтожение храмов, одновременно в Могилев переводились республиканские учреждения, строился Дом правительства. В 1929 году в Могилев попал и крест Евфросинии Полоцкой.

Опубликованные доктором Тумашем в «Запісах Беларускага інстытута навукі і мастацтва» в Нью-Йорке документы позволяют проследить ход событий.

21 ноября сотрудник отдела фельдъегерской связи Полномочного Представительства ОГПУ по Белорусскому военному округу тов. Луговцов получил от начальства доверенность «на право получения ценностей из Государственного Музея, для отправки таковых в гор. Могилев». Доверенность подписали начальник фельдотдела А.Иванов и инструктор А.Пищик.

Тем же числом датирован и акт о передаче креста Евфросинии в руки Луговцова. Из акта следует, что в это время В.Ластовский уже не был директором музея, однако национальную реликвию он передавал «чекисту» еще за своей подписью, поскольку, видимо, был за крест лично ответствен.

Впрочем, дадим слово самому документу, который приводится в переводе с белорусского с сохранением стиля и пунктуации оригинала.

АКТ

1929 г. 21-го ноября составлен этот акт о передачс Белорусским Государственным Музеем в Менске Белорусскому Музею в Могилеве креста Евфросинии Полоцкой.

1) Футляр медный посеребренный, позолоченный с разбитым стеклом, в середине подобен кресту.

б) на футляре имеются славянские надписи.

2) Крест изготовлен из дубового* дерева и покрыт золотом и славянскими буквами.

3) Под верхней поперечиной креста не достает 2-х кусков золота и дерева.

4) На верхней поперечине крест, который был выложен камнями, камней нет.

5) Внизу креста сделана надставка.

6) На верхнем конце креста есть вновь изготовленное изображение Богородицы (желтого металла).

7) Правое крыло верхней стороны креста заложено такой же вставкой нового металла.

8) С лицевой стороны крест обведен вокруг ниткой жемчуга.

9) С лицевой стороны выломаны три эмали преображения святых.

10) 10-ть изображений святых испорчены.

11) В верхней поперечине и пазах 4-хгранного креста 4 гнезда, в которых нет камней.

12) В нижней поперечине и пазах 4-хгранного креста 4 гнезда, в которых нет камней.

13) С лицевой стороны 8 гнезд, заполненных камнями, из которых 3 на ручке овальной формы, 2 синих и 1 темнокрасн.

14) На правой стороне нижней поперечины круглый аметист прибит 3-мя гвоздями и на левой стороне нижней поперечины белый камень.

15) Между верхней и нижней поперечиной белый камень овальной формы.

16) На верхней поперечине 2 камня белого стекла.

17) На обороте крест гладкий, покрытый эмалью с изображением 3-х святых испорчен. Из трех гнезд реликвии одно пустое.

18) С верхней стороны креста положена рубчатая оковка, в которой держится жемчуг, часть ее с правой стороны под

---

* Вероятнее — из кипарисового.

полукруглым пазухом обломана. (Описание сделано согласно акту, составленному в Полоцке при передаче креста Ластовскому и акту приемки, составленному в Минске.)

Далее дается описание согласно акту комиссии с участием эксперта-ювелира:

1. На рукоятке 1 нижний голубой овальный камень — окрашенное стекло.

2. Второй снизу на рукоятке темно-красного цвета, овальный камень — гранат, ценность которого приблизительно 3—5 рублей.

3. Третий на рукоятке овальный голубой камень — окрашенное стекло.

II. На нижней поперечине слева овальный белый камень сердоликового перелива — окрашенное стекло; с правой стороны этой поперечины граненый круглый камень — аметист, поставленный значительно позже, ценность его около 1-го рубля.

III. Между нижней и верхней поперечиной овально-гладкий камень сердоликового перелива — окрашенное стекло.

IУ. На верхней поперечине 2 круглых, плоских, гладких камня лунного цвета — стекло.

Всего на кресте 8 камней, из которых 6 — стекло, 1 аметист и 1 гранат.

У. Шнурок жемчуга, которым обведен весь крест, весит 32 и 5 грамма вместе с ниткой. Жемчуг весь подлинный, рододский (? — *В.О.*) смешанный с так называемым еврейским, приблизительная ценность их всех — около 200 рубл.

(Дальнейший текст акта дописан чернилом, рукою Вацлава Ластовского.)

Крест этот записан в книгу экспонатов Белорусского Государственного Музея в Минске под № 7591.

Крест сдан, согласно распоряжению Наркомпросвещения, бывшим директором БГМ тов. Ластовским В.Ю. представителю Фельдотдела ПП ОГПУ по БВО тов. Луговцову, согласно доверенности Фельдотдела ПП от 21/XI.29 г. за № 68813 для доставки в Могилевский Государственный

Музей и передачи его лично директору Музея тов. Виникову В.Л.

Передача состоялась в присутствии: директора БГМ в Минске тов. М.И.Шаповалова, директора БГМ в Могилеве тов. В.Л.Виникова, зам. дир. БГМ в Менске тов. А.В.Бурдейко.

Сдал В.Ластовский (подпись).

Для передачи директору Могилевского Музея т. Виникову принял Луговцов (подпись).

Присутствовали: М.Шаповалов (подпись).
В.Виников (подпись).
Бурдейко (подпись).

(Следующая дописка сделана 22 ноября 1929 г. уже в Могилеве.)

Определенный в этом акте крест в состоянии согласно акта 1929 года, ноября 22 дня в девять часов вечера на месте получил от т.Луговцова, представившего этот крест по поручению БГМ в Могилевский Гос. Музей.

Директор Могилевского Гос. Музея — В.Виников (подпись).

Крест сдал Луговцов (подпись).

Присутствовали: научный сотрудн. Могилевского Гос. Музея
(подпись неразборчивая)
(вторая подпись неразборчивая)

Круглая печать с надписью в середине: Археологический Научный Музей.

Надпись вокруг:
Пролетарии всех стран соединяйтесь!

Документы свидетельствуют, что в тот же день В.Ластовский сдал Луговцову за своей подписью и переписанное в 1582 году слуцким князем Юрием Олельковичем Евангелие из библиотеки Свято-Троицкого монастыря в Слуцке. Где эта уникальная книга сегодня — тоже загадка.

Однако мы ведем речь об одиссее креста Евфросинии Полоцкой.

В конце XIX века член совета Полоцкого церковного братства священник М.Дубровский сделал опись креста, которую любопытно сравнить со сведениями представленного выше акта. Согласно первой описи, из 20 эмальных иконок отсутствует одна, а пять других повреждены. В 1929 году три изображения святых уже выломаны, а 13 — испорчены. Из всех драгоценных камней уцелели два — аметист и гранат. На месте других остались пустые гнезда либо появились кусочки разноцветного стекла. На верхней поперечине не хватало двух кусков золота и дерева. Как видим, «воинствующие атеисты», а точнее — варвары-безбожники, за считанные годы нанесли святыне вред несравнимо больший, чем все потери предыдущих семи с половиной столетий.

По воспоминаниям могилевского краеведа и бывшего работника музея Иеронима Филиповича, на новом месте крест Евфросинии поместили в музейную экспозицию, но многие посетители, особенно женщины, начали перед реликвией молиться и отбивать ей поклоны. Наверное, это тоже сыграло роль в перевозке креста из музея в здание бывшего земельного банка, где в 30-е годы размещались обком и горком партии. В здании была специальная комната с массивными решетками на окнах и бронированной дверью толщиной 15 сантиметров, за которой имелась еще одна — решетчатая. Именно в этой комнате-сейфе прежнего банка в начале войны вместе с другими ценнейшими музейными экспонатами лежал крест Евфросинии Полоцкой. По официальной версии, оттуда в 1941 году его похитили фашистские захватчики.

Но так ли было в действительности? Могилев ведь находился за полтысячи километров от государственной границы, и время позволяло провести эвакуацию сокровищ. Это и породило слухи, что реликвия отправилась в годы военного лихолетья на восток.

Подобным разговорам способствовало и то, что и официальные власти, и так называемые компетентные органы почему-то избегали расследования либо проводили его тайно, не сообщая о результатах.

В 60-е годы Могилевский областной музей обратился с запросом о судьбе креста ■ Эрмитаж. Оттуда поступил не подтвержденный никакими документами ответ, что крест Евфросинии Полоцкой попал в коллекцию миллионеров Морганов и находится ■ Нью-Йорке.

Некоторое время спустя эта запутанная история привлекла внимание известных ученых, сотрудников Академии Наук БССР литературоведа Адама Мальдиса и археолога Георгия Штыхова. Результатом их поездки в Могилеве стало обращение к высшим республиканским инстанциям, после чего вышеназванных ученых, а также директора областного музея И.Скворцова и бывшего директора И.Мигулина вызвал к себе тогдашний заместитель председателя Президиума Верховного Совета Белоруссии И.Климов, который в то время возглавлял Республиканское общество охраны памятников истории и культуры.

Как вспоминает Скворцов, разговор шел примерно ■ таком тоне:

«Климов: Что вам нужно?

Скворцов: Мне лично ничего не нужно. Пропали ценнейшие белорусские реликвии, но ими никто не интересуется.

Климов: Какие у вас есть документы?»

Директор музея протянул чиновнику ответ из Эрмитажа о нахождении креста в коллекции Морганов. Прочитав бумагу, Климов повернулся к Мигулину, возглавлявшему Могилевский музей накануне войны: «Ну, расскажи, старик...»

И тот поделился воспоминаниями, как в первые дни войны его взяли в ополчение, а 29 июня 1941 года он с двумя такими же ополченцами оказался около города Белыничи, где они реквизовали лошадей и вернулись в Могилев. Там

он явился в областной военкомат и потребовал транспорт для эвакуации своего музея, но ничего не достиг и занялся эвакуацией жены и двух малолетних детей. На станциях из вагонов никого не выпускали, и о взятии Могилева немцами Мигулин узнал только на пятнадцатые сутки.

И.Климов посочувствовал, заметив, что и сам знает, как тяжело было проводить эвакуацию. Беседа завершилась передачей ему копии акта об ущербе, нанесенном областному музею немецкими оккупантами.

Об этом в статье «Тайна креста» рассказал в 1990 году на страницах газеты «Советская Белоруссия» сотрудник Могилевского областного отделения Белорусского фонда культуры В.Юшкевич. Он опубликовал и вышеназванный акт, который в силу его важности для поисков утраченных национальных ценностей приводим полностью.

АКТ

22.XII.1944 года. гор.Могилев.

Мы, нижеподписавшиеся, комиссия в составе 3-х человек: директора музея тов. Мигулина Ивана Сергеевича, учителя Мог. педучилища тов. Авсеенкова Вячеслава Дмитриевича и инженера Мог. обл. к-ры промбанка тов. Кроера Сергея Митрофановича с участием эксперта-свидетеля художника г.Могилева тов. Пономарева Владимира Александровича составили настоящий акт об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками Могилевскому областному государственному историческому музею, находящемуся в г. Могилеве по ул. Ленинской.

Сожжено и разграблено немецкими оккупантами в 1941 году. Перечень отдельных видов разрушенного, уничтоженного, расхищенного и поврежденного имущества:

№№ пп	Виды имущества (по номенклатуре)	Един. изм.	К-во полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	Стоимость причиненного ущерба (в руб.)
1.	Археологическая коллекция каменных орудий и предметов материальной культуры	Предм.	500	2.000.000
2.	Собрание белорусских рукописных и старопечатных книг и грамот	Экз.	175	3.000.000
3.	Нумизматическая коллекция	Монет	18 000	1.500.000
4.	Коллекция холодного и огнестрельного оружия X—XIУ вв. и др. доспехов и вооружения	Предм.	280	1.000.000
5.	Коллекция образцов художественной работы по дереву белорусских мастеров ХУI—ХУIII вв.	Предм.	120	3.000.000
6.	Коллекция художеств. фарфоровых изделий ХУIII—XIX вв.		170	500.000
7.	Историческая библиотека	Томов	1200	500.000
8.	Ризы, оклады и др. церковная и бытовая утварь XIУ—ХУIII вв. Художеств. работы местных мастеров	Предм.	1900	10.000.000

№№ пп	Виды имущества (по номенклатуре)	Един. изм.	К-во полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	Стоимость причиненного ущерба (в руб.)
9.	Коллекция икон письма XIII—XУIII вв. Работы белорусских мастеров	Экз.	150	5.000.000
10.	Крест Ефросиньи Полоцкой работы византийских мастеров	Шт.	1	6.000.000
11.	Золотой, серебряный ключ гор. Могилева ювелирной работы XУIII века	Шт.	1	1.000.000
12.	«Екатерина Святая» работы Боровиковского	Масло	1	5.000.000
13.	«Иосиф Обручник» работы его же	-“-	1	4.000.000
14.	«Мария» работы его же	-“-	1	2.000.000
15.	«Христос» работы его же	-“-	1	2.000.000
16.	«Портрет неизвестной дамы»	-“-	1	1.000.000
17.	«Портрет Зубова» работы Левицкого	-“-	1	2.000.000
18.	Этнографическая коллекция белорусской одежды XУII—XIX вв.			1.500.000
	Всего по настоящему акту:			60.256.876

Поскольку список 1944 года был неполным, вместе с копией акта И.Климову вручили также записку с перечнем других похищенных из музея вещей, среди которых были: серебряная булава короля Польши и великого князя Литовского Жигимонта (Сигизмунда) Вазы; две серебряные печати, полученные Могилевом вместе с магдебургским правом; серебряная митра могилевского православного архиепископа Георгия Канисского; большое граненое серебряное блюдо с чеканными изображениями символических сцен, посвященных российскому царю Алексею Михайловичу; большая серебряная чаша с портретом Петра I; уже упомянутое ранее слуцкое Евангелие 1582 года; несколько античных золотых вещей (ожерелье, кольца с драгоценными камнями) из раскопок Помпеи и другие уникальные ценности. В годы войны из музея пропали также знаменитые могилевская братская икона с богатейшим окладом и белыницкая икона Богородицы. Об этих святынях уже не одно десятилетие ходят упорные слухи, что они закопаны где-то в Могилеве.

После встречи с И.Климовым республиканские власти на все запросы ученых отвечали молчанием. Судьба национальных сокровищ их не интересовала. Тогда директор музея И.Скворцов записался на прием к начальнику областного управления КГБ Демидову. Тот проявил заинтересованность и пообещал заняться делом при условии, что получит команду из обкома. Но кто и какую команду дал Демидову, осталось загадкой, так как его в скором времени перевели в другой город.

Теперь вернемся к событиям начала войны. Все, кто беседовал с бывшим директором И.Мигулиным, обращают внимание на путаницу в его словах. Порой он вообще утверждает, мягко говоря, маловероятные вещи. Как нам уже известно, в первые дни войны Мигулина взяли в ополчение. Но ведь он был инвалидом — имел только одну руку, причем левую.

Если верить однорукому ополченцу, в здании обкома в годы оккупации стояла военная часть. Долгое время на ком-

нату-сейф за бронированной дверью никто не обращал внимания, но однажды любопытный солдат со стороны улицы добрался по лестнице до забранного решеткой окна и увидел, что за ним нечто блестит. После этого немцы будто бы срезали тяжелые двери автогеном, обалдели от сияния серебра, золота и драгоценных камней и вывезли все неизвестно куда. Такую историю живописует Мигулин со слов неких переживших оккупацию могилевчан.

Однако сотни людей могут свидетельствовать, что старые бронированные двери (к тому же абсолютно целые) в бывшем здании земельного банка по улице Миронова, 33 сняли только лет пять-шесть назад, а вторые, решетчатые, по-прежнему на месте. Значит, версия с вооруженными автогеном оккупантами отпадает.

По нашему мнению, более близки к истине сообщения могилевских старожилов, что в июне 1941 года в здание банка вошла группа людей в форме НКВД, которые открыли комнату-сейф ключом, сложили ценности в подготовленные заранее мешки и отбыли в неизвестном направлении.

Если все произошло именно так, те НКВДешники были бы явно удовлетворены, прочитав в 1981 году в издающейся для зарубежных белорусов газете «Голас Радзімы» новеллу Г.Ланевского «Украденный крест». Действие в этом произведении, выдержанном не в лучших традициях нашей военной литературы, происходит в июне 1941-го. Крест, конечно же, украден оккупантами, причем не из особняка, в котором некогда размещался земельный банк, а из музея, где реликвии, как доказывают факты, уже давно не было.

Двадцать лет назад Адам Мальдис напечатал в еженедельнике «Літаратура і мастацтва» статью «Следы предков», изложив там некоторые из приведенных ранее сведений. Шла речь и о том, что след реликвии может обнаружиться за океаном. После этого двое известных белорусов-эмигрантов Витовт Тумаш и Витовт Кипель от имени Белорусского института науки и искусства в США обратились к сотруд-

никам расположенных в Нью-Йорке Моргановских библиотеки и коллекции произведений искусства.

Попытка узнать о судьбе креста что-либо новое не увенчалась успехом. Сообщая об этом в печати, доктор Тумаш весьма резонно заметил: помочь в поисках могло бы обнародование названий учреждений и имен лиц, которые несли ответственность за крест накануне войны. Окончательно не опровергая и версию захвата реликвии немцами, зарубежный ученый полагает, что в тех условиях крест могли легко прибрать к рукам «доверенные» лица партии и НКВД. В таком случае он действительно поехал из Могилева не на запад, а на восток. Однако и такой путь не исключает возможности продажи нашей святыни на аукционе (или тайно) за границу. Тем более, автор вышедшей в 1949 году в Париже книги «Сьв. Еўфрасіня-Прадслава» Лев Горошка писал, что «около 1930 г. появились было в газетах известия, что большевики намеревались его (крест. — *В.О.*) продать в Швецию».

Могилевчане И.Филиппович предложил А.Мальдису еще одну ниточку поисков, о которой ученый рассказал в своей книге «Таямніцы старажытных сховішчаў» («Тайны древних хранилищ»): «Настоятель церкви во имя Евфросинии в Полоцке Михаил Кузьменко называл фамилию другого миллионера — Рокфеллер. Как будто в архиве Рокфеллера работал в 1962 году профессор-историк из эмигрантов Владимир Скоролетти, который и видел там крест».

Еще более запутывает дело существование копий полоцкой реликвии. Местонахождение одной из них — креста Параскевы Полоцкой, мы знаем. Однако был и дубликат, изготовленный в свое время иезуитами с целью похищения оригинала из униатского Софийского собора...

Почти на два десятилетия поиски приостановились. Их продолжил в 1990 году, оказавшись в США, известный белорусский журналист Алесь Лукашук.

Стоит заметить, что перед отъездом за океан один осведомленный в таких делах человек посоветовал ему никакими розысками не заниматься, ибо это, дескать, может плохо кончиться. Тем не менее, Алесь проявил завидную энергию.

Ему удалось побеседовать с художественным экспертом Рокфеллеровского центра в Нью-Йорке Олив Брагози. Выслушав описание нашей национальной реликвии, госпожа Брагози заверила, что подобного креста в художественной коллекции Рокфеллеров нет и никогда не было.

По ее рекомендации А.Лукашук обратился в частное нью-йоркское агентство, издающее всемирный каталог похищенных произведений искусства. Однако, как выяснилось, этот каталог фиксирует только вещи, которые находятся в розыске после 1945 года, и не учитывает произведений, пропавших в годы второй мировой войны. Не обнадежил и телефонный разговор с начальником агентства. Тот считает, что если крест в Соединенных Штатах в частном собрании, найти его практически невозможно. Такая информация может выплыть на свет только случайно (например, когда после смерти коллекционера будут разыскивать наследников) да и это очень маловероятно. То же мнение высказал А.Лукашуку и один из наших соотечественников-эмигрантов, который много лет следит за каталогами крупнейших в мире аукционов по продаже художественных произведений — «Сотби» и «Кристи».

Посетил белорусский журналист и фонд Моргана. (Так называется коллекция, начало которой положил во второй половине XIX века Перпонт Морган и которая теперь из-за большой культурной значимости изменила свой статус на общественный.) Сотрудники фонда и библиотеки Перпонта Моргана на все расспросы вежливо отвечали, что ничего не знают и никакой информации предоставить не могут. Конечно, наивно было бы сразу усматривать в этом некий сговор. Примерно такие же ответы, наверное, слышит большинство посетителей, что можно объяснить профессиональной осторожностью. Вспомним, сколько всемирно известных

произведений искусства было похищено в последние годы в разных странах.

Попав на экскурсию в ФБР, Алесь Лукашук использовал и эту возможность. Сотрудница отдела экспертизы любезно согласилась поискать какие-либо сведения о реликвии в электронной памяти своих компьютеров. Ответ вновь был неутешительный: компьютеры о кресте Евфросинии ничего не знали.

Загадка креста не давала покоя и Адаму Мальдису. Во время торжеств, посвященных 500-летию восточнославянского первопечатника Франциска Скорины, случай свел белорусского ученого с доктором исторических наук, сотрудником Эрмитажа Борисом Сапуновым. После литургии в Спасо-Евфросиньевском монастыре из разговора неожиданно выяснилось, что петербургский гость как раз и писал когда-то ответ в краеведческий музей Могилева. Он подтвердил: крест Евфросинии закуплен в коллекцию Морганов на аукционе в Западной Европе сразу же после войны, из чего следует, что юридических прав на реликвию у нас, белорусов, как будто и нет, одни только морально-этические.

Кроме того, А.Мальдису удалось узнать, что поисками креста в 60-е годы занимался работник Эрмитажа Бебут Шелковников. Этот, судя по всему, предприимчивый человек частным образом ездил в США, стремился проникнуть в коллекцию Морганов, но проявил чрезмерное усердие и получил от неких молодых людей атлетической внешности вежливое предложение угомониться. В противном случае, они не гарантировали Шелковникову возвращения домой. Тогда в 1966 году он опубликовал статью о кресте Евфросинии в американском художественном журнале «Journal of glass studies», однако абзац с догадкою о том, где находится реликвия теперь, в редакции вычеркнули без согласия автора. К сожалению, новая нить расследованию ничего не даст, потому что Б.Шелковников уже покинул этот мир.

Через несколько недель после разговора в Полоцке А.Мальдис в составе официальной белорусской делегации

прибыл в Нью-Йорк на очередную сессию ООН. Долг ученого и гражданина Беларуси, естественно, привел его в фонд Моргана, где состоялась встреча с госпожой Евгенией Зазовской, русской по происхождению, которая занимается в библиотеке Перпонта Моргана славянскими рукописями и редкими изданиями.

«На мой вопрос, можно ли приобрести или посмотреть каталог музейных фондов, доктор Зазовская ответила, что о его существовании ей неизвестно. Что находится в подвалах здания — а там основное богатство — полностью, пожалуй, неизвестно никому», — пишет А.Мальдис в своем «Нью-йоркском дневнике» в 1990 году.

Отметим одно странное противоречие. В 1974 году доктор В.Тумаш сообщал в «Запісах Беларускага інстытута навукі і мастацтва» о своей попытке выяснить местонахождение креста «и по каталогу коллекции, и непосредственными расспросами». Выходит, этот каталог был, как говорят, в наличии. Доктору Зазовской о его существовании уже неизвестно. Еще одна тайна?

Там же, в Нью-Йорке, А.Мальдис встретился с господином Антоном Шукелайтем, возглавлявшим в годы немецкой оккупации Менский историко-художественный музей, который в 1941-м не успели эвакуировать. Не оказался ли крест, как ходят слухи, в Австралии? Возможно ли, что его разобрали на части, чтобы отдельно продать золото, серебро и драгоценные камни с эмальными иконками? Господин Шукелайть считает: шедевр полоцкого ювелира Лазаря Богши, вероятнее всего, вывезли все же на восток. Он опровергает и версию о расчленении реликвии, и с ним трудно не согласиться, ибо стоимость золота и камней на кресте сравнительно невелика; главная его ценность в том, что это — высокохудожественное произведение ювелирного искусства.

Нью-йоркские поиски завершились в октябре 1990 года визитом в Моргановский фонд министра иностранных дел БССР П.Кравченко, которого сопровождали А.Мальдис и со-

трудник белорусского представительства при ООН В.Счастный. Директору фонда был передан официальный запрос о кресте Евфросинии Полоцкой. Министр объяснил, что речь идет о национальной святыне. «Если бы ее удалось вернуть на Родину, — сказал при этом П.Кравченко, — пускай за выкуп, в аэропорту реликвию встречали бы десятки тысяч людей».

Когда наступит день такой встречи и наступит ли он вообще?

Министерство иностранных дел Беларуси получило официальный ответ, что в самом фонде Моргана креста нет. Однако фамилия Морганов имеет и частные коллекции, за которые, как явствует из присланного документа, администрация ответственности не несет...

Автор надеется, что читатели помогут в дальнейших поисках. Известные вам факты просьба сообщить в комиссию по возвращению национальных ценностей, созданную при Белорусском фонде культуры. Можно обращаться и непосредственно в Интерпол, который недавно также занялся поиском нашей святыни, зарегистрировав ее под номером 34—1130.

О чем молчит «Житие»

Евфросиния, как и другие восточно-славянские подвижники, никогда не теряла связи с народом, была его наставницей и судьей.

Созданное по канонам своего жанра «Житие» молчит о драматических событиях, происходивших в то время на земле наших предков. Но просветительница, несомненно, была их деятельной участницей и почти полстолетия существенно влияла на политику Полоцка.

Независимая Полоцкая земля в XII веке вступила в закономерный процесс феодального дробления на уделы: Мен-

ский, Друцкий, Изяславский, Витебский, Лагойский... В них правили сыновья Всеслава и их потомки, которые вели между собою упорную борьбу за полоцкий престол. Среди них выделялся менский князь Глеб Всеславич. Долгое время он довольно успешно воевал с Владимиром Мономахом, но все же был побежден и в 1119 году умер (видимо, не своей смертью) в Киеве.

В юности Евфросиния была свидетельницей похода на Полоцкую землю, организованного преемником Мономаха великим киевским князем Мстиславом. Тогда, в 1127 году, объединенные силы восьми князей до Полоцка не дошли, но полочане вынуждены были изгнать своего князя Давыда с сыновьями и принять, наверное, более угодного Киеву Бориса Всеславича. Два года спустя Рогволодовичи отказываются идти на половцев, и Мстислав высылает непокорных князей в Византию.

Во время высылки Рогволодовичей игуменья Евфросиния оставалась, возможно, единственной представительницей полоцкой династии на родине. Киевские ставленники грабили страну, подрывая экономическую базу Полоцкой земли, ходили походами на ее данников, расправлялись со сторонниками отправленных в Византию князей. Укрывшись за монастырскими стенами, просветительница была своеобразным знаменем борьбы полочан за независимость.

Трудно судить, принимала ли Евфросиния непосредственное участие в вечевых сходах, но ее воздействие на вече было очень значительно. Через него игуменья влияла не только на приглашение в Полоцк князей, но и на назначение епископов, ибо вече должно было одобрить предложенную киевским митрополитом кандидатуру.

Думается, именно с согласия Евфросинии, а может, и по ее совету в 1132 году жители Полоцка изгнали присланного из Киева Святополка Мстиславича и провозгласили своим князем Васильку Святославича из династии Рогволодовичей, который тайно возвратился из Византии или же каким-то образом смог избежать высылки. «Полочане же рекше:

«лишается нас» и выгнаша Святополка, а Василка посадиша Святославича»,— сообщает об этих событиях летопись.

В качестве миротворицы могла выступить княжна-игуменья и в 1137 году, когда мимо Полоцка проходил с дружиной на Псков осужденный новгородцами на изгнание князь Всеволод Мстиславич, сын того самого Мстислава, который высылал Рогволодовичей в Византию. Полоцкий правитель располагал достаточной силой, чтобы отомстить сыну за жестокость отца, но вместо этого великодушно проводил Всеволода через свои волости и поклялся забыть о давней вражде. Вряд ли без участия Евфросинии, стремившейся прекратить наследственную вражду Рогволодовичей и потомков Ярослава Мудрого, обошелся и брак дочери полоцкого князя Васильки с сыном гостеприимно принятого им Всеволода.

Наделенная не только ясным умом, но и сильной волей и решительностью, Евфросиния имела большой вес в решении политических проблем и в дальнейшем. Она не могла стоять в стороне от событий 1151 года, когда полоцкое вече отказало в доверии князю Рогволоду-Василию и пригласило из Менска Ростислава Глебовича. Через восемь лет полочане вновь приняли к себе Рогволода, начавшего борьбу с менскими Глебовичами. Об этом подробно повествует Киевская летопись. Мы узнаем, что в Полоцке «бысть мятеж велик ... мнози бо хотяху Рогволода». В городе возник заговор против Ростислава. «Князе нашь,— писали полочане Рогволоду,— согрешили есмь к Богу и к тебе, оже вестахом на тя без вины и жизнь твою всю разграбихом и твоея дружины, а самого емше выдахом тя Глебовичем на великую муку. Да еще ныне помянеши всего того, иже створихом своим безумием, и хрест к нам целуеши, то мы людие твое, а ты еси нашь князь, а Ростислава ти емше вдамы в руче <захватив, предадим тебе в руки>, а еже хощеши, то створиши ему...»

Покушение на Ростислава назначили на день святого Петра, когда князя можно было вызвать на братчину у цер-

кви (старой) Богородицы. Однако предупрежденный кем-то князь приехал, надев под праздничную одежду кольчугу и взяв с собой большую охрану. На следующий день его сторонников избили на вече, и сам Ростислав с дружиною бежал и «многа зла створи волости Полотьской, воюя и скоты и челядь».

Авторитет, которым пользовалась в то время княжна-игуменья, позволяет причислить ее к возможным авторам письма князю Рогволоду-Василию.

В тогдашней сложной политической ситуации Полоцк вначале вступает в союз со Смоленском, затем борется против недавних союзников с помощью Чернигова. Усобицы продолжаются с переменным успехом. Больших жертв стоила в 1162 году битва Рогволода с Володарем. Под 1167 годом летопись сообщает, что менскому князю Володарю удалось ненадолго захватить Полоцк.

Патриотка своей земли, Евфросиния не могла не принимать ее невзгод близко к сердцу. «Житие» говорит, что она «ни хотяше видети никого же которающася <враждующим> ни князя со князем, ни бояри с боярином, ни служанина со служанином — но всех хотяше имети, яко едину душю».

В последние годы жизни просветительницы в Полоцке княжил Всеслав Василькович. Евфросиния сравнивала этого князя со своим знаменитым дедом, его тезкой. Легко догадаться, что сравнение было не в пользу Всеслава II. И все же ему, видимо, не без помощи княжны-игуменьи удается притушить распри Рогволодовичей (в конце правления Всеслава Васильковича шесть полоцких князей участвовали в походе на Друцк, где сидел смоленский ставленник). Возможно, относительное спокойствие в Полоцкой земле также повлияло на решение Евфросинии совершить путешествие в Иерусалим.

Подвижница хорошо понимала, что затишье это временное и на смену ему придут новые братоубийственные войны, последствия которых могут быть катастрофическими.

Мы уже отмечали тождественность идей знаменитой полочанки и автора «Слова о полку Игореве».

> Ярослава все внуки и Всеслава!
> Склоните стяги свои,
> вложите в ножны свои мечи поврежденные,
> ибо лишились вы славы дедов.
> Вы ведь своими крамолами
> начали наводить поганых
> на землю Русскую,
> на богатства Всеслава.
> Из-за усобицы ведь настало насилие
> от земли Половецкой!*

Между смертью просветительницы и рождением выдающегося произведения нашей древней литературы прошло около двадцати лет, но мы имеем полное право утверждать, что такие мысли могли принадлежать и Евфросинии.

Последняя дорога

На закате жизни Евфросиния решила совершить духовный подвиг паломничества в Святую Землю. Брат Вячеслав с другими родственниками и все жители Полоцка, собравшись в Спасском монастыре, просили игуменью не покидать их. Преподобная же утешила земляков, что поедет молиться за них и за родную землю. Как мы уже знаем, в те дни Евфросиния сделала Христовыми невестами двух своих племянниц — Ольгу и Кирианну.

Передав игуменство младшей сестре Евдокии, сама Евфросиния начала готовиться к отъезду. В те времена в далекие путешествия отправлялись обычно — чтобы избежать бездорожья — в начале зимы или ранним летом. Выехав из Полоцка вскоре после Рождества, весной можно было до-

---

* Перевод Дмитрия Лихачева.

стичь границ Византии. Видимо, отпраздновав Рождество Христово, двинулись [redacted] дорогу [redacted] полоцкие паломники.

Евфросинию сопровождали двоюродная сестра Евпраксия и брат Давыд. Вначале путешественники, наверное, ехали по рекам на санях, а потом частью по суше, частью водным путем, преодолевая за день 30—40 верст. Повсюду [redacted] восточнославянских княжествах полочанку ждал радушный прием. На своем пути она встретилась с византийским императором Мануилом Комнином, шедшим войною на венгров. Кесарь принял родственницу очень гостеприимно и «съ великою честью посла ю <ее> въ Царьград». Там паломники посетили собор св. Софии, приобрели золотое кадило, дорогие фимиамы и другие необходимые [redacted] Святых Местах предметы и, получив от патриарха благословение, поехали дальше.

Между прочим, встреча Евфросинии с императором Мануилом дает определенные основания поставить под сомнение принятые согласно «Житию» даты паломничества (1173) и смерти святой. Этот византийский кесарь последний раз воевал с венграми в 1167 году, причем вышел в поход на Пасху, 8 апреля. Примерно [redacted] то же время пределов его страны должны были достичь и полоцкие паломники. Кроме того, отметим, что племянниц Евфросинии постригал в монастырь епископ Дионисий, занявший полоцкую кафедру около 1166 года. На основании этих фактов Лев Горошка [redacted] другие исследователи предлагают отказаться от общепринятой и вошедшей в энциклопедии даты и считать годом смерти святой Евфросинии 1167-й.

В конце апреля игуменья и ее спутники прибыли к древним иерусалимским стенам. По «Житию», Евфросиния послала своего слугу Михаила к патриарху просить, чтобы ей открыли Христовы врата. Наверное, речь идет о Золотых вратах, через которые со стороны Елеонской горы Христос вошел в Иерусалим.

Во время паломничества преподобной княжны-игуменьи Иерусалим принадлежал крестоносцам, а правил в нем ко-

роль Амальрих I. Интересно, что этот монарх, по мнению некоторых историков, также был в родстве с Ефросинией (правда, уже в очень далеком) — через жену французского короля Генриха I Анну, которая была дочерью Ярослава Мудрого, сына полоцкой княжны Рогнеды Рогволодовны. Кроме того, Амальрих был женат на племяннице императора Мануила.

Все это, видимо, благоприятствовало получению разрешения, Евфросиния вошла в город через Христовы врата и отправилась к гробу Господнему, где самозабвенно молилась и курила из золотого кадила дорогими благовониями. Поселившись в монастыре святой Богородицы, полоцкая паломница приходила туда три дня подряд. На третий день она оставила приобретенное в Царьграде кадило и другие золотые дары, а также многочисленные фимиамы и обратилась к Господу с молитвой, в которой просила, чтобы позволил ей умереть в святом городе, где произошло искупление рода человеческого.

В скором времени преподобная Евфросиния занемогла. Это не позволило ей самой сходить на реку Иордан, и она отправила туда брата с сестрой и слуг. Те принесли госпоже иорданской воды, и паломница, поднявшись с постели, напилась и окропила себя ею, а потом снова легла, прося Господа скорее взять к себе ее душу.

«Житие» рассказывает, что Всевышний послал к Евфросинии ангела, сообщившего, что ее молитвы услышаны и на небе уже ждут встречи с нею. Видимо, подражая Евфросинии Александрийской, которая под видом мужчины жила и была похоронена в мужском монастыре, полоцкая игуменья отправила слугу просить место для захоронения к архимандриту иерусалимского монастыря святого Саввы. Ответ был вежливым, но непреклонным: устав монастыря, соблюдая волю своего святого, запрещал хоронить женщин. Архимандрит посоветовал обратиться в Феодосиев монастырь св. Богородицы, где почивали останки матерей святых Саввы и Феодосия и святых бессребреников Козьмы и Домиана. Ев-

фросиния приняла совет и купила себе там место и гробницу.

На двадцать четвертый день болезни она почувствовала скорую кончину, позвала священника и, исповедовавшись и причастившись, передала душу Всевышнему. «Давыд же и Евпраксия и с прочими спряташа тело ея честно». Похоронив Евфросинию в заранее приготовленном месте, паломники повезли печальную весть в Полоцк.

В стихирах* в честь Евфросинии (по списку конца XУI века) поется:

Яко виноградо Рускои земли Полтеску граду,
насадив бого преже тебе,
ныне же принесе и преложи в землю обетованную,
преподобная Ефросиние, мнихомо удобрение.

Умертвивоши тело и душу оживила еси,
из земли отеческыя Полотскаго града,
воздвигоши во Сионе преиде
и всего своего богатества раздала еси,
и тамо приемоши небесная.

Возвращение святыни

История мощей святой Евфросинии — их перенос на Родину, хождения по мукам в годы «воинствующего атеизма» и окончательное возвращение в Полоцкий Спасо-Евфросиньевский монастырь — пожалуй, не менее интересна, чем само житие просветительницы.

Вскоре после смерти прославленной полоцкой паломницы Святой Земле стали угрожать магометане. В 1187 году, готовясь к штурму Иерусалима, султан Салладин за выкуп позволил христианам покинуть город вместе со своими реликвиями. Как великое сокровище восточнославянские мо-

* Стихира — церковная песня в честь праздника или святого.

8—1951

нахи везли с собою ра̀ку* с нетленными останками Евфросинии.

Если верить преданию, чернецы намеревались доставить святыню сразу в Полоцк, но этому помешала извечная вражда полоцких и киевских князей. Мощи положили в дальних пещерах Киевского Печерского монастыря в подземном храме Благовещения Пресвятой Богородицы. Там реликвии довелось почивать более семи столетий. На родине гремели войны, попадала в чужие руки, приходила в запустение и вновь возрождалась Спасская обитель, а тут царил вечный покой. Верх серебряной раки был открыт и прикреплен к стене, останки преподобной Евфросинии закрыты покрывалом; в головах висела икона святой и горела негасимая лампадка.

Первые известные нам попытки вернуть мощи небесной заступницы Беларуси в ее родной город относятся к царствованию императора Александра II. Об этом вначале ходатайствовали жители Полоцка, потом, в 1864 году, от имени населения тринадцати волостей Полоцкого уезда — и, конечно же, со своими, бесконечно далекими от подлинно христианского благодеяния целями — палач белорусского народа, душитель национально-освободительного восстания Кастуся Калиновского граф М.Н.Муравьев-Вешатель. После третьего ходатайства полоцкого епископа Саввы в 1871 году с позволения Святейшего Синода возвратилась и 23 мая ст. стиля, в день памяти святой, была торжественно перенесена в Спасский монастырь небольшая часть мощей — средний палец правой руки.

Последующие просьбы Петербург неизменно отклонял, а при Александре III полочанам вообще запретили обращаться впредь с подобными ходатайствами в высшие инстанции. Духовные и светские власти были против возвращения реликвии, ибо знали, что по вековой традиции Евфросинию Полоцкую почитали как свою святую и последовате-

* Ра̀ка — ковчег для хранения святых мощей.

ли насильственно упраздненной русским царизмом Унии.

Тем не менее просьбы о переносе мощей преподобной Евфросинии продолжали поступать как из Полоцка, так и из других городов белорусских губерний. Два доклада на эту тему были прочитаны в 1908 году на Всероссийском миссионерском съезде в Киеве. Съезд, участниками которого были 30 православных иерархов и около 300 священников, принял резолюцию о необходимости перенесения святыни в Полоцк. Вслед за этим аналогичные постановления стали приниматься на съездах верующих и духовенства по всей Белоруссии. Святейший Синод создал специальную комиссию, которая наконец вынесла благоприятное решение. Видимо, этому в какой-то мере содействовал и бывший в то время директором канцелярии обер-прокурора Синода уроженец Полоцкой епархии В.Яцкевич, который изучал жизнь и духовные подвиги Евфросинии и выступил с докладом на синодальном заседании.

Николай II согласился дать августейшее позволение, но, конечно, не без опасений. И царь, и Синод прекрасно понимали, что имеют дело с «небесною покровительницей Белоруссии». Так Евфросинию порой называла российская пресса, хотя само название «Белоруссия» в официальных документах согласно царскому указу было еще в 1840-м (год спустя после уничтожения Унии) запрещено и заменено на «Северо-Западный край». В печати раздавались голоса протеста православно-русских патриотов. «Труды Кіевской Духовной Академіи», в частности, писали: «Католики, как известно из истории, склонны признать преподобную Евфросинию святой своей церкви. Поэтому следует даже бояться, что в результате планируемого перенесения мощей из Киева в Полоцк могут произойти большие неприятности и вред православию».

Сразу после разрешения вернуть нетленные останки началась пропагандистская кампания, направленная на то, чтобы будущие торжества послужили «укреплению православия в Полоцком крае и борьбе с католицизмом».

19 апреля 1910 года, на второй день праздника Христова Воскресения, в пещерном храме Благовещания, где почивали мощи святой, состоялось всенощное богослужение. Назавтра святыню после литургии переложили в новую кипарисовую раку и вынесли из пещеры к богомольцам, которых собралось в Лавре более 20 тысяч. 22 апреля Киев прощался с полоцкой княжной. Газеты сообщали, что жители города заполнили улицы и склоны холмов, балконы и крыши домов. Вдоль дороги из Лавры к Днепру стояли воинские шпалеры.

Для перевозки мощей были выделены государственные пароходы: «Головачев» предназначался для самой реликвии, «Киев» и «Александровск» — для сопровождающих. В носовой части украшенного цветами, зеленью и знаменами флагмана этой флотилии стояла часовня с зеркальными окнами, по обе стороны ее — две золотые хоругви. Раку с мощами поставили на корме ослепительно белого парохода под балдахином.

Под пение тропаря* в честь Евфросинии корабли отчалили от берега и начали свое торжественное путешествие. (Необходимо заметить, что символическая часть мощей осталась в Киево-Печерской лавре на старом месте и по-прежнему привлекает православных паломников. Однако этот факт, безусловно, не дает оснований утверждать, что останки святой Евфросинии Полоцкой покоятся в Киеве, как сообщают некоторые украинские публикации. К сожалению, такая ошибка сделана и в «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі».)

Флотилия с мощами, повсюду встречаемая множеством верующих, прошла по Днепру от Киева до Орши 695 верст. Особенно живописным было это зрелище ночью, когда на берегах, у самой воды, горели яркие костры, пароходы мерцали огоньками свечей, отражавшихся в зеркалах часовни, а на верхушке фок-мачты флагманского корабля сиял крест.

---

* Короткая церковная песня в честь праздника или святого.

В городах Любече, Речице, Рогачеве, Старом Быхове, Могилеве и Орше флотилия останавливалась и совершались торжественные богослужения, собиравшие огромное число богомольцев и паломников со всего Приднепровья. Из Орши в Полоцк мощи святой путешествовали по суше. Под перезвон всех городских колоколов реликвию поместили вначале в кафедральном Николаевском соборе. 22 мая по дороге к Спасо-Евфросиневскому монастырю торжественная процессия растянулась на две версты.

О том, какое значение придавали переносу мощей царские власти, свидетельствует участие в крестном ходе в храм Спаса великого князя Константина, который представлял самого императора, а также королевы Греции Ольги Константиновны и великой княгини Елизаветы Федоровны, родной сестры царицы.

В возведенном некогда по заказу Евфросинии Спасо-Преображенском храме святыню поместили в кипарисовую раку, украшенную позолоченными чеканными барельефами, а также эмальными изображениями крестов и орнаментов. Рака была изготовлена в византийском стиле на добровольные пожертвования верующих и оценивалась в огромную по тем временам сумму — 12 тысяч рублей.

Так 23 мая 1910 года, в день памяти святой Евфросинии ее нетленные останки возвратились в Спасскую обитель.

К торжественному событию городское церковное братство выпустило «Путеводитель по городу Полоцку». Среди помещенных в этом справочнике разнообразных сведений находим и сообщение о деятельности на родине просветительницы Спасо-Евфросиньевского женского епархиального училища и самого церковного братства во имя святого Николая и преподобной Евфросинии, которое продолжало благотворительные традиции подвижницы, содержа женскую богодельню и детский сиротский приют (в его пользу и был издан «Путеводитель»).

Тогда же в Полоцкой типографии Х.Клячко вышел так-

же приуроченный к переносу мощей краткий исторический очерк «Минувшее и настоящее г.Полоцка». Его автор Н.Зорин пользуется случаем, чтобы напомнить землякам о запущенности Софийского собора, где некогда обитала святая: «Суровый упрек несется и нам с высот Верхнего замка и от храма св. Софии Премудрости Божьей. Печальный, обезглавленный стихией, почти оставленный и полузабытый (службы в нем совершаются только в течение одного мая месяца), разрушенный беспощадным временем — этот храм, дорогое сокровище и сердце древнего Полоцка, теперь с находящимися вокруг него развалинами когда-то красивого и величественного здания, производит самое тяжелое впечатление на наблюдателя и вызывает краску стыда и чувство горькой обиды...»

Обычно мощи святых обнаруживают чудодейственную силу. Об одном из чудес, произошедшем во время переноса останков Евфросинии, оставили сведения член Витебской ученой архивной комиссии, полоцкий краевед Н.Кайгородов и старший врач Полоцкого кадетского корпуса доктор медицины А.Мансветов. Согласно их сообщению, в Спасском монастыре жила черница, которая страдала тяжелым заболеванием желудка и от внутренних кровотечений и кровавой рвоты так обессилела, что уже почти не поднималась с постели. Доктор лишился всякой надежды спасти больную; ее тело было в пролежнях, а боль снимали наркотиками.

Когда в обитель прибыли нетленные останки Евфросинии, их вначале поместили в Воздвиженской церкви. После всенощной верующие создали огромную очередь к реликвии. Монастырские сестры, выполняя волю больной, привели ее в храм и подняли на помост, где она прислонилась к мощам и поцеловала святой Евфросинии руку. После этого монахиня почувствовала такой прилив сил, что смогла подняться и идти без посторонней помощи. Назавтра, во время очеред-

ного визита к больной, доктор Мансветов встретил пациентку во дворе, причем уже без всяких заметных признаков недуга. Доктор признается, что в этом случае встретился с явлением, превосходящим границы человеческого разумения.

Монастырская хроника тех лет, к сожалению, не сохранилась. Возможно, Евфросиния продолжала творить чудеса, но уже с неизбежностью черной грозовой тучи надвигалась иная эпоха.

После большевистского переворота 1917 года, когда началась безжалостная война против религии, святые места и реликвии испытали на себе варварство и неслыханные издевательства новой власти. Драма не обошла стороной и Спасо-Евфросиньевский монастырь.

Февраль 1919 года. Народный комиссариат юстиции РСФСР издает постановление об организованном вскрытии святых мощей чудотворцев по всей стране. Претворение безбожного решения в жизнь задерживается только по причине гражданской войны.

В 1922 году произошло преступное вскрытие гроба с останками Евфросинии. В фондах Полоцкого историко-археологического заповедника сохранились документы, рассказывающие об этом страшном кощунстве.

ПРОТОКОЛ
вскрытия и освидетельствования мощей Ефросинии
комиссией, выделенной согласно постановлению
Полоцкого уездисполкома, утвержденному губисполкомом,
состоявшегося 13 мая 1922 г. в гор.Полоцке
в Спасо-Ефросиньевском монастыре

Присутствовали: от уездисполкома т.Хомяков, от укома т.Лейман, от Союза Молодежи т.Пискунов, от женотдела т.Барановская, от уездздрава доктор Ленский, ученый-археолог Дейнис, представители красноармейских частей и пред-

ставители духовенства — священники Черепнин, Покровский, игуменья Елена, казначей общины Ксунина Лариса, монахини, представители верующих, городского населения и крестьян.

В 14 час. коллективно, в присутствии вышеперечисленных и членов комиссии уездисполкома т.Ткачева, начальника и военкома 43-х полоцких ком. курсов т.Фабрициуса, военкома 41-го полка т.Дмитриева, представителя губотдела юстиции т.Шефкуна, члена губисполкома т.Григорьева, представителя губполитуправления т.Секса, врачей: Ленского, Христенсена, Лундберга, ученого-археолога Дейниса, игуменьи и монахинь монастыря; последние приступили к освобождению мощей от облачения.

По наружному виду в гробу лежит нечто имеющее форму человека. По снятии застежек и схимьи, изготовленной в 1910 г., обнажается другая одежда — мантия. Фигура лежит в голубом шелковом ваточнике, видны сложенные накрест руки, в красных ватных перчатках. Ноги обуты в красные шелковые туфли. Голова завернута — сначала ватный чехол розово-полосатого шелка, затем парчовый колпак и красно-шелковый чехол.

Под снятой одеждой находится хитон, шелковый, лилового цвета. Вся фигура обложена — по заявлению монахинь, во избежание тряски при перевозке — парчовыми скуфьями и разными частями церковных одежд. По снятии шелковой сорочки найдена записка современного происхождения, подписанная иереем Клавдием. Кроме того, найдены четки (янтарные), по заявлению монахинь, привезенные с мощами из Иерусалима. Из-под сорочки обнажается костяк, завернутый в шелковые лоскуты. Череп без волос вплотную приложен к туловищу, но с ним не связан. Грудная клетка изломана, кое-где на остатках ребер сохранились заплесневшие и мумифицировавшиеся части мышечной ткани и кожи. Часть ребер провалилась внутрь и подперта каким-то материалом, по развертывании оказавшимся частями парчовых облачений. На реплику одного из присутствующих

«Развязывайте скорее» монахиня Неонила заявляет: «Не торопитесь, вас больше ждали», другая заявляет: «Тут ничего нет, одне косточки». Священник Пестман, оттиснутый присутствующими в сторону, настаивает на своем праве быть впереди и удовлетворяется.

Заключение врачебно-научной экспертизы

Доктор Христенсен устанавливает, что череп отделен от туловища вследствие разрушения связочного аппарата; разрушения связочного аппарата — от тления. В середине череп пустой. Лицевая сторона черепа замазана какой-то мастикой давнего происхождения в области глаз, век и верхней челюсти, по предположению врачей — с целью туалета, дабы сгладить неприятное впечатление и придать форму лицу. Больше мастики нигде не замечается. На грудной клетке местами покрытая плесенью незначительно высохшая кожа. На суставах сухожилия мумифицировались и связывают некоторые суставы. По мнению врачебной экспертизы, все кости принадлежат одному трупу; волос нигде нет. Зубы имеются лишь только в верхней челюсти. Труп мумифицировался вследствие благоприятных почвенных условий. Давность мумифицированного трупа установить невозможно, но науке известно, что при благоприятных почвенных условиях трупы сохраняются от 10 до 1000 лет, постепенно подвергаясь разрушению. С указанным мнением согласны и вполне солидарны врачи Лянсберг, Калашников и Ленский.

Ученый-археолог Дейнис считает, что труп плохо сохранился, так как он видел и более хорошо сохранившиеся мумии египетского происхождения. Возможно, что последние более сохранились вследствие искусственной мумификации, тогда как этот труп подвергался мумификации почвенной.

Крест, одетый на костях, недавнего происхождения; в разные моменты произведены фотографические снимки фотографами Бермантом и Соловейчиком.

Подписи председателя и членов комиссии.

Текст записки иерея Клавдия,
найденной при вскрытии «мощей»
Евфросинии Полоцкой

Ея рубашка без нужды от тела не отнимается, кроме когда потребуется отнятие частиц ее тела, только тогда развернуть ея. А для просушки тела не нужно развертывать, так как воздух пройдет сквозь ея.

Мы не дерзали никогда раскрывать святое тело преподобной матер<и> нашей Ефросинии, только тогда, когда свидетельствовали ея.

Иер<ей> Клавдий

После вскрытия мощи отправили на атеистическую выставку в Москву, оттуда — в Витебск, где их демонстрировали в местном краеведческом музее. За год до этого в Спасо-Евфросиневской обители были реквизированы все ценности и среди них серебряная рака, весом 40 пудов, в которой лежала святыня.

В период немецкой оккупации, когда были вновь открыты храмы и восстановлены монастыри, витебляне перенесли нетленные останки из музея в Свято-Покровскую церковь. 23 октября 1943 года они вернулись в Полоцк. Совершалось это с разрешения и с помощью оккупационных властей: реликвию сопровождал представитель штандарткомендатуры, в день прибытия поезда с мощами в городе отменили комендантский час. (Было бы, конечно, наивно говорить, что оккупанты заботились о белорусской культуре — они имели свой расчет.)

Непосредственный участник тех событий литератор и деятель послевоенной белорусской эмиграции Юрий Стукалич (Юрка Витьбич) в своей изданной в Нью-Йорке в 1975 году книге «Мы дойдем!» вспоминал:

«Поздним вечером из Витебска в Полоцк пришел вагон с мощами св.Евфросинии. Несмотря на комендантский час, когда жителям запрещалось выходить на улицу, комендант Полоцка разрешил двум священникам и четырем мирянам,

среди них был и я... проводить мощи с железнодорожной станции [redacted] собор св.Софии.

Уже была ночь, когда мы с трудом возложили стародавний дубовый гроб-колоду на устланную коврами повозку.

Впереди и позади нас шло по двое немецких солдат, которые то ли следили за нами, чтобы мы не совершили какой-либо диверсии, то ли охраняли нас от встречных немцев. Мы шли за повозкой и пели стихиру: *«Веселися, монастырь Спасов, и светло ликуй, земля Полоцкая».*

На следующий день состоялось перенесение мощей из Софийского собора в церковь Спаса ... Фронт находился [redacted] 36 километрах от Полоцка на станции Дретунь. Поэтому вначале комендант позволил, чтобы процессия состояла из двух десятков человек ... позже согласился на больше. Вместо многочисленных священников шли в своих пасхальных ризах только отцы Антоний и Модест. Небольшой девичий хор Софийского собора пел «Сегодня светло красуется древний город Полоцк».

Верующих, даже [redacted] полуразрушенном войной Полоцке, собралось больше, чем ожидалось, среди них шли я и моя мать, время от времени шептавшая:

— Позволил Господь и мне, грешной, сопутствовать Тебе, славная матерь наша Евфросиния...

Когда мы подошли к монастырю, колокола в котором не звонили, ибо их разбили большевики, то увидели, что по старинному белорусскому обычаю дорожку к церкви Спаса выстлали льняной тканью, а навстречу нам вышли монахини Евпраксия и Леонила. Их поддерживали под руки, а они со слезами голосили:

— Домой возвращаешься, наша мать игуменья. Благодарствуем тебе, Господи Иисусе Христе, что позволил нам дожить до этой радости...»

С того времени мощи святой Евфросинии почивают в Спасском храме.

Патронесса Белоруссии

же вскоре после смерти преподобной Евфросинии в ее честь были созданы тропарь и стихира. Концом того же XII века датируется и написание ее «Жития». Это могло произойти только при условии причисления полоцкой игуменьи к сонму святых.

Полочане признали свою просветительницу святой и начали почитать ее восемь столетий назад. В ту эпоху канонизация на восточнославянских землях, как и вообще в православии, происходила достаточно просто и зависела в первую очередь от местного епископа. В этом акте воплощалось общее мнение клира и верующих. Нет сомнения, что оценка полочанами жизни и подвигов Евфросинии была единодушною. Автор «Жития», сам полочанин, высказал ее во вдохновенном гимне, которым завершил свое произведение: «Какими словами, братья, восславить мне светлую память блаженнейшей невесты Христовой Евфросинии! Была она помощь обиженным, печальным утешение, раздетым одежда, больным посещение или, проще говоря,— для всех была всем. Евфросиния сердце свое вспаивала Божьей мудростью, Евфросиния — неувядаемый цветок райского сада. Евфросиния — орел небопарный, пролетевший с запада до востока, подобно лучу солнечному, просветив землю Полоцкую. Тем же, братья, похваляется Селунь о святом Димитрии, а Вышгород — мучениками Борисом и Глебом; я же похваляюсь: блажен ты, град Полоцк, взрастив росток такой — преподобную Евфросинию».

Признание святости княжны-игуменьи могло произойти уже при полоцком епископе Дионисии (около 1166—1182). Святой почитали Евфросинию и в Иерусалиме. Не случайно же, спасаясь от сарацинов, православные монахи вынесли с собою из Святой Земли и нетленные останки знаменитой полочанки.

На протяжении нескольких столетий преподобная Евфросиния считалась местной святой. Но Полоцк до середины XУI века был главным духовным центром белорусских земель, и культ княжны-игуменьи распространялся по всей Беларуси. Постепенно святая Евфросиния стала в сознании верующих небесной покровительницей — патронессой не только Полоцка, но и всего Отечества.

Определить, когда это произошло, вряд ли возможно. Однако необходимо заметить, что на роль покровителей-патронов Беларуси претендовали и другие святые — Казимир и Параскева Полоцкая. Культ св.Казимира сегодня распространен преимущественно среди белорусов-католиков на Виленщине и в сопредельных районах Республики Беларусь. Что касается почитания святой Параскевы Полоцкой, то после упразднения Унии ее культ усилиями Русской православной церкви был перенесен на святую Параскеву Пятницу. Польские власти до 1939 года стремились распространить на западнобелорусских землях культ святого мученика Андрея Боболи как патрона Белоруссии. Делалось это с определенной политической целью полонизации края, но верующие не приняли такого патрона.

Утверждению полоцкой подвижницы в качестве небесной покровительницы Отечества способствовало национальное возрождение начала XX века. Газета «Крывічанін» в 1918 году писала:«Не всем известно, что патронессой Белоруссии является св.Евфросиния-Предслава княжна Полоцкая, игуменья монастыря св.Спаса...»

Давней, если можно так выразиться, национальной принадлежностью преподобной Евфросинии объясняется, почему ее долго не почитали как святую соседние с белорусами народы. Несмотря на то, что в Киево-Печерской лавре почивали ее мощи, культ Евфросинии был почти неизвестен и на Украине. Полоцкую подвижницу упоминали только в общем богослужении 28 августа и на второй неделе великого

поста вместе с другими святыми, мощи которых находились в дальней Феодосиевой пещере.

В Московском государстве никакого культа святой Евфросинии до XYI века не существовало, потому что на этих землях она воспринималась как чужая. Святость полоцкой игуменьи признана лишь на Московском соборе 1547 года, когда ее житие вписали в «Четьи-Минеи» на 23 мая. Это было сделано, наверное, в первую очередь потому, что Московия усиливала свои агрессивные действия на западной границе и создавала им идеологическое обеспечение.

Специальная служба русского уклада в честь святой Евфросинии была утверждена только в 1893 году, а через семь лет иеромонах Никодим написал акафист*. Позднее распространение культа полоцкой святой в Русской православной церкви связано с тем, что, как уже отмечалось, преподобную Евфросинию почитали униаты. Враждебностью царских властей к Унии, сохранявшей национальную самобытность белорусов, объясняется, видимо, и исчезновение созданной в 1839 году белорусским художником Токаревым родом из Бешенкович иконы Евфросинии, предназначавшейся для полоцкого Софийского собора. На иконе, которую описывает в своей книге отец Лев Горошка, святая была изображена в полный рост, в левой руке держала крест, а правой указывала на корону и мантию — знаки княжеской власти.

Кстати, сегодня, кроме многочисленных православных икон полоцкой подвижницы, ее изображения можно увидеть на росписях подземной церкви Благовещения в Киево-Печерской лавре, на фресках киевского Владимирского собора (В.Васнецов).

Промелькнувшие в печати в начале нашего века сообщения, что Евфросиния Полоцкая канонизирована папой Григорием X на втором Лионском соборе в 1274 году, докумен-

---

* Особый вид молитвенно-хвалебного песнопения в честь Христа, Богородицы и святых, который все присутствующие исполняют стоя.

тами не подтверждаются. Тем не менее, согласно вековой традиции, Евфросинию признает святой и католическая церковь. В современных литургических изданиях для католиков восточного обряда (униатов) она вписана в календаре на своем месте.

Таким образом, сегодня преподобную Евфросинию вместе с православными белорусами глубоко чтут их братья-католики. Патронесса Беларуси дает духовную поддержку и нашим соотечественникам далеко за пределами Родины.

Первым белорусским православным храмом в Северной Америке стала церковь Евфросинии Полоцкой ■ канадском городе Торонто. Богослужение в ней впервые состоялось 25 марта 1950 года, в день провозглашения независимой Белорусской Народной Республики. В окрестностях Нью-Йорка находятся белорусские церкви во имя Жировичской Божьей Матери (Нью-Брансвик) и Евфросинии Полоцкой (Саут-Ривер). Кладбища при этих храмах стали последним пристанищем белорусским писателям-эмигрантам Юрке Витьбичу, Рыгору Крушине, Язэпу Гладкому, а также госпоже Эмилии Шабуне, сестре известного деятеля национального движения XX века Антона Луцкевича и прабабушки белорусского певца в США Богдана Андрусишина (Данчика). Еще одна белорусская православная церковь св.Евфросинии действует ■ Лондоне.

Сегодня, когда между католиками и православными ■ Белоруссии порой возникают недоразумения, общая для верующих этих конфессий святая — Евфросиния Полоцкая как бы призвана объединить их, даровать всем мир, согласие и взаимоуважение. В утвержденной папой «Молитве за белорусский народ» говорится: «Тебя, Пречистая Богородица и наша небесная Матерь, просим: заступись за нас, а ты, святая Евфросиния Полоцкая — патронесса Беларуси, и все святые покровители Белорусского народа, пасите нас, дабы мы стали народом святым, исполняющим волю Божью и свое предназначение, дабы служили общему благу здесь, на земле, а в жизни будущей обрели вечное счастье, и Тебе,

предвечному Господу, возносили хвалу, честь и благодарение на веки вечные. Аминь».

День памяти святой Евфросинии Полоцкой празднуется 23 мая (5 июня н.стиля).

Влечет образ подвижницы

Необычная судьба Евфросинии, ее духовные подвиги и самоотверженное служение родной земле,вознесшие знаменитую полочанку над своей эпохой, сделав ее святой патронессой Беларуси, уже не одно десятилетие привлекают внимание историков, литераторов, художников...
Ольга Ипатова создала запоминающийся образ княжны-игуменьи в исторической повести «Предсла́ва», где жизнь нашей соотечественницы показана на фоне ее драматического времени. С полоцкой просветительницей встречаются читатели романа Таисии Бондарь «Спакуса». Интересный экскурс в Полоцк XII века совершает в романе «Святыя грэшнікі» один из старейших белорусских прозаиков Алесь Асипенко. Евфросинии и ее современникам зодчему Иоанну и мастеру-ювелиру Лазарю Богше посвятили свои стихи, поэмы, рассказы Лариса Гениюш, Наталья Арсеньева, Алесь Рязанов, Рыгор Бородулин, Геннадий Буравкин, Ирина Богданович, Сергей Соколов-Воюш, Олег Минкин, Петро Ламан, Наум Гальперович, Сергей Тарасов...

Светская иконография Евфросинии насчитывает уже несколько десятков произведений. Среди них выделяются полотна известных белорусских живописцев Алексея Марочкина и Нинель Счастной, графические листы Арлена Кашкуревича. В технике гобелена портрет Евфросинии Полоцкой создал Сымон Свистунович. Ее имя возникает в памяти при знакомстве с одухотворенными женскими образами древних полочанок скульптора Алеся Шатерника. Часть этих произведений вошла в собрание Полоцкой картинной галереи.

Режиссер киностудии «Летапіс» Ольга Морокова сняла в 1989 году фильм «Евфросиния Полоцкая». Тогда же в первом номере нового республиканского журнала «Спадчына» появился белорусский перевод «Жития» святой, сделанный Алексеем Мельниковым.

Чтобы глубже постичь душу выдающегося человека, надо обязательно побывать у него на родине. В величественном Софийском соборе, где восемь с половиной столетий назад Евфросиния «нача книгы писати своими руками», теперь концертный зал с органом, а также музейная экспозиция, которая знакомит с археологическими находками, сделанными во время исследований средневекового Полоцка. Приближается день возвращения собора его законным изначальным хозяевам — верующим. Но и сегодня полоцкая София — яркий очаг духовности.

Вместе с храмом святой Софии в охранную зону Полоцкого историко-археологического заповедника включен архитектурный комплекс Спасо-Евфросиньевского монастыря. С каждым годом его посещает все больше путешественников из разных мест Белоруссии и из-за ее пределов. Они могут услышать рассказ о подвигах просветительницы, осмотреть построенный по ее заказу Спасский храм, увидеть фрагменты фресок XII века, одна из которых, вероятно, изображает саму Евфросинию. Можно подняться и на хоры, в келью, где жила подвижница. Предусматривается восстановление первоначального облика церкви Спаса и реставрация ее уникальных фресок. Задача сохранения древних росписей стоит особенно остро, ибо в последние годы фрески быстро самораскрываются и разрушаются. В 1989 году в храме начали работу художники-реставраторы.

Полочане мечтают об улице имени святой Евфросинии и о памятнике подвижнице, который мог бы прекрасно вписаться в архитектурно-ландшафтное пространство Спасо-Евфросиньевского монастыря или Верхнего замка. Создание такого памятника, кстати, предусматривается планом увековечения памяти деятелей белорусской истории и культуры,

чья жизнь связана с «отцом городов белорусских». План, с которым познакомила полочан городская газета, предусматривает также открытие мемориальных знаков и памятников именитым предкам подвижницы — первому летописному полоцкому князю Рогволоду, Рогнеде, князям Изяславу и Всеславу Чародею.

Актуальной остается проблема создания в Полоцком краеведческом музее специальной экспозиции, посвященной Евфросинии. Имя прославленной полочанки не должны обходить молчанием Белорусский государственный, Витебский краеведческий и другие музеи республики.

В дни празднования 1125-летия Полоцка произошло необычное и символическое событие, связанное с именем просветительницы. Под сводами Софийского собора, где когда-то нашла пристанище Евфросиния, прозвучал певческий цикл, созданный в ее честь в далеком XII веке. Ленинградка Наталья Серегина пока остается единственной исполнительницей этих песнопений, возникших у истоков нашей национальной культуры и оставляющих глубокое, неповторимое впечатление своими словами и древней мелодией.

Сегодня, когда поднимается новая волна национального возрождения, ему служит и патронесса Белоруссии.

Перевел с белорусского автор

Месяца мания в 24 день.
Повесть жития и преставления святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросинии, игумены монастыря святого Спаса и пречистыя Его Матере, иже в Полотьсце граде.
Благослови, Отче!

Благословен Господь Бог Израильв, Бог Авраамов, Бог Исааков, Бог Иаковль, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже Соломон в притчах глаголет: «Праведници в веки живит, и от Господа мзда их, и строение их от Вышнего, сего ради приимут венци из руки

Господня», яко и бысть. Еже на предпошедша скажем, о сих же сице есть: «Снидетеся, сущии в пустынях и в горах, житиа аггельскаа имуще: старии немощь отложьше, унии, яко елени, скачюще,— все снидетеся». Хощу бо вы представити трапезу от брашен сих, да ядше възвеселитеся душами вашими. Се бо есть трапеза нетлеющих брашен, не иже гортань услажает и чрево насыщает, но душа веселяща и ум укрепляющи на подвиги добрых дел. Сия бо яди, братие, аще кто насытится, не вжадает паки, якоже речено есть в Писаньи: «Не заморит Господь гладом душа праведных». Паки же на предлежащее наидем, о немже начахом повесть сию. Вы же, блазии послушници, князи и боляре, и церковници, и честнии собори святых, сущии в манастырех, и простии люди, снидетеся на новое сие слышание и послушайте прилежно, отвръзше ушаса своя и умякчивши нивы сердец ваших, приимете семена многоспасенаго житья послушанием жены сея преподобныя, святыя подвиги ея и труд, и любовь, яже к Богу. Яже предоидуще скажем, како родися и како въспитася, или како възрасте, в кою ли меру потече в след жениха своего Христа, о сих сице есть.

Бысть князь в граде Полотсце именем Всеслав, той имея сыновы многы. И беше у него меньший сын именем Георгий, от негоже родися сии блаженнаа отроковица. Родителя же ея възрадовастася о рожестве ея со всеми домашними своими. И по днех неколицех повелеста крестити ю, и кресписта ю во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И питома бяше доилицею ея, дне от дне растяше отроковица, тело млеком растяше, а душа Святаго Духа наполняшеся. Лучи же ся[1] девици деснаго[1] естества и молитвы плод, и толма

[1] – [1] У рукапісах гэтае групы дапушчана памылка. Адзначаную мясціну трэба чытаць, напэўна, так: «Девици сей учение быти книжному писанию, еще не достигше ей в совершен возраст телеснаго...»

бысть любящи учение, якоже чудитися отцу ея о толице любви учениа ея. Вести же разшедшейся по всем градом о мудрости ея и о блазем учении ея и о телесней утвари, бяше бо лепа лицем. Красота же ея многы славныа князя на любление приведе ко отцу ея, кождо их тщашеся, дабы пояти ю ■ жену сыну своему, и всем часто присылающимся к отцу ея. Он же отвещеваше: «Воля Господня да будет».

Един же, преодолеваше славным своим княжением и богатством, прислав к отцу ея, испроси дщерь его за сын свой. И пришедши ей ■ возраст 12 лет, и нача отец ея глаголати княини своей: «Нама уже лепо дати Предслава за князь»,— тако бо нарекоста ей имя преже крещениа еа. Она же глагола ему: «Да како Бог хощет и твоя, княже, воля, тако да будет». Тогда слышавши Предслава, размышляше в собе, глаголющи, паче же, реку, от Святаго Духа наплъняшеся мысль ея, и рече в собе: «Како се будет, же отец мой мыслит припрячи мя мужеви? То аще тако будет, то печали мира сего никакоже лзе гоньзнути». Пакы в собе рече: «Что бо успеша преже нас бывшии родове наши? И женишася, посягаша и княжиша, нъ не вечноваша; житие их мимотече и слава их погибе, яко прах и хужее паучины. А иже прежния жены, въземше мужскую крепость, поидоша в след Христа, жениха своего, предаша телеса своя на раны, и главы своя мечеви, а другыя аще железу выя своя не преклониша, нъ духовным мечем отсекоша от себе плотскыя сласти, предавше телеса своя на пост и на бдение и коленное покланяние и на земли легание, то тии суть памятни на земли, и имена их написана на небесах, и тамо с Аггелы безпрестани славят Бога. А си слава есть прах и пепел, и яко дым разходится, и яко пара водная погыбает». И тако ей размышляющи в сердци своем, а ум ея больма на Божию любовь подвизашеся. И единою положися на сердци ея та-

ково помышление, рече бо в себе: «Не се ли бы луче всего жития сего было, да бых ся постригла в чрьници, и была подо игуменьею, повинующися сестрам и учащися, како страх Божий утвердити в сердци своем и како течение скончати». Сия на уме своем положивши, и утаившися отца своего и матери и всех домашних, и иде в монастырь.

В та же лета бяше княини Романоваа игуменьею. Прииде к той, просящи прияти аггельскаго образа и причтатися ту сущим инокиням, и быти подо игом Христовым. Видевши же она блаженная жена юность и возраст цветущий оней, и смятеся, и нача телом утерьпати и сердцем ужасатися, и лицем на землю преклоньши, и восклоньшися, и возревши на юность ея, воздохну и прослезившися, глагола ей: «Чадо мое! Како могу се сотворити? Отец твой, уведев, со всяким гневом возложит вред на главу мою. И еще же юна еси возрастом, не можеши понести тяготы мнишескаго жытиа. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Отвещавши же блаженнаа отроковица: «Госпоже и мати! Вся видимаа мира сего красна суть и славна, но въскоре минуют, яко сон, или цвет увядает; вечнаа же и невидимая в веки пребывают, якоже Писание глаголет: Око не виде, ни ухо слыша, ни на сердце человеку взыде, иже уготова Бог любящим Его. Или отца моего ради не хощеши мене острищи? Не бойся, госпоже моя; убойся Господа, владеющаго всею тварию, и не отлучи мене от аггельскаго чина». Блаженная же княини удивившеся разуму отроковица и любви ѐа, яже к Богу, повеле воли ея быти. И огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благослови ю игумениа благословением святых отец, и рече ей: «Буди, чадо, последствующи преже тебе бывшим женам Февронии и Еупраксии и инех множество, иже Христа ради пострадаша, и Господь Бог даст ти победу и силу на

супротивника нашего диявола». И тако ей рекши, отпусти ю в келию свою.

Уведев же сиа отец ея, скоро иде в манастырь, и жалостно терзаше власы главы своея, и любезно целоваше ю, глаголя: «Горе мне, чадо мое! Почто ми сице сотворила еси, и печаль души моей принесе? Почто ми преже сего мысли сея не явила еси? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего! О горе мне, чадо мое милое! Како гоньзнет доброта твоя вражые пронырьство? Уже достоит ми плакатися оструплению душею к Господу Богу моему, да внидеши в чрьтог царствия Его». Жалость же бысть всем в дому его о ней. Преподобная же Еуфросиниа сего всего небрежаша жалости отца своего, но яко доблий храбор, въоружившеся на супротивника своего диявола, пребываше в манастыри, повинующися игумении и сестрам всем, и всех преспевающи постом и молитвами и бдении нощными. И оттоле паче подвижнейши нача быти, собирающи мысли благыя в сердци своем, яко пчела сот. И пребывши неколико время в манастыри, и потом проси у епископа сущаго тогда, нарицаемаго Илью, правящаго стол святое Софеи в Полотьсце, дабы ей велел ту пребыти в церкви святей Софеи в голъбци камене. И повеле ей, да пребывает ту. Вшедши же, начат подвижнейши подвиг постнический воспиимати, и начат книги писати своима рукама, и наем емлющи, требующим даяше.

Пребывающи же ей ту неколико время. В едину нощъ возлеже, опочивати хотящи от многаго стояниа в молитвах, яже к Богу, виде видение: поим ю Аггел, и веде ю, идеже бе церковьца святаго Спаса, метохия святыя Софии, яже зовется от людей Селце. И ту показа ей Аггел Господень, глаголя: «Еуфросиние! Зде ти подобает быти». Она же, убуждьшися, дивляшеся в собе, глаголющи: «Что хощет ми се быти?» Тоя же нощи виде трищи. И възбудившися от сна, со

страхом вста, славословяще Бога и глаголющи: «Слава Тобе, Боже, слава Тобе, яко сподоби мя в нынешнюю нощъ видети святое лице Аггельское!» И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое! И паки к Тобе привергохся от ютробы матере моея. Бог мой еси Ты, яко восхоте, тако и сотвори на мне, рабе Твоей!» И кончеваше утренюю.

Тоя же нощи явися епископу Илии тъй же Аггел, глаголя: «Въведи ю, рабу Божию Ефросинью, в церквьцу святаго Спаса, на рекомое Сельце место, бо то свято есть, яко достойна есть царству небесному, яко миро благовонно, въсходит мольтва ея к Господу, и яко венец на главе цареве, тако почивает Дух Святый на ней, и яко солнце сияет по всей земли, тако житие ея просияет предо Аггелы Божии». Епископ же въста въскоре со страхом и трепетом, прииде к ней. Еуфросиниа же, видевши его, поклонися ему и рече: «Благослови, владыко святый!» Он же глагола: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на всех вразех видимых и невидимых». Она же, поклонившися, рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святый». И седоста.

Отверз же блаженный епископ уста своя, начат беседовати о спасении души. Блаженная же Еуфросиниа приимаше словеса его, яко семена в житницу душа своея, и плодящи ово 30, ово 60 или 100. Много же побеседовав с нею, и се прирече ей, глаголя: «Дщи! Хощу ти рещи слово, ты же с любовию приими е». Она же рече: «Рада, отче преподобный, приму слово твое, яко дар многоценен». И глагола ей епископ: «Веси ли, чадо, се церковь есть соборная, идеже седиши, ту вси человеци собираются, и тобе не лепо зде пребывати. То се есть церковьца святаго Спаса в Селци, идеже братья наша лежат, преже нас бывшии епископи. Не-

гли Бог поспешит молитвами их и твоим трудом, и возградит место то велико».

Еуфросиния же, слышавши от епископа, яко тако изглагола ей, и возрадовася душею, и возвеселися сердцем, и, явлению Аггелову веру имши, еже виде и слыша от Него, глагола епископу: «Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми». Призвав же епископ князя Бориса, стрыя ея, и отца еа Георьгия, и преподобную Еуфросинию, и честныя мужа, и постави я сам послухы, рек: «Се отдаваю Еуфросинии место святаго Спаса при вас, да по моем животе никто же не посудит моего дания». Се слышавше князи оба и боляре все от епископа, поклонистася ему, глаголюще тако: «Ей, владыко святый, се ти есть Бог положил на сердци твоем, еже сице еси умыслил отроковици сей попечение оней». Еуфросинии же реша: «Ты же иди и послушай епископа, еже ти велит, тако створи, то есть отец всем нам, того подобает слушати». Еуфросиниа же, возревши на ня осклабленым лицем, и рече им: «Рада иду, яко Бог повелит ми, тако и будет; воля Господня да будет о мне». Князи же и боляре все, слышавше от преподобныя Еуфросинии глагол сий, возрадовашася и, приемше благословение от епископа и поклонившеся преподобной Еуфросинии и целовавше ю любезным целованием, ехаша в домы своя. Еуфросиниа же, поклонившися в святей Софеи и благословившися от епископа, и тоя нощи въставши, поимши с собою едину черноризицу, прииде на место, зовомое Селце, идеже есть церковьца святаго Спаса. И вшедши в церковь, и, поклонившися, возгласи сице: «Ты, Господи, заповеда святым Своим Апостолом, рек: Не носите с собою ничесоже, токмо жезл. Се аз, Твоему словеси последствующи, изыдох на место сие, ничтоже носящи, но точию Твое слово в собе имущи, еже рещи: Господи, помилуй. Еще же се за все имение имею

книги сиа, имиже утешает ми ся душа и сердце веселит. Лише же сих триех хлеб не имам ничтоже, но токмо Тебе помощника и кръмителя. Ты бо еси отец убогим, нагим одение, обидимым помощник, ненадеющимъся надеяние, и буди имя Твое благословено на рабе Твоей Еуфросинии отселе и до века. Аминь». Сице рекши, и изшедши из церкви, нача подвижьнеши быти на молитву, яже к Богу.

И ту ей пребывающей неколико время. И тако посла ко отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру мою Городиславу,— тако ей беста имя нарекла родителя,— да научится,— рече,— грамоте». Он же пусти ю к ней. Она же с прилежанием учаше ея спасению души. Сия же со прилежанием приимаше, яко нива плодовита, умягчивши сердце свое, и глаголаше: «Господь Бог да устроит ми на спасение души моей твоими святыми, госпоже, молитвами». Сие рекши ей. Преподобная же Еуфросиния, введши ю в церковь, и повеле иерееви, огласивши, облещи и черьнеческия ризы, и нарече имя ей Евдокия. И по малех днех присла отец к ней, глаголя: «Пусти уже сестру свою ко мне!» Она же отвеща: «Еще не извыче всей грамоте». Уведев же отец ея, яко утаивши его, постриже ю, и възьярися на преподобную Еуфросинию, сердцем горя, приехав к манастыреви, и глагола: «Чадо мое, что створи? Приложи ми сетование к сетованию и души моей печаль к печали». И сия ему глаголющу от горести сердца своего, реками слез часто изливаше от оочию своею, любезно дръжа Евдокею и глаголя: «Чада моя, на се ли вас родих, или на се вас мати воспита? Уже ли ваю брак уготовах? Уже ли чертог и брачныя ризы ваю на сетование положих собе? Чада моя милая, что ми воздаста? В радости место горькиа печали сердце мое наполниста?» Вси же бояре его, слышавше жалость князя своего, горко плакахуся о напрасней печали князя своего. Блаженная же Еуфросиния

отвещеваше ко отцу своему: «Что ради печалуешися на мя? Имееве печальника и помощника единого — Бога». Отец же ея малу утеху приим от словеси преподобныя Еуфросинии, поеха в дом свой. И Евдокия же пребываше в манастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Еуфросиниа трудом многим моляшеся к Богу о месте том, дабы е устроил Бог.

Бяше же во граде княжна Борисовна именем Звенислава. И принесе всю свою утварь златую и ризы многоценны ко Еуфросинии, и рече ей: «Госпоже и сестро! Вся красная мира сего ни во что же ми ся мнит. Сия вся даю святому Спасу, а сама хощу поклонити главу свою поидо иго Христово». Она же прият ю с радостию, и повеле иерееви пострищи ю, и нарече имя ей Еупраксия. И тако начаста пребывати в манастыри в едину мысль в молитвах, яже к Богу. И тако бяше видети, яко едина душа в дву телесу. И по сем блаженная Еуфросиниа заложи церковь каменну святаго Спаса, и от начатка доспе за 30 недель.

И се хощу вам, братие, чюдо сказати. Бе муж именем Иван, приставник над делатели церковными; к нему же прихожаше многажды глас свитающу дни, глагола: «О Иване! Востани и пойди на дело Вседръжителя Спаса!» И во един от дний въстав, прииде ко блаженной Еуфросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеш понужати мене на дело?» Она же рече: «Ни». И паки расмотривши, премудрая жена рече ему: «Аще и не аз тя возбужаю, а кто тя ни позывает на таковое дело, того послушай прилежно с потщанием». И паки другое чюдо скажу вам, добрии послушници: уже сконьчаней бывши церкви, и мало не доставшим плитам, нечим бяше верха скончати. И поискавше, не обретоша ничтоже. И печаловашеся о том Еуфросиниа, и, воздохнувши, рече: «Слава Тебе, Вседръжителю и Человеколюбьче, даровавый си нам болшая, то дай нам и меньшья, имже

свершится церковь Твоа!» И тако ей помольшися, заутра по устроению Божию обретошася в пещи плиты, и того дни свершиша церковь, и крест возставиша.

Преподобная же Еуфросиниа, видивше соврьшену церковь, возрадовася душею. И бысть священие и велия радость всем христьяном. И собрашася князи и сильнии мужие, и иноки и инокиня, и простии людие, и бысть тръжество велие, и празноваша дни многи, и разыдошася кождо в свояси. Видевши же блаженная, яко исполнил есть Бог желание сердца ея, и вшедши в церковь, паде ниц на земли, и въздохнувши от глубины душа, лице свое мочащи слезами, и нача глаголати: «Ты, Господи, Сердцевидьче, Благодателю, Боже богом, милостивый Господи, призри на храм Свой, яже создах во имя Твое, якоже рече Соломон: Вышний не в рукотворенах церквах живет. Ты, Господи, призри на мя, на рабу Твою Еуфросинию, и на рабыня Твоя сия, яже собрах во имя Твое, да приимше иго Твое легкое на выя своя, поидут в след Тебе, и сътвори я овца двора Твоего, и буди им пастух и дверник, да ни едино от них не будет въсхыщено волком — губителем дияволом. Буди им, Господи, оружие и забрала, да не приидет нань зло, ни рана не подвижится к телесам нашим, и не погуби нас со безаконии нашими, на Тя бо упование наше положихом, яко Ты еси Бог знающим Тя, и Тобе хвалу воспущаю до последняго моего издыханиа. В веки, аминь». Сестры же сице учаше, глаголющи: «Се собрах вы, яко кокош птенца под креле свои, и в паствину, яко овца, да пасетеся в заповедех Божиих, да и аз веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудовныя, и толик дождь проливаю к вам учением. А нивы ваша во едину меру стоят, не растуще, ни поступающе горе, а год приспевает во свершение, и лопата на гумне лежит. Но боюся, егда будет плевел в вас и предани бу-

дете огню негасимому. Потщитеся, чада моя, убежати сих всех, и створитеся пшеница чиста, и смелитеся ■ жрьновах смирением и молитвами и постом, да хлеб чист принесетеся на трапезу Христову». Сице же ей всегда учаще и безпрестани, яко мати чадолюбивая г детем своим любовь показующи.

Мы же на предлежащая возвратимся. Видевши же преподобная Еуфросиниа манастырь свой украшен и всего блага исполънен, умысли создати вторую церковь камену святей Богородици. И ту свершивши и иконами украси, и освятивъши, предаст ю мнихом, и бысть манастырь велий. Видевши же блаженная манастыря два устроена превелика зело и пребогата, и рече в собе: «Слава Тобе, Владыко, благодарю Тя, Святый! Что есмь восхотела, то дал ми еси, и скончал еси, Господи, желание сердца моего». И паки рече: «Помилуй мя, Господи, и скончай прошение мое, да бых видела пресвятую Богородицю Одигитрию ■ сей святей церкви». И посла слугу своего Михаила ■ Царьград к цареви, нарицаемому именем Мануилу, и к патриярху Луце з дары многоценными, просящи от нею иконы святыя Богородица, еже бе еуаггалист Лука написа 3 иконы еще при жывоте святыя Богородица и постави едину во Ерусалиме, а другую во Цариграде, а третью в Ефесе. Она же с прилежанием прошаше Ефеския иконы святыя Богородица. Видев же царь любовь ея, и посла в Ефес седмь сот оружник своих, и шедше, принесоша икону святыя Богородица в Царьград. Патриярх же Лука собра епископы и собор весь во святую Софию, и, благословив, даст ю слузе преподобныя Еуфросиниа. Он же с радостию п рият и принесе госпожи своей Еуфросинии. Она же, внесши в церковь святыя Богородица, постави ю, и въздевши руце, и рече: «Слава Тебе, Господи, слава Тебе, и еще реку: слава Тебе, Владыко, сподобивый

мя видети в днешний образ матере Своея!» И се рекши, украси ю златом и камением многоценным, и устави по вся вторникы носити ю по святым церквам, украси же всю землю Полотскую своима боголепныма манастырема.

И видевши, яко просвети Бог манастыря ея, и въжеле, глаголющи: «Абы ми дойти святаго града Иерусалима и поклонитися гробу Господню и всем святым местом, видети и целовати, и тамо живот свой скончати». Видевши же стадо Божественных овец совокуплено множество, и радовашеся им, яко своему спасению, и на всяк день учаше сестры своя: старыя учаше терпению и въздержанию, уныя же учаше душевней чистоте и безстрастию телесному, говеянию образну, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питью безмолъвну; при старейшей молчати, мудрейших послушати, к старейшим покорение, к точьным и меньшим любовь без лицемериа; мало вещати, а множае разумети. Тако бо бяше дан дар сей блаженной Еуфросинии от Бога, аще кто яе въпрошаше о коей вещи, она ему разрешаше, чему быти, и кто ея послушаше, той добро получаше, не бо хотяше видети кого которающася: ни князя со князем, ни болярина з болярином, ни от простых кого со своим другом, но всех хотяше имети, яко едину душу.

Посла же по всей братьи своей, поведающи им мысль свою, оже восхоте ити во Иерусалим. Он же, слышавше весть сию, с жалостию многою съехашася отвсюду ко блаженней Еуфросинии и моляхут ея со слезами, дабы их не оставила сирых. Она же их тешаше благым смыслом своим, яко мати, дети своя любящи. И бе любим ей брат Вячеслав; приеха и той к сестре своей Еуфросинии со княинею и з детьми своими. И пришед, поклонися ей и рече: «Госпоже моя, мати и сестро! Что оставляеши мя, правителю души моей и свете оочию моею!» И горко ему плачющуся. Бла-

женнаа же Еуфросиниа повеле ему ити к домови; дети же его повеле оставити у сестры своея Евдокеи. Дан же бысть дар блаженней Еуфросинии от Бога, аще кого зряше оочима своима, то разумеяше, в коем человеце сосуд будет избран Богови. Тогда же преблаженнаа Еуфросиниа, видевши братаине свои, и рече има: «Хощу ваю обручити жениху безсмертному и ввести в чертог царства Его». Онема же послушающема, усладися душа ею паче сота медвена словесем преблаженныя Еуфросинии. И, падши на ногу ея, глаголаста к ней: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва! Яко же хощеши, створи нама, госпоже!» Преподобная же Еуфросиниа с радостию и с поспешением призвавши брата своего и рече ему: «Аз хощу пострищи Кироанну и Ольгу»,— тако бо и бяста нарекла родителя ею. Смяте же ся отец ею о словеси сем и рече: «Госпоже моя, что ми хощеши створити? Два плача прилагаеши души моей: да плачуся отхода твоего ради и сетую чаду деля своею». Мати же ею жалостно тръзашеся. Блаженнаа же Еуфросиниа, пославши, призва епископа, тогда стол правяща святое Софеи, нарицаемаго Дионисия, и введши ею в церковь, и повеле острищи ею, и нарече имя Кироанне Агафия, а Ользе Еуфимия, и благословивши и благословением святых отец. Сама же блаженнаа Еуфросиниа, положивши великое устроение обема манастырема, братии и сестрам, и даст дръжати и рядити сестре своей Евдокеи оба манастыря. Сама же, поклонивши-ся в церкви святаго Спаса и у святое Богородици и рече: «Господи Сердцевидче! Се оставляю дом Твой незатворен никомуже; Ты же, Господи, не затвори от нас небеснаго Ти царствия».

И тако поиде во Иерусалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Вся же братия горко плакахуся отхода ради госпожа своея, и вся гражане выйдо-

ша проводити ея; старии плакаху, яко дщере, ркуще: «Увы нам, вожу старости нашея, просвещение души нашей, подпоре немощи нашей». Юнии же глаголаху: «Камо заходиши, свете оочию нашею! Кто нашу юность укрепит, воздръжание юности нашея? Не оставляй нас сиры, но в молитвах своих не забывай нас». Она же, целовавши всех, благословивши и, возревши на небо, рече: «Ты, Господи Сердцевидче, ходивый со Аврамом, иди и с нами, рабы Твоими,— с Еуфросиниею и с Давыдом и с Еупраксиею!» И тако поидоша все, еже суще с нею.

О дивное чюдо! Не бывавши ни в коей стране, ни во граде, ни в селе; ныне же, вземши мужескую крепость, премину вся грады и власти и приимаше от всех князей честь велику. И тако пришедши в страны, и срете ю царь, идый на Угры, с великою честию посла ю в Царьград. Она же, пришедши, и вшедши в великую церковь святыя София, и поклонися та же и всем Божиим церквам, и благословися от патриярха, и покупивши разноличныя фимияны и кадильницу злату, и иде во Иерусалим. И пришедши во Иерусалим, посла слугу своего Михаила тогда сущему патриярху, глаголющи: «Владыко святый! Створи милость на мне; повели, да отворят ми ся врата Христова». Он же повеле прошению ея быти. Пришедших ко вратам, паде на земли, глаголющи: «Господи Иисусе Христе! Не вмени ми сего в грех, занеже изволих по стопам Твоим ходити и внидох во святый град сий!» И целовавши врата и сущии с нею, и вниде во град, и иде ко гробу Господню. И пришедши, поклонися, и целова гроб Господень и сущии с нею. И покади гроб Господень златою кадильницею и многоразличными фимияны, и изыде, и обита у святое Богородици в Руском манастыри. И во вторый день иде второе ко гробу Господню, и тако же сътвори: поклонися и целова, и покадивши, изыде. В третий

же день то же створи, и давши злата много, и поставивши кадильницу злату на гробе и многоразличныя фимияны, возревши оочима своима, и руце воздевши на небо, и, со слезами воздохнувши из глубины сердца, глаголаше: «Господи Иисусе Христе, Сыне Божий, рожейся от Приснодевы Мариа спасениа ради нашего! Рекл еси: Просите и приимете. Аз же, грешнаа, егоже просих, получих от Тебе, Владыко. Се же и еще прошу у Тебе, милостиве, да сконьчаю место прошениа моего: приими дух мой от мене во святем граде Твоем Иерусалиме и пресели мя в вышний град Твой Иерусалим, и покой мя на лоне патриярха Авраама со всеми угожьшими. Аминь». И сице ей глаголавши, изыде в прежереченый манастырь святыя Богородица, идеже бе обитала. Ту же посещением Божиим впаде в недуг и нача болети. И лежащи на ложи своем, глаголаше: «Слава Тебе, Владыко, яко восхоте и створи на мне, рабе Твоей». И тоя же ради болезни не може ити на Иердан. Иде брат ея Давыд и сестра ея Еупраксия и сущии с ними. Она же, лежащи на ложи своем, хваляше Бога, глаголющи: «Господи, призри на рабу Твою Еуфросинию, и помилуй мя!» И приидоша бывше на Иердане, и принесоша ей воды от Иордана. Она же с радостию воставши и приемши и пивши, и облияся по всему телу своему, и возлегши на ложи, и рече: «Благословен Бог, просвещая всякого человека, грядущаго в мир. В векы молюся человеколюбивому Богу, ревнующи Петрову покаанию, еже в отвержении не отчаяша себе, но плакася горко. Господи, приимый того покаяние, приими и мене, недостойную рабу Твою Еуфросинию, молящуся на супротивника своего диявола, да не възглаголет ми на Страшнем Суде ничтоже пред Тобою, Господи, он злый раб, въступих бо ногама своима на змиевую его главу и супротивихся дрьзости его оканной, надеющися на Твое человеколюбие, Госпо-

ди». И услыша Бог молитву ея, и посла Аггела Своего к ней, глаголюща: «Блаженна ты еси в женах, благословен труд твой! Се уже отвръзоша ти ся двери породныя, и все Аггели собрашася, дръжаще свеща, чающе твоего сретениа. А дар, егоже просиши у Бога, даст ти ся». И се рек Аггел, отиде от нея. Блаженнаа же Еуфросиниа возрадовася душею, и въскоре посла в лавру святаго Савы, глаголющи: «Се уже приспе время, да же мя Бог покоит. И приимете мя, и бых легла в церкви святаго Савы?» Отвещаша же ту сущии иноци, глаголюще: «Имеем запрещение от святаго Савы, оже жены не приимати никоеяже. Но се ти есть манастырь святыя Богородица Феодосиев опщий, в немже лежат святыя жены: мати святаго Савы, и мати святаго Феодосиа, и мати святую безмезднику Козмы и Дамияна именем Феодотия, и инии мнози святии; ту ти подобает лещи». Пришедшу же посланному от нея и возвести Еуфросинии. Она же о всем похвали Бога и, пославши, купи гроб в комаре святыя Богородица. Лежаше же в болезни своей 24 дни, и познася при сконьчании, и рече: «Призовите ми прозвитера, да ми даст причащение святых тайн, уже бо зватай близ предстоит, ждый повелениа владычня». И прииде прозвитер, несый причащение. Она же, въставши, и поклонися трижды, и приемши пречистое тело и честную кровь Христову, и возлеже на одре своем, и предаст душу свою в руце Бога жива месяца мая в 24 иде в покой небесный. Давыд же и Еупраксия и с прочими спряташа тело ея честно.

Кыим убо языком, братие, достоит ми похвалити светозаръную память преблаженныя невесты Христовы Еуфросиние! Бяшет бо помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим одение, больным посещение, и спроста рещи, всем всяка бысть. Еуфросиниа убо сердце свое напаяше Божиа премудрости. Еуфросиниа неувядающий цвет райскаго сада.

Еуфросиниа — небопарный орел, попарившия от запада до въстока, яко луча солнечьнаа, просветившия землю Полотьскую. Тем же, братие, хвалится Селунь о святом Димитрии, а Вышегород мученикома Борисом и Глебом; аз же хвалюся: блажен сей ты, граде Полоцкый, такову леторасль возрастивый — преподобную Еуфросинию. Блажении людие, жывущеи во граде том. Блажени родители твои, блажена утроба, от нея же изыде преподобнаа госпожа Еуфросиниа. Блажено рожество ея, блажено воспитание ея, блажен и возраст ея, Еуфросинии достохвалныя. Блажен труд твой и подвизи, яже к Богу. Блажен и манастырь твой, блажени и живущии в манастыри святаго Спаса и святыя Богородица. Блажении людие, послужившеи тебе. Но, о преблаженая невеста Христа Бога нашего, молися к Богу о стаде своем, еже еси совокупила о Христе, яко Тому подобает всяка слава, честь и покланяние с Отцем и со святым Духом ныне и присно и в веки веком. Аминь.

Рукапіс ДБЛ, Ф.113 №632, л.206-225 адв.

Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадоб нейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку. Багаславі, Ойча!

Пахвалены Госпад Бог Ізраіля, Бог Аўраама, Бог Ісаака, Бог Іакава, не мёртвых Бог, але жывых. Праведныя бо і пасля смерці жывуць; як кажа Саламон у прыповесцях: «Праведнікі ў вяках жывуць, і ад Госпада іх узнагарода, і клопат пра іх ад Усявышняга. Таму атрымаюць яны вянец з

рукі Госпада. Так і ёсць. І яшчэ скажам пра іх: «Прыйдзіце ўсе, хто жыве ангельскім жыццём у пустэльнях і ў гарах: старыя — адкінуўшы немач, маладыя — скачучы, быццам алені,— сыдзіцеся ўсе». Хачу бо даць вам трапезу з такіх страваў, каб, паеўшы, узвесялілі вы свае душы. Бо гэтая трапеза ад страваў нятленных — не тая, што дае асалоду гартані і чэрава насычае, але тая, што душу весяліць і розум умацоўвае на добрыя дзеі. Калі будзе хто есці яе, дык, насыціўшыся, болей не ўжадае, як мовіць Пісанне: «Не заморыць голадам Госпад праведных душы». Але вернемся да таго, з чаго пачалі мы аповесць. Вы ж, дабрачынныя слухачы — князі і баяры, царкоўнікі і пачэсныя сонмы святых, што жывуць у манастырах, і простыя людзі,— прыйдзіце на гэтую казань, паслухайце ўважліва, адкрыўшы вушы свае, памякчыўшы нівы сэрцаў вашых, і прыміце ў іх насенне ўратавальнага жыцця найпадобнейшай жанчыны той, яе подзвігі й працу святую, і любоў да Бога. Скажам спярша пра тое, як яна нарадзілася і гадавалася, як узрасла і як пайшла следам за сваім жаніхом Хрыстом.

Быў у горадзе Полацку князь Усяслаў, і меў жа ён многа сыноў. І быў у яго меншы сын імем Георгій, ад якога і нарадзілася шчаснае тое дзяўчо. І ўзрадаваліся бацькі яе нараджэнню разам з усімі роднымі. А праз колькі дзён наказалі хрысціць яе, і хрысцілі яе ў імя Айца, Сына і Духа Святога. І гадавала яе карміцелька, і расло дзень за днём немаўля, жывячы малаком цела, а душу напаўняючы Духам Святым. І дзяўчына была вельмі здольная да кніжнай навукі, нават не дасягнуўшы яшчэ паўналецця, і было гэта плёнам малітвы. Так любіла вучэнне яна, што дзівіўся бацька яе з любові такой да навук. І па ўсіх гарадах разышлася слава пра яе мудрасць, і добрыя здольнасці да навук, і красу цялесную, бо была яна прыгожая надта абліччам. Ха-

раство ж яе многіх слаўных князёў прыводзіла да бацькі яе: хацеў кожны з іх заручыць яе сыну свайму. І многія часта прасілі згоды на гэта ў бацькі яе, але адказваў той: «Няхай спраўдзіцца воля Госпада!»

Адзін жа з князёў, найбольш слаўны княжэннем сваім і багаццем, паслаўшы да бацькі яе, папрасіў выдаць дачку за сына свайго. І калі споўнілася дзяўчыне дванаццаць гадоў, пачаў казаць бацька яе да княгіні: «Варта аддаць ужо за князя Прадславу» (так бо назвалі яе да хрышчэння). Яна ж адказала: «Хай спраўдзіцца воля Бога і твая, княжа!» Прадслава ж, пачуўшы ўсё тое, падумала,— ці скажу болей: Святым Духам напоўніўся розум яе,— і сказала сабе: «Што будзе, калі бацька надумае аддаць мяне замуж? Калі здарыцца так, смутку гэтага свету нельга будзе пазбыцца!» І яшчэ казала сабе: «Што ж учынілі нашыя роды, якія былі да нас? Жаніліся і выходзілі замуж, і княжылі, але не вечна жылі; жыццё іх праплыло, і загінула іхняя слава, быццам прах, горай за павуцінне. Затое жанчыны, што жылі раней і, узяўшы мужчынскую моц, пайшлі следам за сваім Жаніхом, і целы свае аддалі на пакуты, і паклалі галовы пад меч, а іншыя хоць і не схілілі шыі свае пад жалеза, але мечам духоўным адсеклі плоцкія асалоды, аддаўшы целы пасту, чуйнаванню, і малітоўнаму кленчанню, і зямельнаму ляжанню — тых памятаюць на зямлі, іх імёны напісаны на нябёсах, дзе яны з ангеламі Бога ўсхваляюць. А слава гэтая — пыл і попел, быццам дым разыходзіцца і нібы пара водная гіне!» Так яна думала ў сэрцы сваім, а розум яе больш узмацняўся на любоў Божую. І адзіная думка легла на сэрца яе, бо казала сабе: «Ці не было б лепей за гэтае жыццё пастрыгчыся ў манашкі і быць пад ігуменняй, і слухацца сёстраў, і вучыцца, як Божы страх сцвердзіць у сэрцы сваім і як скончыць жыццё?» І гэтак вырашыў-

шы, пайшла ў манастыр пакрыёма ад бацькі і маці і ад усіх родных.

У тыя гады ігуменняю была княгіня Раманава. Прыйшоўшы да яе, Еўфрасіння прасіла, каб дазволіла тая прыняць ёй ангельскі воблік і далучыцца да інакіняў, што жылі там, і быць пад Хрыстоваю ўладай. І ўгледзела шчасная тая жанчына яе маладосць і квітучы ўзрост, і сумелася, і стала пакутаваць целам, і сэрцам жахнулася, і схіліла твар да зямлі, і надоўга ўкленчыла, і схілілася, і ўбачыла маладосць яе, уздыхнула і, плачучы, гэтак сказала: «Дзіця! Як магу я такое ўчыніць? Твой бацька даведаецца і гнеў свой абрыне на маю галаву. Ды і маладая ты яшчэ векам, каб несці цяжар манаскага жыцця. І як здолееш ты пакінуць княжанне і славу гэтага свету?» І адказвала ёй шчасная тая дзяўчына: «Панна і маці! Усё відочнае на гэтым свеце прыгожае і слаўнае, але хутка мінае, як сон, альбо вяне, бы квет; вечнае ж і невідочнае ў вяках жыве, як гаворыць Пісанне: Вока не бачыць і вуха не чуе, і на сэрца чалавеку не прыйдзе, што рыхтуе Бог тым, хто любіць Яго. Ці дзеля бацькі майго не хочаш пастрыгчы мяне? Не яго бойся, панна мая, а Бога пабойся, Які ўладарыць над усімі стварэннямі; не пазбаў мяне ангельскага чыну!»

Шчасная ж тая княгіня здзівілася розуму дзяўчыны і яе любові да Бога і загадала выканаць волю яе. І абвясціў яе іерэй, і пастрыг яе, і даў ёй імя Еўфрасіння, і апрануў яе ў чорныя рызы. І багаславіла яе ігумення багаславеннем святых айцоў, гэтак мовячы: «Наследуй, дзіця, жанчынам, што жылі раней цябе: Фяўронні і Еўпраксіі і многім іншым, якія цярпелі дзеля Хрыста, і дасць Госпад табе перамогу і сілу на супрацiўніка нашага д’ябла!» І так ёй сказаўшы, адпусціла яе ў сваю келлю.

І калі ўведаў усё тое бацька яе, адразу ж пайшоў у ма-

настыр і ў роспачы рваў на сабе валасы, і цалаваў дачку замілавана, і казаў: «Гора мне, дзіця маё! Што ж учыніла ты мне, прынёсшы душы маёй смутак! Што ж раней не сказала ты мне намеру свайго? Дзіця маё салодкае, жаль агортвае сэрца маё! О гора мне, дзіця маё мілае! Як абміне тваё хараство спакусы варожыя? Ужо трэба мне плакаць душою маёю аструпянелай да Госпада Бога майго, каб увайшла ты ў Царства Яго!» І смуткаваў па ёй увесь дом яго. Найпадобнейшая ж Еўфрасіння не зважала на смутак бацькі свайго, але, як добры ваяр, узброілася супраць ворага свайго д'ябла, і стала жыць у манастыры ў паслушэнстве ігуменні і ўсім сёстрам, і ўсіх пераўзыходзіла ў посце, малітвах, чуйнаванні начным. І з тога часу яшчэ руплівейшаю стала, збіраючы дабрачынныя думкі ў сэрцы сваім, як пчала — мёд у соты.

Так жыла яна нейкі час у манастыры, а пасля папрасіла епіскапа Іллю, што кіраваў пасадам Святой Сафіі ў Полацку, каб той дазволіў ёй жыць у царкве Святой Сафіі ў мураванай келлі. І ён дазволіў ёй жыць там. І яна ўвайшла туды, і ўчыніла найпадзвіжнейшы подзвіг посту, і пачала пісаць кнігі сваімі рукамі, і прыбытак ад продажу іх аддавала тым, хто папросіць.

Так жыла яна там пэўны час. І ў адну ноч легла яна адпачыць пасля доўгіх стаянняў на малітве да Бога, і ўбачыла праяву: узяў яе ангел і павёў туды, дзе была цэркаўка Святога Спаса, метохія Святой Сафіі, што людзі завуць Сяльцом. І паказаў яе ангел Госпадавы, кажучы так: «Еўфрасіння! Тут належыць быць табе!» Яна ж, абудзіўшыся, вельмі здзівілася, кажучы: «Што гэта значыць?» І ў тую ж ноч бачыла гэтае тройчы. І, абудзіўшыся ад сну, узнялася са страхам, славячы Бога й гаворачы: «Слава Табе, Божа, слава Табе, што даў мне ў гэтую ноч бачыць светлае

аблічча ангелава!» І пачала пасля чытаць псалом: «Гатовае сэрца маё, Божа, гатовае сэрца маё! Зноў да Цябе прыбягаю ад чэрава маці маёй! Ты — Бог мой; паводле жадання Свайго ўчыні мне, рабе Сваёй!» І скончыла ютрань.

Той жа ночы явіўся той ангел епіскапу Іллю, кажучы: «Увядзі рабу Божую Еўфрасінню ў цэркаўку Святога Спаса на святым месцы, званым Сяльцом, бо яна вартая Царства нябеснага; як духмянае міра, узыходзіць да Госпада малітва яе, як вянец на галаве царавай, спачывае на ёй Дух Святы, і як сонца ззяе над усёю зямлёю, так праззяе жыццё яе прад Божымі ангеламі!» Епіскап жа ўзняўся хутка са страхам і трымценнем і прыйшоў да Еўфрасінні. Тая ж, пабачыўшы епіскапа, пакланілася яму і сказала: «Багаславі, святы ўладыка!» Ён жа адказвае: «Бог няхай багаславіць цябе, дзіця, і надасць табе цярпення і сілы на ўсіх ворагаў відочных і невідочных!» Яна ж пакланілася і сказала: «Амін. Хай учыніцца мне паводле слова твайго, святы ўладыка!» І села.

Адкрыў жа той шчасны епіскап вусны свае і пачаў з ёю гутарыць пра ратунак душы. Шчасная ж Еўфрасіння прымала словы яго ў жытніцу душы сваёй, быццам насенне, якое радзіла: адно — 30, другое ж — 60 альбо 100. І доўга гутарыў з ёю епіскап, і пасля сказаў так: «Дачка! Хачу слова мовіць табе; ты ж прымі з любоўю яго!» Яна ж кажа: «З радасцю, найпадобнейшы ойча, прыму словы твае, быццам дар шматкаштоўны!» І гаворыць епіскап: «Ведаеш, дзіця, што царква, дзе жывеш ты,— саборная; тут усе людзі збіраюцца, і нядобра табе быць тут. Але ж ёсць цэркаўка Святога Спаса ў Сяльцы, дзе брацiя наша ляжыць — епіскапы, што былі да нас. Калі Бог успаможа, дык малітвамі іх і працай тваёю ўзвялічыцца гэнае месца!»

Еўфрасіння, пачуўшы словы епіскапа, узрадавалася

душою і ўзвесялілася сэрцам, веры даўшы яўленню ангела і таму, што бачыла і чула ад яго. І прамовіла да епіскапа: «Хай паможа мне Бог тваімі святымі малітвамі, ойча!»

І паклікаў тады епіскап князя Барыса, дзядзьку яе, і бацьку яе Георгія, і найпадобную Еўфрасінню, і пачэсных мужоў і, зрабіўшы іх сведкамі, мовіў: «Вось, аддаю Еўфрасінні месца Святога Спаса пры вас, каб пасля маёй смерці ніхто не судзіўся за гэты дарунак мой». І чулі гэта абодва князі і баяры ўсе ад епіскапа, і пакланіліся яму, кажучы гэтак: «Сапраўды, уладыка святы: сам Бог уклаў у твае сэрца клопат апекавацца над гэтай дзяўчынаю». Еўфрасінні ж казалі: «Ідзі і паслухай епіскапа, учыні, што ён табе скажа, бо ён усім нам бацька, і трэба слухаць яго». Еўфрасіння ж, узняўшы з усмешкаю твар на іх, мовіла: «Іду з радасцю; як Бог мне накажа, так і будзе; хай будзе на мне воля Госпада!»

Князі ж і баяры ўсе, пачуўшы словы найпадобнейшае Еўфрасінні, узрадаваліся і, атрымаўшы багаславенне епіскапа, пакланіліся Еўфрасінні, пацалавалі з любоўю яе і раз'ехаліся па дамах. А Еўфрасіння, памаліўшыся ў Святой Сафіі, атрымаўшы багаславенне епіскапа, тае ж ночы ўзнялася і, узяўшы з сабою адну манашку, прыйшла на месца, званае Сяльцом, дзе стаяла царква Святога Спаса. І ўвайшла ў царкву, і пакланілася, і прамовіла так: «Ты, Госпадзе, даючы святым Сваім апосталам запавет, казаў: «Не насіце з сабою нічога, апрача посаха. Я ж, слухаючыся слова Твайго, прыйшла на гэтае месца, нічога не ўзяўшы з сабою, маючы ў сабе толькі слова Твае: Госпадзе, памілуй! А з маёмасці ўсяе ёсць у мяне адно гэтыя кнігі, з якіх мае ўцеху душа і ўзвесяляецца сэрца. І, апрача трох хлябоў, больш не маю нічога, толькі Цябе, успаможніка і карміце-

ля. Бо Ты — бацька ўбогім, адзенне распранутым, памочнік пакрыўджаным, надзея расчараваным. Хай жа пахвалена будзе імя Тваё на рабе Тваёй Еўфрасінні ад сёння й давеку! Амін». Сказаўшы гэта, пайшла з царквы і пачала руплівейшай быць на малітву да Бога.

Пажыўшы тут пэўны час, паслала яна да бацькі свайго з такімі словамі: «Пусці да мяне сястру маю Градзіславу,— так назвалі яе бацькі,— каб навучылася грамаце». І пусціў яе бацька. І Еўфрасіння рупна вучыла яе ратаванню душы, а тая рупна прымала, нібы ўрадлівая ніва, памякчыўшы сэрца сваё і кажучы гэтак: «Госпад Бог хай наставіць мяне на ратунак душы тваімі святымі малітвамі, панна!» Так казала яна, найпадобнейшая ж Еўфрасіння, прывёўшы яе ў царкву, наказала іерэю, каб, абвясціўшы, апрануў яе ў рызы манаскія, і дала ёй імя Еўдакія. Праз колькі дзён прыслаў па яе бацька, кажучы: «Адпусці ўжо сястру да мяне». Тая ж так адказала: «Не навучылася яшчэ ўсёй грамаце».

Бацька ж, даведаўшыся, што ад яго ўпотай пастрыгла сястру, раз'юшыўся на найпадобнейшую Еўфрасінню, і, палаючы сэрцам, прыехаў да манастыра, і казаў: «Дзіця маё, што ты ўчыніла! Дадала ты сэрцу майму жалю да жалю і смутку да смутку!» І так мовіў ён ад гаротнага сэрца свайго, і рэкі слёзаў ліліся з вачэй яго. І казаў ён, з любоўю абдымаючы Еўдакію: «Дзеці мае! Ці ж дзеля гэтага вас нарадзіў я, ці ж на тое ўзгадавала вас маці? Дзеля чаго шлюб вам рыхтаваў? І няўжо палац і шлюбныя шаты вашыя ператворацца ў гора маё? Дзеці мае любасныя, што вы мне ўчынілі? Замест радасці сэрца маё вы напоўнілі горкім смуткам!» І ўсе баяры, чуўшы жаль князя свайго, горка плакалі аб яго марным смутку. Шчасная ж Еўфрасіння адказвала бацьку: «Што турбуешся ты пра нас? Маем бо мы

заступніка і ўспаможніка адзінага — Бога!» Але мала суцешаны гэтымі словамі найпадобнейшае Еўфрасінні, паехаў бацька яе да свайго дому. А Еўдакія жыла ў манастыры сястры сваёй у паслушэнстве. Шчасная ж Еўфрасіння нястомна малілася Богу, каб зладзіў Ён тое месца.

Была ж у месце Полацкім князёўна Звеніслава Барысаўна, якая прынесла аднойчы ўсе свае рэчы залатыя і шматкаштоўныя шаты да Еўфрасінні і сказала: «Панна і сястра! Не патрэбная мне гожасць гэтага свету. Аддаю ўсё Святому Спасу, а сама хачу схіліць галаву сваю пад Хрыстова ярмо!» Яна ж прыняла сястру з радасцю і наказала іерэю пастрыгчы яе, і назвала яе Еўпраксіяй. І пачала тая жыць у манастыры ў малітвах, з адзінаю думкай пра Бога. І былі яны як адна душа ў двух целах. Пасля ж гэтага паставіла Еўфрасіння царкву каменную Святога Спаса, і збудавалі тую царкву за 30 тыдняў.

І тут хачу вам, братове, расказаць пра дзіва. Быў муж Іван, прыстаўнік над майстрамі царкоўнымі. І колькі разоў на досвітку чуў голас ён, які прамаўляў: «О Іване! Узрушся, ідзі на будоўлю царквы Уседзяржыцеля Спаса!» І аднойчы ён узняўся, і прыйшоў да шчаснае Еўфрасінні, і сказаў ёй: «Ці не ты, панна, па мяне пасылаеш, каб я ўзяўся за працу?» А яна адказвае: «Не». Але, падумаўшы, кажа яму шчасная тая жанчына: «Нават калі і не я цябе ўзрушваю, усё адно паслухай шчыра і ўважліва тога, хто цябе кліча на гэтую працу». І скажу вам яшчэ пра адно дзіва, добрыя слухачы. Ужо збудавана была царква тая, але крыху не хапіла плінфаў, і не было чым скончыць верх. І шукалі, але не знайшлі нічога. І зажурылася Еўфрасіння, і, уздыхаючы, мовіла: «Слава Табе, Уладару Уседзяржыцель і чалавекалюбча! Ты, Хто даў нам вялікае ўсё, дай і меншае, каб завяршылася царква Твая!» Так яна памалілася, а назаўтра

па Божай волі знайшліся плінфы ў печы, і ў той самы дзень скончана была царква і ўзнесены крыж.

Найпадобнейшая ж Еўфрасіння, угледзеўшы завершаную царкву, узрадавалася душою. І асвяцілі царкву, і была радасць вялікая ўсім хрысціянам. І сабраліся князі і ўладарныя мужы, і інакі з інакінямі, і просты люд, і адбылося вялікае свята, і святкавалі яго шмат дзён, а пасля разышліся. І бачыла шчасная, што выканаў Бог жаданне сэрца яе, і ўвайшла ў царкву, і ўпала ніцма на зямлю, і ўздыхнула ад глыбіні душы, і свой твар зрасіла слязамі, і пачала мовіць: «Ты, Госпадзе сэрцазнаўча, дабрадзею, Божа багам, міласцівы Госпадзе! Зірні на храм Свой, што паставіла я ў імя Тваё! Як Саламон кажа: Усявышні не ў рукатворных цэрквах жыве. Ты, Госпадзе, зірні на мяне, рабу Тваю Еўфрасінню, і на рабынь Тваіх, якіх тут сабрала ў імя Тваё, каб, усклаўшы ярмо Тваё лёгкае на шыі свае, пайшлі следам за Табою! Учыні іх авечкамі двара Твайго і будзь ім пастырам і вартаўніком, каб ніводную з іх не ўкраў воўк — губіцель д'ябал. Будзь ім, Госпадзе, зброяю і забралам, каб не сышло на іх зло, каб раны не закранулі цел нашых; не загубі нас з нашымі беззаконнямі, бо на Цябе ўскладаем надзеі свае — на Бога тых, хто Цябе вызнае, і Цябе мы ўсхваляем да апошняга нашага ўздыху! Даве-ку — амін!» Сёстраў жа так павучала: «Вось, сабрала вас, нібы птушанятаў, пад крылы свае і на пашы, нібы авечак, каб вы пасвіліся ў Божых наказах. А я з лёгкім сэрцам стараюся вучыць вас, бачачы плён вашай працы, і такі дождж вучэння на вас праліваю! Але ж вашыя нівы стаяць, не ўзыходзячы і не ўзрастаючы ўгору, а год ужо завяршаецца, і лапата ляжыць на гумне. І баюся, што будзеце вы пустазеллем, і аддадуць вас агню непагаснаму. Пастарайцеся ж, дзеці мае, пазбегнуць яго, і ўчыніце сябе вы пшаніцаю чы-

стай, і змяліцеся ў жорнах уміранасцю, малітвамі, постам, каб чыстым хлебам прынесціся на трапезу Хрыстову!» Так яна павучала нястомна, нібы дзеталюбная маці дзяцей.

Але ж вернемся да ранейшага. Бачыла найпадобнейшая Еўфрасіння манастыр свой аздоблены і поўны ўсялякага дабра, і задумала паставіць другую царкву, мураваную, Святой Багародзіцы. І, завяршыўшы яе, аздобіла абразамі, асвяціла і аддала манахам; і быў там вялікі манастыр. І ўбачыла шчасная два ўзведзеныя манастыры, вельмі вялікія і багатыя, і сказала ў сабе: «Слава Табе, Уладару, дзякуй Табе, Святы! Што хацела я — даў мне і спраўдзіў, Госпадзе, жаданне сэрца майго!» І зноў мовіла: «Памілуй мяне, Госпадзе, спраўдзі прашэнне маё, каб жа бачыла я Найсвяцейшую Багародзіцу Адзігітрыю ў гэтай святой царкве!»

І паслала слугу свайго Міхаіла ў Царгорад да цара Мануіла і да патрыярха Лукі з дарамі каштоўнымі, просячы ў іх абраза Святой Багародзіцы. Напісаў жа евангеліст Лука тры абразы яшчэ пры жыцці Святой Багародзіцы і паставіў адзін у Іерусаліме, другі — у Царгорадзе, а трэці — у Эфесе. Яна ж прасіла Эфескі абраз святой Багародзіцы. І бачыў цар любоў яе, і паслаў у Іерусалім семсот вояў сваіх. І тыя пайшлі і прынеслі абраз Святой Багародзіцы ў Царгорад. Патрыярх жа Лука сабраў епіскапаў і ўвесь сабор у Святую Сафію і, багаславіўшы, аддаў той абраз слузе найпадобнейшае Еўфрасінні. Ён жа з радасцю ўзяў і прынёс той абраз Еўфрасінні. А яна, унёсшы ў царкву Святой Багародзіцы, паставіла яго і, узняўшы рукі, мовіла: «Слава Табе, Госпадзе, слава Табе, Уладару, што даў сёння мне бачыць аблічча Маці Сваёй!» І, сказаўшы так, аздобіла яго золатам і самацветамі, і ўстанавіла насіць яго кожны аўторак па святых цэрквах. І аздобіла ўсю зямлю Полацкую сваімі багалепнымі манастырамі.

І, бачачы, як прасвятліў Бог манастыры яе, пажадала, молячыся: «Каб жа дайсці мне да святога горада Іерусаліма і пакланіцца гробу Госпадаву і ўсім мясцінам святым, бачыць іх і цалаваць, і там скончыць жыццё сваё!» Гледзячы ж на супольнае мноства статку Божых авечак, радавалася яму, як свайму ўратаванню, і кожны дзень навучала сёстраў сваіх: старых вучыла цярпенню і ўстрыманню, юных — душэўнай чысціні і цялеснаму супакаенню, гавенню чэснаму, хаджэнню рахманаму, голасу ціхмянаму, слову дабрачыннаму, ядзенню і піццю маўкліваму; пры старэйшых маўчаць, мудрых слухаць; да старэйшых — пакоры, да роўных і меншых — любові некрывадушнай; мала казаць, а больш разумець. Такі ж мела дар шчасная Еўфрасіння ад Бога: калі хто спытае яе пра што-небудзь,— яна давала адказ, і хто слухаў яе — атрымліваў даброты ўсялякія. І не хацела яна бачыць, каб хто варагаваў: ні князь з князем, ні баярын з баярынам, ні з простых хто са сваім сябрам, але ўсіх жадала бачыць адзінадушнымі.

І паслала да ўсіх братоў сваіх, распавядаючы ім сваю думку, што вырашыла яна ісці ў Іерусалім. Тыя ж, чуючы гэтую вестку, адусюль з'ехаліся з вялікім смуткам да шчаснае Еўфрасінні і малілі яе са слязамі, каб сіротамі іх не пакінула. Яна ж іх суцяшала разважліва, як маці дзяцей сваіх мілых. І любасны брат Еўфрасінні Вячаслаў прыехаў да сястры сваёй з княгіняй і дзецьмі сваімі. І, прыйшоўшы, пакланіўся і мовіў: «Панна мая, маці і сястра! Што пакідаеш мяне, уладарка душы маёй і святло маіх вачэй!» І горка плакаў. Шчасная ж Еўфрасіння наказала яму ісці дадому, дзяцей жа ягоных загадала пакінуць у сястры сваёй Еўдакіі. Бо быў дадзены шчаснай той Еўфрасінні дар ад Бога: на каго зірне вачыма сваімі — разумее, які чалавек будзе абраны ёмішчам Божым. Калі ж убачыла шчасная Еўфрасіння пля-

менніц сваіх, сказала ім: «Хачу вас заручыць з Жаніхом несмяротным і ўвесці ў палаты Царства Яго!» Тыя ж пачулі, і ўсцешыліся іх душы словамі найшчаснейшае Еўфрасінні больш чым мядовымі сотамі. І ўпалі яны да яе ног, кажучы ёй: «Хай будзе воля Госпада і твая святая малітва! Як хочаш, так і ўчыні нам, панна!» Найпадобная ж Еўфрасіння паслала па епіскапа Дыянісія, які кіраваў пасадам Святой Сафіі, і ўвяла іх у царкву, і загадала пастрыгчы іх, і назвала Кірыяну Агаф'яй, а Вольгу — Яўфіміяй. І багаславіла іх багаславеннем святых айцоў. Сама ж шчасная Еўфрасіння, уладзіўшы свае манастыры з братамі і сёстрамі, дала ўладарыць і кіраваць імі сястры сваёй Еўдакіі. Сама ж, пакланіўшыся ў царкве Святога Спаса і Святой Багародзіцы, мовіла: «Госпадзе сэрцазнаўча! Вось пакідаю Твой дом не зачынены нікому, і Ты, Госпадзе, не зачыні перад намі нябеснага Свайго Царства!»

І пайшла Еўфрасіння ў Іерусалім, узяўшы з сабою брата свайго Давіда і сястру сваю Еўпраксію. Уся ж брація плакала горка дзеля адыходу панны сваёй. І ўсе месцічы выйшлі правесці яе: старыя плакалі, нібы юніцы, наракаючы: «Гора нам, павадыр старасці нашае, апірышча немачы нашай!» А маладыя казалі: «Куды заходзіш, святло вачэй нашых? Хто наша юнацтва ўзмоцніць, устрыманне нашае маладосці? Не пакідай нас сіротамі і ў малітвах сваіх не забывай нас!» Яна ж, цалаваўшы ўсіх, багаславіла і, паглядзеўшы на неба, прамовіла: «Ты, Госпадзе сэрцазнаўча, Які хадзіў з Аўраамам, ідзі і з намі, рабамі Тваімі — з Еўфрасіняю, і з Давідам, і з Еўпраксіяй!» І так пайшлі ўсе, хто быў з ёю.

О дзіўны цуд! Не была яна раней ні ў якой старане: ні ў горадзе, ні ў сяле; цяпер жа з нежаночаю сілай прайшла ўсе гарады і ўладанні, прымаючы ад усіх князёў пашану

вялікую. Так прайшла яна ўсе краіны. І сустрэў яе цар, што ішоў вайною на уграў, і паслаў яе з вялікай пашанай у Царгорад. Яна ж, прыйшоўшы туды, увайшла ў вялікую царкву Святой Сафіі, пакланілася ёй і ўсім святым цэрквам, і прыняла багаславенне ад патрыярха. І, купіўшы разнастайныя фіміямы і залатое кадзіла, пайшла ў Іерусалім.

Прыйшоўшы ж у Іерусалім, паслала слугу свайго Міхаіла да патрыярха, кажучы: «Уладыка святы! Зрабі мне міласць: скажы, каб адчынілі мне браму Хрыстову!» І ён загадаў учыніць па прашэнні яе. Тады прыйшла яна да брамы і ўпала на зямлю, кажучы: «Госпадзе Ісусе Хрысце! Не залічы мне за грэх, што хаджу па Тваіх слядах, уваходзячы ў горад святы!» І цалавала браму з усімі, хто з ёю быў. І ўвайшла ў горад, і пайшла да гроба Господава. І прыйшла, і пакланілася, і цалавала гроб Господавы яна і ўсе, хто быў з ёю. І пакадзіла гроб залатым кадзілам, размаітымі фіміямамі. Потым пайшла ў Рускі манастыр Святой Багародзіцы і жыла там. А на другі дзень зноў пайшла да гроба Господава, і зноў пакланілася, і цалавала яго, і, пакадзіўшы, адышла. І на трэці дзень тое зрабіла, і, даўшы шмат золата, узняла свае вочы да неба, і рукі ўзняла, і са слязамі ўздыхнула з глыбіні сэрца, і мовіла: «Госпадзе Ісусе Хрысце, Сыне Божы, Які нарадзіўся ад Вечнадзевы Марыі дзеля нашага паратунку! Ты казаў: Прасіце і атрымаеце. Я ж, грэшная, што прасіла, атрымлівала ад Цябе, Уладару. Вось жа яшчэ прашу ў Цябе, Міласцівы, і на гэтым скончу прашэнні свае: прымі дух мой ад мяне ў святым горадзе Іерусаліме, перасялі мяне і Нябесны Твой Іерусалім, супакой мяне на ўлонні патрыярха Аўраама з усімі, хто Табе дагадзіў! Амін».

Так сказаўшы, пайшла яна ў раней згаданы манастыр

Святой Багародзіцы, дзе жыла. І тут Божым наканаваннем занядужала і пачала хварэць. І, лежачы на пасцелі, казала: «Слава Табе, Уладару: што схацеў, тое мне і ўчыніў, рабе Сваёй!» І праз тую хваробу не змагла пайсці да Іардану, а пайшлі брат яе Давід і сястра яе Еўпраксія, і тыя, хто з імі быў. Яна ж, лежачы на пасцелі сваёй, славячы Бога, казала: «Госпадзе, зірні на рабу Сваю Еўфрасінню і памілуй мяне!» І вярнуліся тыя, хто быў на Іардане, і прынеслі вады Іарданскай. Яна ж з радасцю ўзнялася, прыняла і піла, і абліла ўсё цела сваё, і, лёгшы на ложак, прамовіла: «Пахвалены Бог, які прасвятляе кожнага чалавека, што прыходзіць у свет! Заўжды малюся чалавекалюбнаму Богу, раўнуючы Пятроваму пакаянню, калі той не ўпаў у роспач пасля адрачэння свайго, але плакаў горка. Госпадзе! Калі Ты прыняў пакаянне ягонае, дык прымі і мяне, нявартую рабу Сваю Еўфрасінню, што моліцца, каб вораг яе д'ябал нічога перад Табою, Госпадзе, не сказаў супроць яе на Страшным Судзе Тваім, бо яна наступіла на змяіную галаву гэтага злога раба і працістаяла дзёрзкасці яго акаяннай, спадзеючыся на Тваё, Госпадзе, чалавекалюбства!»

І пачуў Бог малітву яе, і паслаў да яе Свайго ангела, які казаў: «Шчасная ты сярод жанчын і шчасная праца твая! Вось ужо расчынілася райская брама, і сабраліся ангелы, трымаючы свечкі і чакаючы сустрэчы з табою. Дар жа, які просіш у Бога, дадзены будзе табе!» Так ангел прамовіў і адышоў ад яе. Шчасная ж Еўфрасіння ўзрадавалася душою і хутка паслала ў лаўру Святога Савы, кажучы: «Вось ужо надышла часіна, калі мяне Бог супакоіць. Ці прымеце мяне, каб я легла ў царкве Святога Савы?» Адказвалі ж манахі, што былі там: «Забараніў святы Сава нам прымаць тут жанчын. Але ёсць паблізу манастыр Святой Багародзіцы Фе-

адосіеў агульнабытны, дзе пахаваны святыя жанчыны: маці святога Савы і маці святога Феадосія; і маці святых бяссрэбранікаў Казьмы і Даміана імем Феадоція, і шмат якія святыя; тут і табе легчы належыць». І вярнуўся яе пасланец, і абвясціў тое ўсё Еўфрасінні. Тая ж уславіла Бога, і паслала купіць сабе дамавіну ў камары Святой Багародзіцы. І ляжала, хварэючы, 24 дні, і, даведаўшыся пра сваю смерць, сказала: «Паклічце да мяне прэсвітэра, каб даў мне прычасць тайнотаў святых, бо звястун стаіць ужо блізка, чакаючы наказу Уладара». І прыйшоў прэсвітэр, несучы прычасць. Еўфрасіння ж узнялася, і пакланілася тройчы, і прыняла найчысцейшае цела і кроў святую Хрыстову, і легла на ложак свой, і аддала душу ў рукі Бога жывога 24 траўня і ўвайшла ў пакоі нябесныя. Давід жа з Еўпраксіяй і з іншымі пахавалі святое цела яе.

Якою мовай, братове, належыць уславіць светлую памяць найшчаснейшай нявесты Хрыстовай Еўфрасінні! Была яна дапамогай пакрыўджаным, суцяшэннем смуткуючым, распранутым — адзеннем, хворым — наведаннем ці, проста кажучы,— для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння сэрца сваё паіла Божаю мудрасцю. Еўфрасіння — незвядальны квет райскага саду. Еўфрасіння — арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду і да ўсходу, як промень сонечны, прасвятліў зямлю Полацкую. Вось, братове, Селунь хваліцца святым Дзімітрыем, Вышгарад — пакутнікамі Барысам і Глебам; я ж хвалюся: шчаснае ты, места Полацкае, што ўзрасціла такі парастак — найпадобнейшую Еўфрасінню! Шчасны люд, што жыве ў месце тым! Шчасныя бацькі яе; шчаснае ўлонне, з якога выйшла найпадобнейшая панна Еўфрасіння! Шчаснае нараджэнне яе, шчаснае гадаванне, шчаснае і ўзрастанне найпачэснейшай Еўфрасінні! Шчасная праца яе і подзвігі дзеля Бога! Шчасны і манастыр, шчасныя і на-

сельнікі манастыроў Святога Спаса і Святой Багародзіцы! Шчасны люд, што табе паслугаваў! Але, о найшчаснейшая нявеста Хрыста, Бога нашага, маліся да Бога аб статку сваім, які ты спалучыла ў Хрысце, Якому належыць усялякая слава, гонар і пакланенне з Айцом і Святым Духам цяпер і заўжды і давеку! Амін.

Пераклаў са старажытнарускай Аляксей Мельнікаў

Малітва за Беларускі Народ

Сусьветны Валадару, Прадвечны Божа, Ты ўвесь сусьвет стварыў і законы для ўсяго ўстанавіў, кожнаму мейсца і мэту назначыў, а людзкі род так бясконца палюбіў, што Сына Свайго Адзінароднага паслаў на зямлю, каб усе, слухаючы Яго навуку ды йдучы Яго сьледам, увайшлі ў Тваё Нябеснае Валадарства. Мы, дзеці Беларускага Народу, як маглі слухаліся Тваіх загадаў, але з слабасьці чалавечае часта падалі і зьневажалі Цябе сваімі грахамі. Цяпер молім Цябе шчыра: даруй нам нашы грэшныя правіны, нашу нядбайлівасьць у адносінах да сябе самых і да іншых; даруй

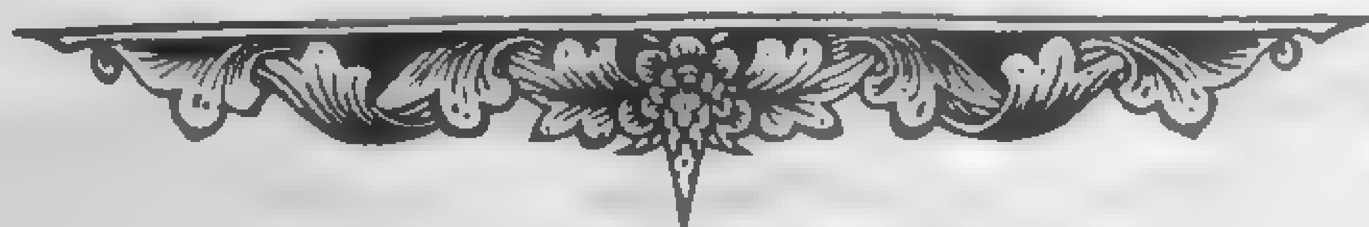
так жа тым, хто нас крыўдзіў і зьневажаў. Молім Цябе шчыра, барані нас ад крыўды варожай і дай нам ды ворагам нашым шчодраю Тваёй рукою, духа сапраўднае хрысьціянскае любові. Дай нам еднасьць у веры, згоду ў сямейным і грамадзкім ды палітычным жыцьці. Загаі нашы асабістыя і ўсенародныя раны душы, якія мы самі сабе спрычынілі або ад непрыяцеляў атрымалі. У нашым штодзённым жыцьці, у змаганьнях і спакусах, асьвяці наш розум Тваім евангельскім сьвятлом, каб мы, захоўваючы Твае прыказаньні, перамаглі ўсе цяжкасьці і цярпеньні ды заўсёды Цябе багаславілі. Пашлі Беларускаму Народу сьвятых і вялікіх слугаў сваіх, якія праведным, чэсным і мудрым жыцьцём і дзейнасьцю вялі б Народ да лепшае долі. Дай нам сьвятое духавенства. Багаславі нашы сем'і, каб у кожнай з іх дбалы бацька і ахвярная маці, злучаныя шчыраю сьвятою любоўю, выхоўвалі Табе на славу, а Бацькаўшчыне на карысьць сваіх дзетак. Асаблівую ласку дай нашай моладзі, каб яна атрымала глыбокае хрысьціянскае ўзгадаваньне, і ўзрасла на карысных сыноў і дачок свайго народу.

Багаславі так жа нашы дачасныя дастаткі, ня дай гінуць марна тым талентам, якія Ты ссылаеш у наш народ, але дай ім свабодна разьвіцца і закрасаваць Табе на славу, а ўсяму людству на карысьць. Багаславі працам сялянства на ральлі, працоўным у фабрыках, вучоным ува ўсіх галінах навукі, мастацтва і тэхнікі, каб за іх помаччу Беларускі Народ мог разумна і прыгожа жыць ды разьвівацца.

Цябе, Прачыстая Багародзіца і наша нябесная Маці, просім: прычыніся за намі, а Ты сьвятая Еўфрасіньня Полацкая — патронка Беларусі — ды ўсе сьвятыя заступнікі Беларускага Народу, апякуйцеся намі, каб мы сталіся народам

сьвятым, выконваючым Волю Божую і сваё пасланства, каб прычыніліся да агульнага дабра тут на зямлі, а ў прышлым жыцьці атрымалі вечнае шчасьце, і Табе, прадвечнаму Валадару, прыносілі славу, чэсьць і паклон на векі вечныя. Амін.

Божым шляхам. Малітоўнік для беларусаў
Рым, 1946

СПІС АСНОЎНЫХ КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ

Житие блаженыя Еуфросинии, игумении Вседержителя святаго Спаса во граде в Полоцке //Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959.

Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку // Спадчына. 1989. № 1.

Айцец Леў Гарошка. Сьв. Еўфрасіня-Прадслава ігуменя манастыра сьв. Спаса ў Полацку патронка Беларусі. Парыж, 1949.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля. М., 1966.

Вашук Т. Крыж сьвятое Афрасіні. Дакуманты й факты // Запісы Беларускага інстытута навукі й мастацтва. Кніга 12. Ню Ёрк. 1974.

Великое шествие святыни // Вестник Белорусского экзархата. 1990. № 2.

Данилевич В.Е. Очерки истории Полоцкой земли до конца XIУ столетия. Киев, 1896.

Ермаловіч М. Яко луна солнечная // Полымя. 1973. № 8.

Зорин Н.И. Минувшее и настоящее г.Полоцка. Полоцк, 1910.

Кайгородов Н. О достопамятных Свято-Евфросиниевских днях в Полоцке. 20—23-го мая 1910 года. Воспоминания паломника // Полоцко-Витебская старина. Вып. II. Витебск, 1912.

Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926.

Мальдзіс А. Таямніцы старажытных сховішчаў. Мн., 1974.

Мальдзіс А. Нью-йоркскі дзённік. Рукапіс.

Мельников А. Литературная история агиографической повести о Евфросинии Полоцкой. Автореферат диссерт. на соиск. уч. степ. кандидата филолог. наук. Мн., 1989.

Полоцк. Исторический очерк. Мн., 1987.

Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь // Полоцкие епархиальные ведомости. 1897. №6.

Поселянин Е. Преподобная Евфросиния, княжна Полоцкая. Спб, 1910.

Путеводитель по городу Полоцку. Полоцк, 1910.

Пуцко В.Г. Мнимый крест Параскевы Полоцкой // Беларускія старажытнасці. Мн., 1972.

Сапунов А. Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой. Витебск, 1888.

Сапунов А. Полоцкий Спасо-Евфросиниевский девичий монастырь. Витебск, 1888.

Сапунов А. Полоцкий Софийский собор. Витебск, 1888.

Серегина Н.С. Певческий цикл о Ефросинье Полоцкой — памятник XII века // Конференция «История и археология Полоцка и Полоцкой земли». Полоцк, 1987.

Стукалич Юрий. Мы дойдем! Нью-Йорк, 1975.

Сяліцкі А.А. Старажытныя фрэскі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1978. № 3.

Тарасаў С. Хрысціянне Полацкай зямлі // Спадчына. 1990. № 3.

Церашчатава В.В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI—XVIII стст. Мн., 1986.

Чамярыцкі В.А. Да пытання аб раннім летапісанні Беларусі (XII—XIII стст.) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1965. № 3.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

Шматаў В. Загадка Полацкай Адзігітрыі // Беларусь. 1987, № 8.

Юшкевич В. Тайна креста // Советская Белоруссия. 1990. 28 сентября.

ЗМЕСТ

ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ

«Яко луча солнечная...» ... 4
Як хрысцілася Полацкае княства ... 8
Калыска беларускай культуры ... 12
Унучка Чарадзея ... 15
Хрыстова нявеста ... 17
Полацкая кніжніца ... 18
Схіліўшыся над пергаменам ... 24
«Тут належыць быць табе!» ... 26
Аз, букі, ведзі... ... 28
Сёстры-манашкі ... 30
Ад заняпаду да адраджэння ... 32
Узлёт полацкага дойлідства ... 34
Старажытныя вобразы ... 38
Крыж Лазара Богшы ... 43
Хто выкраў рэліквію? ... 49
Пра што маўчыць «Жыціе» ... 65
Апошняя дарога ... 69
Вяртанне святыні ... 72
Патронка Беларусі ... 82
Вабіць вобраз асветніцы ... 86
Малітва да сьвятой Еўфрасіньні ... 90

ЕВФРОСИНИЯ ПОЛОЦКАЯ

Перевод В.Орлова.

«Яко луча солнечная...» ... 92
Как крестилось Полоцкое княжество ... 96
Колыбель белорусской культуры ... 100

Внучка Чародея 103
Христова невеста 105
Полоцкая книжница 107
Склонившись над пергаментом 113
«Здесь надлежит быть тебе!» 114
Аз, буки, веди... 116
Сестры-монахини 118
От упадка к возрождению 120
Взлет полоцкого зодчества 122
Древние лики 126
Крест Лазаря Богши 131
Кто похитил реликвию? 137
О чем молчит «Житие» 154
Последняя дорога 158
Возвращение святыни 161
Патронесса Белоруссии 172
Влечет образ подвижницы 176

Месяца маия в 24 день. Повесть жития и представления святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросинии, игумены монастыря святого Спаса и пречистыя Его Матере, иже в Полотьсце граде. Благослови, Отче! 179
Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку. Багаславі, Ойча! Пераклад А.Мельнікава. 196
Малітва за Беларускі Народ 213

Спіс асноўных крыніц і літаратуры 216

Арлоў У.
А 82 Еўфрасіння Полацкая.— Мн.: Маст. літ., 1992.— 220 с., [13] л. іл.— (Святыя зямлі Беларускай).
ISBN 5-340-01238-7.
Орлов В. Евфросиния Полоцкая.

Кніга прысвечана святой Еўфрасінні Полацкай — патронцы Беларусі.

Полацкая князёўна Прадслава, якая жыла ў XII стагоддзі, у юныя гады пастрыглася ў манастыр, стала выдатнаю асветніцай, а пасля была прылічана да святых і прызнаная нябеснаю апякункаю Беларускай зямлі.

Апрача папулярнага нарыса жыцця і духоўных подзвігаў святой, у кнігу ўключана яе «Жыціе», звернутыя да Еўфрасінні Полацкай малітвы, а таксама аповяд пра загадкавае знікненне і пошукі нацыянальнай рэліквіі — напрастольнага крыжа, створанага на заказ падзвіжніцы ў 1161 годзе.

А $\frac{4702120201—067}{М 302(03)—92}$ БЗ 145—92 ББК 84 Бел7

Литературно-художественное издание

Орлов Владимир Алексеевич

ЕВФРОСИНИЯ ПОЛОЦКАЯ

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском и русском языках

Літаратурна-мастацкае выданне

Арлоў Уладзімір Аляксеевіч

ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ

На ўклейцы перад тытулам:

Святая Еўфрасіння.
Гравюра XIX ст. са старажытнага абраза,
які знаходзіўся ў Спасаўскім манастыры ў Полацку.

Фотарэпрадукцыі Эрнста Цецярэўскага

Рэдактар А. А. Жлутка
Мастакі В. А. Губараў і В. К. Латышаў
Мастацкі рэдактар В. А. Губараў
Тэхнічны рэдактар Г. Г. Федарук
Карэктар Я. Ф. Харко

ІБ № 3980
Падп. да друку 22.07.92. Фармат 70x108 1/32.
Папера друк. № 1. Афсетны друк.
Ум. друк. арк. 9,80 + 1,14 укл. Ум. фарб. адб. 12,21.
Ул.-выд. арк. 11,32.
Тыраж 33600 экз. Зак. 1951.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура»
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга
паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа.
220005, Мінск, Чырвоная, 23.